

Роман

Наш старенький, многогрішний, та в чомусь, проте, і немеркнучий Вавилон, що, окрім назви, запозиченої з Дворіччя, не має нічого спільного з Вавилоном месопотамським, стоїть, як і стояв здавен, над річкою Чебрецем, маловідомою притокою Південного Бугу, майже нечутною в повінь та хлюпотливо-тривожною в сушу. На високій береговині все літо синьо та сумно цвіте чебрець, найменша квітка з-поміж квіток, від чого й названо річку. Чебрець вабить до себе гаї — ясенів, берестові, черемхові, й сам губиться в них, однак ненадовго — зразу ж за Вавилоном вигулькує з-під старих вільх і вже вільно тече собі у не такі вже й незнані краї — до Журбова, де його перепиняють греблею, а вже звідтіля полиновим степом до Глинська, де впадає в Південний Буг і де ми з вами побуваємо неодмінно...

Уздовж того водного шляху, безнадійно заплутаного в очеретах та камінні, на кількох горбах, що немовби вічно і ворогують між собою, завис Вавилон, старий та пізніший, з'єднаний водне досить-таки ветхою греблею, котру щовесни з'їдає повінь і її доводиться насипати майже заново. Цієї весни гребля вистояла чи не вперше, і на неї зіперся чималенький став, на якому щойно відсвятковано Івана Купала, а взимку, коли став скують водохресні морози, тут справляють Йордань, перетворюючи се льодове свято на щось веселе та незабутнє. Як у Польщі в старовину, тут кожен двір вважає себе "морською державою", бо ж має бодай невеличкий вихід до "моря", цілком достатній, аби поставити кладку для прання білизни й понад самою водичкою насіяти конопель. А як ті піднімаються, прагнучи будь-що обігнати сусідські, тоді один із тутешніх диваків цап Фабіян (саме ім'я вже проливає деяке світло на його особу) обирає найвищі та найпролазніші й влаштовує там свої лігва, де не лише ховається од палючої пообідньої мушви, а й заодно може подумати на самотині про цю конопляну державу, історія якої ніби й не має виміру в часі...

Фабіянів у Вавилоні два — цап і чоловік, знаменитий тутешній трунар та мудрець, послуг якого так чи інакше декому з вавилонян не уникнути. За метрикою він Левко Хоробрий, а походженням нібито з мудреців вавилонських, хоч і не має на те якихось незаперечних доказів. Отож, за свідченням цього ревнивого знавця рідної історії, колись наш Вавилон був двоярусним городом, оточеним валами, рештки яких збереглися й донині; мав він дві вежі — північну та південну, — на яких вдень і вночі чатувала сторожа. А в центрі Вавилону, на самім принебессі, з якого все постає в дещо іншому світлі, ніби стояв колись так званий Сонячний камінь, як у древніх інків; по тому каменю відлічували плин часу — місяці та роки, хоч як те робили — втрачено на обох континентах. Переказують безліч інших подробиць про минуле цього раннього поселення, начебто заснованого ще напівміфічними таврами, коли тих витіснили чужинці з теплих берегів Понтію й примусили шукати іншого пристановища. Фабіян не йме віри, щоб цілий народ міг щезнути безслідно, робить припущення, що таври могли обернутися на якийсь інший народ і ще озовуться колись із небуття, — нехай, навіщо розраювати чоловіка, у загиблих народів і без того обмаль прихильників.

А тим часом Вавилон розвіяв свою колишню велич, давно не стало в нім ані веж, ані двоярусного города; на місці Сонячного каменя стоїть вискніле розп'яття з часів ордену босих кармелітів, які колись панували тут, аж доки не вигнав їх полковник Богун. Що й казати, похитнувся і збарахлів Вавилон, запропастилася кудись остання гармата, з якої ще не так і давно палили на Йордань у бік уявного ворога, хоч той визрівав усередині самого Вавилону.

Казано ж древніми про тлінність світотвору: "Час іде, а з ним усе стає зужите й нетривале". Лишень стожильний люд вавилонський, у якому здавен змішувалася кров далеких і близьких народів, залишився собою й не остудив душі своєї до рідного Вавилону, так ніби час не заподіяв йому жодної шкоди. І якщо на знаменитих глиняних ярмарках питали, звідки такі гарні коні, чи воли, чи й парубки, то відповідали на те з почуттям власної переваги: "Ми — вавилонські", — ніби й справді добродій приїхав поярмаркувати хтозна з якої давнини...

Отакий Вавилон. То спалить себе ні за що, то знову бундючно засяє цинковими дахами зі своїх горбів упереміжку з бідацькими стріхами; то заведе сірих волів із такими рогами, що ніяк не розминутися на дорозі, то зведе їх дотла і вкинеться в маленьких, тягучих монгольських коненят, на яких прийшли колись завойовники; то нараз забуває на горі цілою родиною роботящих вітряків; то, опалений вітрами таврійськими, переходить на жорна, бідує і навіть старцює стиха, але й тоді жебраків своїх тримає в чорному тілі й не пускає їх по світу ганьбити великий народ. Котре ж непутяще, було, і визоріє на миру, то мусить мовчати, звідкіля прибилося, або ж на крайній випадок назвати Чупринки, чи Козів, чи й сам Глинськ... Що не кажіть, а робила своє причетність до Сонячного каменя й до всього іншого, чого не стало давно, але що здатне по край віку бентежити уяву гордих вавилонян.

Не знаємо достеменно, чого прагли засновники Вавилону , прибравши для свого поселення таку претензійну назву. Пройти крізь самі Ворота бога, пронести крізь них усе краще, що мали тоді за душею?.. Можливо, й так, можливо, тим невідомим запраглося піднятися над довколишнім світом аж так високо. Тепер мимоволі згадуємо про них, коли лебедина зграя, наче самий лише дух непоборний, кигиче над нами з мороку ночі, долаючи кругосвітню втому, або ж звиятно кричить, промірюючи провислими вервечками осіннє небо. І хоч людям прекрасне завше буде здаватися незвичним, та, як твердить тутешній філософ, у годину випробувань вони й самі чимось схожі на лебедину зграю в дорозі. Чи, бува, не отим своїм підсвідомим прагненням до якогось, справді незбагненно високого, тим-то й не завше осмисленого до кінця?.. Про суть того кожному властиво мати свої виміри, ніхто, однак, не годен претендувати на доконечність чи всетривалість. За те ми й цінуємо одне одного, що про одну і ту ж річ мислимо неоднаково. На іншого і наш Вавилон може не справити враження з першого погляду, то чи слід за те відразу ж ганити байдужого чи неуважного, тим паче, що сам Вавилон від того не померкне ніскілечки. Не доскочивши ані слави, ані розкоші свого великого попередника, він усе ж стоїть, тоді як той існує лише в легендах та міфах, надмірність яких, гадаємо, очевидна для кожного.

Сонячний камінь на небесах міг би засвідчити наближення тридцятих років цього неспокійного віку. Але почнемо з малого, можливо, тим колись відкриємо і велике. Сподіваючись довести сей життєпис до наших днів, все ж не виявлятимемо аж занадто великого поспіху, пам'ятаючи, що дерзновенний труд буває також і неспішливим, хоч кінця його прагнути будемо всією душою.

Частина перша

Розділ перший

Нібито з деяких пір ті вавилонські дівчата, що безнадійно засиджувались у дівках, знаходили собі чоловіків на гойдалці. Цей найпростіший заколисуючий винахід належить Орфею Кожушному, нині вже покійному, а колись незмінному тутешньому агенту по розповсюдженню швейних машинок "Зінгер" однойменної німецької фірми, яка по всій Європі мала своїх людей, отож для престижу не могла залишити без агента і наш Вавилон, чи не сплутавши його з Вавилоном месопотамським. В одному з листів якийсь клерк із фірми запитував пана Орфея, чи збереглася знаменита Вавилонська вежа. Пан Орфей відповів ствердно, гадаючи, що це щось важливе для його кар'єри. Орфей Кожушний і гасав по світу, щоб збути тих виробів якомога більше. Кажуть, він ходив до Сибіру і далі, кілька разів побував у самій Маньчжурії, та поки звідтіля діставався до рідного Вавилону, де жодного "Зінгера" так і не спромігся продати, то заставав тут кожного разу по дівчинці, одну з яких було названо Мальвою.

Коли ж Орфей постарів у своїх гендлярських блуканнях, то фірма, досягши небувалого розквіту десь у Німеччині, забула про нього. Дівчата ж попідростали, всі як перемиті — одна одної краща, але женихи не вельми кинулись на те добро, бо Кожушний нічого не міг дати за ними, окрім них самих. Тоді й спало на думку хитрому агенту облаштувати гойдалку на своєму подвір'ї, а "покупців" уже мали взяти на себе самі дівчата. Було їх щось п'ять чи й усі шість (середульша, кажуть, найвродливіша, потім зірвалася з гойдалки разом із землею, який

квартирував у них). Обійшлося без каліцтва. Закінчивши землеустрій, він одружився на ній, виїхав з нею і більше ніколи не появлявся у Вавилоні. Та чи не найвище літали на ній із вродливими Зінгерками (так прозивали їх) будьонівці. Одну вони забрали з собою в польський похід, і там вона стала дружиною якогось великого командира. Нічиє серце не могло залишитися байдужим перед легкою, як крило птаха, кленовою дошкою на чотирьох вервечках.

То вже факт, що з часу Сонячного каменя Вавилон не зробив якогось більшого винаходу за цей. Місце для гойдалки обрано чудове, над самим урвищем, між двома старовинними в'язами, які панують над Вавилоном віддавна. Пізніше, як не стало Орфея, гойдалка перейшла у відання сільради, й доглядав за нею виконавець Савка Чибіс. Її знімали на зиму й чіпляли, ледь застугонить весна. На відкриття гойдалки сходились усі, хто прагнув до височини міжв'язової. Тут пилося, дурілось, літалось над Вавилоном, а коли хто і вбивався, то смерть на гойдалці не вважали за смерть у її звичному розумінні. На що вже місцевий філософ Фабіян, і той з усіх можливих смертей хотів би мати найлегшу — розбитись на гойдалці. Для його ж цапа вона взагалі була дивом із див, яке він так і не збагне до скону.

Довше за інших Зінгерок вигойдувалася над урвищем Мальва — з усіма, хто полюбляв це романтичне місце і урвища під ним не страхався, аж поки не вигойдала собі мого дядька Андріяна, високого, чубатого і майже безпорадно доброго. Було плачу та лементу в хаті Валахів (так прозивали наш рід), коли він назвав свою суджену. Дядько був уже немолодий, мав усі сорок, посивів у німецькому полоні, перебачивши світу та люду, і на всі оті кусючі теревені про Мальву відповідав досить категорично: "У Європах на те не зважають".

Йому віддали хатину, пробрили до неї окремі вхідні двері з глухого причілка. Андріян припасував до них ґанок із червоним дашком, сам вибілів хату всередині та знадвору, поставив піч, вивів од неї свого лежачка, щоб не залежати від нас, і привів Мальву Кожушну на все готове. Жили вони тихо, красиво, дядько не давав волоску впасти з її

голови, хоч у другій половині хати їхнє подружжя вперто не визнавали. Щонеділі ходили до тестя, на гойдалку та на пироги з рибою по-сибірському, звідтіля Андріян вів Мальву під ручку (набрався в Європі культури), повертався Зінгерів зять настроєний войовниче. У стайні відгородив свого коня від нашого, не хотів із нами спрягатись, погрожував поділити навпіл подвір'я, а затим і все інше, що примикає до хати, і ми всі здогадувалися, що то давалася взнаки робота хитрого й підступного агента, в якого були з нашим родом рахунки давні й незавершені. Наш дід Левон перехопив колись в оренду десятину, яку до нього тримали Кожушні у капітана Сірошапки, великого морехода. Той мандрував по світах, а землю здавав в оренду місцевим селянам, а ще охочіше орендарям із Глинська, ті справніше за неї платили, а головне, не мали жодних ілюзій, що вона їхня, бо ж самі на ній ніколи не працювали, наймаючи знову ж таки місцевих селян. Капітан Сірошапка перейшов на бік революції разом із командою фрегата, який був потоплений, а наш завбачливий дід устиг вчасно померти від сипного тифу, причому в один день із бабою. Землю Сірошапки усупільнили і невдовзі ж наділили з неї і Валахам, і Кожушним, кілька років і в них, і в нас вона вакувалася — неорана та несіяна, але селяни — люди злопам'ятливі й віками проношують стару ворожнечу.

Поступово Андріян зовсім перекинувся до Зінгерів, зажадав із дідової спадщини половину садка при хаті та половину левадки, й саме ту, на якій стояли плодючі грецькі горіхи, бо ж Мальва, бачите, з такого роду, що також полюбляє лущити горішки взимку. Дядько погрожував, що коли йому добром не віддадуть бодай трьох горіхів із семи, то одної прекрасної ночі їх не стане, він повалить усі до єдиного, аби не було тої розкоші нікому. А вони ж, анафемські, тієї осені вродили, як ніколи, падали й вилущувались самі, а потім пахли на горищі зимовою казкою нам на лихо. Зима сталася люта, дерева вимерзли самі і повсихали, але ж хто міг повірити, що тут обійшлося без втручання Орфея та його зятка. Не було й дня, щоб у нашій половині не проклинали Кожушного. Рикошетом перепадало й німецькій фірмі "Зінгер", що, мовляв, виховала на горі Валахам такого агента.

Час від часу, а до смерті ближче, — старого Орфея вдарив кінь у груди, він помучився який тиждень та вже й не підвівся, а запопадливий зятьок, втративши свого совітника, притих, осмирів, хоча й ще не раз хапався за вила. Одного разу таки звелися битись із батьком біля обмерзлої криниці. Андріян саме повернувся з Журбова, з нічної зміни, де підробляв на цукровому заводі. Напуваючи сліпого Каштана, батько запитав родича: "З ким це твоя вигойдувалася цієї ночі?" Гойдалку знімали на зиму, і батько, певна річ, робив цим прозорі натяки на Мальвину війнуватість.

Дядько ж носив свою Мальвочку на руках, не давав узятися їй за студену воду, але ж хотів багатіти й частенько пускався на побічні промислування — був майстер на всі руки: чинбарював, столярував, умів складати лежанки та печі, але всесвітньої слави зажив на криницях, яких викопав безліч у Німеччині, а потім тут, у самій Вавилонії та навколишніх селах. У помічники брав собі Фабіяна або ще кого із вольних людей, не прикутих до землі, й добував вічні джерела з глибин, іноді запаморочливих. Кажуть, він наперед угадував, де заб'ють ключі, а де їх ніколи не вчути.

Якщо десь не могли дошукатися води, то кликали його. Іноді приїздили по нього із далеких степових сіл, із найлютішого безводдя. Він перейняв від одного степовика, з яким був у полоні, забутий усіма спосіб, котрим начебто ще користалися скіфи, обживаючи Південь. Воду шукав з допомогою соломи. На місце, де хотілося б мати криницю, на ніч розкладав солому, а ще краще — рогозяні кулі. На світанку їх оглядав та ніби бачив по них, що діялося під землею. Щоб не всі кулі однаково проймалися вільгістю, то ночі для того обирав безросяні. На заповітне місце вказував найвологіший куль... Те чаклування іноді доводилося повторювати по кілька ночей підряд, переходити з одного місця на інше. На низині простіше, там можна побачити все по деревах, по травах, на високому ж суходолі відшукати джерело нелегко, а ще важче добутися до нього крізь руду товщу Півдня. Й нічим так не страшне підземелля, як отією латочкою неба, яка щодень меншає над тобою так, ніби має зникнути зовсім. А зате потім дарується тобі щаслива мить, коли раптом

з вічної тиші озветься ключ тривожно, наче саме серце землі, і вмить з'єднає тебе з небом, на якому виколисується собі Мальва Кожушна.

Коли ж він запропащувався надовго, то Мальва не вельми тужила за ним. Ходила собі на вечірню гойдалку, пускалась у недавнє своє дівування. Не чужалася й циганської вольниці, коли та ставала табором над Чебрецем, — табором веселим, багатим, із кованими возами, шовковими шатрами та вогненними кіньми — кожне плем'я переживає за свою історію епохи злету й занепаду, а поготів циганське. Вони тоді вільно кочували по світу, прибивалися до Вавилону з Бессарабії та мало не з самої Сербії, й кожного літа інші. Похвалялися, що люди вони чесні та горді, а не такі, за яких має їх Вавилон. Вабили Мальву невідомі світи. Та лишалася за нашою стіною Андріянові на втіху. Повертаючись зі своїх криниць, любив її ще більше, землі не чув під собою, здіймався душею кудись високо. "Божечку, що робить Європа з чоловіком?" — дивувалися в нашій хаті. Не хотіли признати, що то творить таке Мальва.

З місцевих, ще до заміжжя, віддавала перевагу хіба що Данькові Соколюку, в якому також знаходила щось циганське чи сербійанське — вибухнуло воно в Соколюковому роду незнано й негадано, і та давня жилка в ній вабила Мальву. Андріяна ж нашого, сивочубого, гарного, помітно онімеченого в манерах велетня, вона, напевне, ніколи й не любила і видалась за нього лише Валахам наперекір. Але ж розквітала за ним, і хоча й була не така вже висока на зріст, та вміла піднімати себе на каблучках, коли в тому виникала потреба, очі у неї якісь незвичайні, синющі й глибокі, мов Андріянові криниці, хода наче виміряна — то вже суто жіноче надбання, оскільки дівчат вавилонських ніхто ніколи не навчав красиво ходити, а теє, як говорив Фабіян, для жінки чи не найпередніше. Мальва не належала до реготух вавилонських, але вміла сміятися на гойдалці так нестримно й заразливо, з такими пустотливими нотками, що незахищені парубки в'янули від самого її сміху, а чоловіки приносили той сміх у собі додому чи не для своїх-бо дружин. Мабуть, не було чоловіка, щоб не мріяв політати з нею на гойдалці, незважаючи на всю її неславоньку. Лише діти, від яких у Вавилоні вміли оборонитися зіллям скидучим, могли б загодити її вдачу. Андріян уже в перший рік

їхнього подружжя власноручно змайстрував високу горіхову колиску з вигадливими бильцями, на манір тих, які бачив у Німеччині, стояла вона на осонні й чекала променя, якому так і не судилося впасти в неї.

У якогось багатині на хуторі суходольному, яких чимало на Побужжі, він копав із Фабіяном свою чи не найглибшу криницю, добувся в ній до вічного холоду, простудився там і невдовзі зліг на скоротечні сухоти. Лікар, привезений із самого Бердичева, якийсь великий геній по сухотах, обслуховавши його, не сказав нічого втішного, лише натякнув Мальві, що вона може вважати себе вдовицею — через шість тижнів, а може, через шість місяців, не більше. Генії не вміють промовчати, навіть коли роблять найжорстокіші відкриття. Те сказано оповесні, як облітав яблуневий цвіт.

А він жив і кохав її любов'ю дедалі страшнішою, ревнiviшою, на яку здатні лише приречені. Де й ділася ота його неподазливiсть, усе частіше чiплявся він до Мальви за те, чого й не було, на що не зважав раніше, вимагав сповiдей, обiцяв помститися за все, як тільки знову зiпнеться на ноги. Знемічнiлий бiльше від ревнощiв, нiж од сухот, прикутий до лiжка, всiлякими хитрощами дiставав її до рук і бив люто, до червоних паскiв — нам чути було теє биття, яке вона зносила без жодного зойку. Тодi кричав з ро зпуки: "Згинь, каро моя вавилонська!" — проганяв її геть і знову залишався один подовгу, бувало, й по кiлька днiв пiдряд, але ж родичiв також не хотiв признавати: "Радiєте?! А як вона повернеться, якої заспiваєте?" Вона й справдi поверталася, та тiльки знову ненадовго. Мене ж Андрiян переконував, що то він сам пораяв її перебратися до Зiнгерiв, аби його сухоти не перекинулися й на неї.

Одного разу Андрiян сам постукав у нашу стiну, пiд якою лежав. Послали мене, я з ним дружив потай од усiх і не подiляв ворожнечi до Мальви, що її роздмухували в нашiй половинi. Бiля хворого сидiв Фабiян у своїх золотих окулярах і читав для нього вголос якусь книжечку не по-нашому. Потiм я довидався: читалось "Пана Тадеуша" в оригiналi. Фабiян дуже пишався, що мiг читати не по-нашому. Так я принiс їм свою першу вечерю на двох, третiй, цап, стояв на подвiр'ї і розглядав свiжий малюнок на мiсяцi, який щойно завис над вiтряками.

Старші родичі не вельми вчашали до Андріяна, чи не побоювалися сухот, а мені вони байдуже, і Фабіян сказав якось між читанням "Пана Тадеуша", що з мене вийде колись великий лікар. А поки що дядько Андріян користався моїми відтак не лікарськими послугами. Я приносив йому сніданки, обіди й вечері. Посуд для нього глядівся окремий, більше ніхто не користався ним, окрім мене і Фабіянового цапа, котрий частенько приходить сюди послухати премудрих речей або ж розважитися "Паном Тадеушем" з уст свого хазяїна. Щоб не носити неспожиті харчі додому, я віддавав їх цапові. Той смакував маминими борщами, інколи їв вареники просто із макітерки і ніяк не годен був збагнути, як то на таких харчах можна ще думати про смерть. А втім, дядько також про неї думав дедалі менше. Він лежав на ліжку якийсь урочистий, умиваний, виголений Фабіяном, у білій сорочці, яка ніколи на ньому не м'ялась, висотаний сухотами і любов'ю. А ще ж не так і давно приносив зі своїх криниць непочату воду для Мальви, від тієї води непочатої бачила дивні сни — вона вміла оповідати їх з усіма подробицями, і за те ще більше любив її Андріян.

Я помітив, що він соромився своєї хвороби, вибирався надвір лише вночі, в білому, ставав під хатою і довго дивився на Вавилонську гору, де мешкала тепер його Мальва. Потім чути було, як десь за північ тупотів у чоботях до хати, і з його вікна ще довго, мабуть, до самісінького світанку, струменіло світло, вихоплюючи з шалини лавочку, яку він змайстрував невдовзі після одруження. Щоправда, я рідко бачив його на тій лавочці з Мальвою, зате її саму доводилося бачити там частенько, коли дядько подавався на далекі села й пропадав там який місяць-другий. Зараз мені було дуже цікаво, що дядько робить уночі, не могло бути, щоб він спав при світлі (тоді гас не марнувалось на будь-що, до кооперації його завозили рідко і тратили ощадливо). Якось я вибрався з хати тихцем і підгледів через вікно: він лежав, заклавши руки під голову, і дивився кудись поперед себе. Довго стояв під вікном, але він навіть не поворухнувся, і в тому була якась велика і давня людська печаль. Він, напевне, відривався од тих своїх всенощних дум тільки для того, аби підкрутити ґнота у гаснику на скрині, біля читаних і перечитаних Фабіянових книжок, які той приносив для хворого. Мені великодушно

дозволялося розглядати малюнки в тих книжках. Пан Тадеуш був моїм лицарем, але після дядька, з яким ніхто в моїй уяві не міг зрівнятись.

Окрім мене та Фабіяна, інколи його провідував ще Клим Синиця, комунар із Семивод. Він приїздив сюди вечорами на однокінному візку і засиджувався в Андріяна до пізньої ночі. Це був також високий на зріст, худорлявий півторарукий чоловік із мужнім смаглявим обличчям і великими добрими очима, в яких промінилася усмішка. Носив він галіфе та синю вельветову сорочку з пояском. Багато кутив, а говорив мало, і то здебільшого відповідав на запитання Андріяна. Дядько, мабуть, знав Кліма Синицю, коли той був словоохочіший, прощав йому нинішню мовчухатість і дуже пишався тими його вечоровими візитами. Кожного разу комунар привозив хворому або полив'яну банку меду із щойно викачаного в комуні, або фунт масла у вигляді пиріжечка, по-селянському загорнутого у вологу білу шматинку, або ж червону головку сиру, який варили в комунівській сироварні.

— Вважай, хлопче, що тепер я вже вичухаюсь, — похвалявся дядько, коли я приносив йому сніданок другого дня після відвідин Кліма Синиці.
— Знову Клим підкинув мені ліків. Хочеш свіжого меду?

Він наточував мені в чистий полумисок і казав:

— Занеси Валахам, хай не думають, що я вже зовсім пропав би без них. Ціла комуна за мене взялася. От який, хлопче, чоловік оцей Клим... Іншому б яке діло до мене?..

Зійшлися вони в Журбові на цукроварні Терещенка перед самою війною, щосезону ходили туди на підробітки. Клим стояв на різці, а наш Андріян — за кочегара у паровичні. Вавилонський пан збирався придбати паровика, то дід Левон, прочувши про це, заслав сина у заводську паровичню, щоб той навчився діла й перехопив вигідне місце. Журбів недалеко, за десять верстов од нас, то кожні свята хлопці приходили погостювати в діда. Окрім сина, дід ще мав трійко дівчат на виданні. Але

жодна з них не збентежила серця молодого сезонника, і дід ніскільки не побивався з того, він не вельми поділяв бунтарські настрої синового товариша. А ще коли довідався, що батько Клима — бідак із Козова, який возить по світу червону та білу глину, то й зовсім охолов до парубка. Дід сам борсався, як кіт на глині.

Тільки той не даремно вчашав до Вавилону, тут знайшов він обраницю серця, одиначку Рузю, далеку родичку Валахів. Була то меланхолійна мовчазна красуня, єдина в батьків. Вона закохалася в Клима безрозсудно й відважно, і коли той довго не появлявся у Вавилоні, то сама крадькома ходила до нього в Журбів на завод. Але Рузині батьки не схотіли їхнього шлюбу і спішно, супроти її волі, знайшли для Рузі іншого приймака, якогось Петра Джуру із Пихова. Джура був старший за неї років на десять, коли не на більше, вона називає його на "ви" й досі, він зайняв місце на панському паровику, якого саме виписали з Одеси, а дід з Андріаном залишились у дурнях, бо з'ясувалося, що Андріян не мав до машин жодного хисту, не підступав до них ближче, як на відстань кочегарської лопати, не терпів запаху машин і навіть боявся паровика, коли той починав свою навіжену роботу. Невдовзі паровика було спалено разом з економією Тисевича, проте Рузин приймак виявився чоловіком діяльним та відчайдушним. Він дуже вправно покінчив із Рузиними батьками — їх обох було поховано в один день (потім ходили здогадки, що Джура потруїв їх), спустив на гроші їхнє майно — волів, овець, ясеновий лісок на леваді — й невдовзі по тому виписав собі трактора з самої Америки. На превелике диво вавилонян, виорав ним власне поле, а далі спрігся з хазяїном молотарки із Козова, і кожні жнива вони металися по навколишніх селах, обмолочували хліб машиною — один заробляв на молотарку, а другий на трактора, щоб у наступні жнива розділитися.

Рузя ж, полишена на себе з усіма печалями, дедалі більше відчужувалась од нелюба, почала й на день завішувати вікна ряднами, перестала появлятися на людях, з усіх родичів провідував її лише Андріян, доки був здоровий. Рузин дім, досить просторий, із високими вікнами, стояв недалеко від нас, через греблю, на вогкому пониззі; й не вірилося, що десь у пільмі того дому, поки Джура метався по світу в

пошуках роботи для свого "фордзона", живе Рузя, недавня вавилонська красуня і перша любов Клима Синиці. Дивувало, що той ніколи тепер не згадував про Рузю, як і дядько Андріян про свою Мальву, та коли комунар проїздить повз її дім, то серце, напевне, калатає в нього, як у птаха, — він і досі був неodrужений, а вигаслий Рузин дім стояв, як докір людям.

Цього разу Клим Синиця приїхав до друга майже опівночі — в комуні жнива йдуть нерівно, то він не міг вибратись за дня. Не привіз йому нічого із своїх ліків, а тільки в'язочку перепелиць, котрих заповлював на пшеницях, що їх докошували сьогодні. На крилах перепелиць виднілися зашерхлі краплини крові. Андріян передав мені в'язочку, попрохав приготувати для нього печеню на сніданок. Вигляд він мав цієї ночі зовсім кепський, важко дихав, саме лютувала задуха, а подаватися до Сибіру вже пізно, Фабіян каже, що сухоти не люблять Сибіру і зникають там за одну зиму. Клим посміхнувся з такого запізненого відкриття.

У нашій половині вже поснули, коли я повертався від дядька з трофеями, і тут привиділось мені якесь чорне манячіння, схоже на жінку. Я зовсім забув про Рузю і подумав — то смерть прийшла по дядька. Лячно зафоркав у візку кінь Клима Синиці, манячіння зникло, побігло ялиновою доріжкою вниз, до греблі; на моє щастя, двері в сінях були відчинені, як завжди, і я стрімголов метнувся в сонну хату, в якій порозкидалося на сіні чималеньке сімейство та ще батькові родичі, що нагодилися в гості зовсім не в пору з далекого і ще на той час і маловідомого мені "царства", котре було за тридцять і п'ять кілометрів од Вавилону.

Клим Синиця ще побув часинку, а далі я чув, як його візок заторохтів до греблі, потім перебрався на Вавилонську гору, там він мав би повернути додому, на Семиводи, як завше, та цього разу візок затих раніше звичайного, затих біля гойдалки, чи не на підвір'ї Зінгерів. Саме так... Потім візок той знову вибрався на свою звичну дорогу.

Вранці, коли я приніс перепелину печеню для дядька, то застав коло ліжка Мальву. Вона стояла, як стоять над померлими, втирала кінчиком хустинки сльози, і я подумав, що "скіфський цар", як називала його колись Мальва бозна за віщо, перестав любити її лише цієї ночі. Поставивши на столі гарячу печеню, я вибіг з хати, щоб сказати нашим про смерть Андріяна, та побачив Рузю в чорному. Вона піднімалася по ялиновій доріжці розгублена, ніби причинна. Важко сказати, звідки причинні довідуються про смерть своїх близьких. Рузя йшла до людини, що колись привела до Вавилон Кліма Синицю, а потім одна з небагатьох не забувала приходити й відчиняти вікно до її потемок. Постоявши на ґанку, Рузя боязко вступила до хати, хоч знала напевне, що зараз там не може бути Кліма Синиці, зустрічі з яким боялася над усе, бо то була б зустріч з любов'ю, на яку вона вже негодна.

Уранці вдарив заупокійний дзвін у старенькій церковці, до якої вряди-годи наїжджав батюшка з Глинська (свій отець Сошка помер у піст). Фабіян звичним жестом змів із верстака стружку, заклав складаного метра за халяву й, сяк-так причинивши оселю, котрої ніколи не замикав, вирушив у супроводі свого вірного товариша горішніми вуличками у найвірогіднішому напрямку. Він ніколи не знімав зі своїх клієнтів мірки заздальгідь, чим грішив до нього старий Панкрат, і все ж нічия смерть не заставала його зненацька, бо розглядалася ним як доконаний факт, проти якого гарячковість уже нічого не варта.

Раніше про смерть оповіщував сам Сошка, який не хотів тримати в приході зайвого чоловіка й принагідно сполучав високий сан з обов'язками дзвонаря. Нині ж те перебрав на себе Савка Чибіс, сільрадівський виконавець, на тій єдиній підставі, що сільрада має такий самий стосунок до смерті вавилонян, як і до їх народження. Інколи Савка випереджав події, здебільшого щодо заможних вавилонян, і тим ставив філософа-трунаря в досить смішне становище. А може, й цього разу божевільний Савка усе переплутав. Адже підмічено, що і найветхіші з вавилонян рідко помирають у жнива. За роботою їм просто ніколи зважитися на таке. Від того оселя Фабіянів залишалася такою порожньою о цій порі, а безробіття таким тривалим, що Вавилон нітрохи

не здивувався б, якби одного пречудового дня заупокійний дзвін озвався по одному з них... Ні, цього разу сумніву не могло бути. Фабіяна пойняв туск по другові, але обов'язок кликав його на Чаплічеву гору, де здавна селилися Валахи.

У вуличці неподалік від дворища Валахів угледіли Рузю. Вбрана в чорне, збентежена, боязка, вона простувала туди ж, куди й вони. Несла жоржини для Андріяна, густо-червоні, аж темні, іще в крапельках смутку. Сказала: "Тепер я, Левку, зовсім посиротіла".

До жіночої половини Вавилона, як і скрізь, дуже впливової, обидва Фабіяни ставились із певним упередженням. Одному минулися роки, коли він міг вільно обрати собі будь-яку з прекрасних вавилонянок за дружину, тоді як другий цю самотність філософа, певне, витлумачив по-своєму й затаїв проти них почуття, близьке до зневаги.

Жінки платили цапові такою самою неприязню, декотрі відверто глумилися з нього, тому мусив остерігатися їх, надто затяжілих жінок, які при зустрічі з ним на вулиці, в сільраді чи деінде хрестились і підводили очі до неба.

З усіх жінок лише Мальва Кожушна, здається, ставилась до цапа прихильно і навіть віталася з ним, як ніби з самим філософом, щоразу запитуючи при зустрічі: "Як живеш, Фабіяне?"

Андріян непорушно лежав на ліжку горілиць, суворий, мовчазний, у білій сорочці, й довгий — від бильця до бильця.

Ховали Андріяна спокійно, тихо, як ховають великих людей, за якими не прийнято вголос упадати. Домовину несли на руках, а за нею два хлопчики вели коня з чорною стрічкою у гриві. З деяких пір коня доглядав мій батько, і той на чужих руках помітно змарнів, але ще й зараз здавався достоту незалежним, як при хазяїні, і ступав граціозно, не знав той коник, що віднині він переходить на жіночі руки.

Рузя в чорному всміхалася всю дорогу, а коли Клим Синиця, що йшов з непокритою головою, привітався з нею, вона відсахнулась і зникла в юрбі. Мальва заплакала лише на кладовищі, коли Фабіян забив першого гвіздка в домовину товариша. На віці не було змальованої Мальви, на яку стільки хисту він витратив. "Скіфський цар" забажав було мати її зображення на віці, але потім відмовився. Клим Синиця не залишився на вечерю, подався на своєму візку в комуни. Коли захмеліли, то Рузя співала на поминках забутої всіма пісні "Ой зацвіли фіялочки".

Лише кінь плакав у стайні, не брав поминального сіна, яке поклали йому за драбину. Та я не міг примиритися з думкою, що більше не доведеться ходити на Андріянову половину, в якій, попри хворобу, творилося щось незбагненно чудове для мене, особливо ж коли збиралося все оте вечірнє товариство.

Наступного дня спалювали все Андріянове: постіль, білизну та його білі сорочки, яких він не доношував до ганчір'я, бо не терпів латок на одежі. Спалювали посеред двору, на спориші, де мали б бігати колись Андріянові діти. Окрім Мальви, яка це затіяла, на спаленні був Фабіян, помітно розгублений та опечалений тим, що Мальва не здогадується запропонувати йому ще добрі Андріянові сорочки, в яких можна пофрантувати, а ті, ветхіші, нехай би просто лишалися собі як згадка про друга. Валахи також не дали б нічому пропасти. Ну, а цап дивився на все іще практичніше, серед речей небіжчика він не знайшов для себе нічого підходящого. Фабіян прийшов рятувати книжки, які приносив хворому. Інквізиторка хотіла і їх спалити — боялася, щоб вони не рознесли по Вавилону сухот. І коли Фабіян, обтяжений книжками, на сторінках яких ще не вистигли сліди пальців її чоловіка (дядько слинив пальці перед кожною новою сторінкою, дарма що мав європейське виховання), досить делікатно запитав її, як вона тепер житиме одна, то Мальва мимохіть зиркнула на вишиваний Андріянів комірець, що догоряв на вогнищі: "Хтось отак спалить і мене, якщо помру від сухот..." Найдовше тліла брезентова роба, в якій він копав свої криниці. Я потайки радів, що їх Мальва не зможе спалити, криниці згоряють останніми...

Людський Вавилон часто здається Фабіянові лебединою зграєю, коли з ватагом, а коли й без ватага, тоді як там взагалі нема існування без ключового, без ведучої пари. Один сміливець завше має визначитись з-поміж звичайних рядових істот, інколи це робиться лише на той випадок, щоб застерегти зграю від смерті, не дати загинути їй у непролазному тумані, не дати розбитись об скелі або ж довчасу забратися занадто далеко на північ, куди вічно пориваються первольотки в безумстві своїм. У критичну хвилину щось подібне відбувається і тут, у Вавилоні, кожна доба висуває свого сміливця, свою ключову пару. Але щось і різнить Вавилон од лебединої зграї, щось дуже істотне, чи не те, що зароїлося в голові філософа сьогодні, на спаленні його товариша.

Там непорушна, майже фатальна моногамія, приреченість особи як такої: коли в парі гине одне, то за ним має загинути і друге; у Вавилоні ж особа звільнена від цього, коли гине в парі одне, то друге не конче мусить кидатися грудкою на грішну землю, а лишень має надію обрати собі нового товариша, вигойдати собі на вавилонській гойдалці нову любов, може, й більшу за попередню, а коли ж цього не вдається зробити і якась пара щезне зовсім, то її місце заступає інша. Лише Мальві не скоро діждатися пари, бо хто захоче бути спаленим, як Андріян?..

Тут наш філософ мимоволі посміхнувся зі своїх почуттів, які охопили його, коли творив Мальву у повний зріст на берестовій дошці для віка. Творив навмання, однак було щось вчаровуюче в її постаті, викроєній із самого повітря за найкращими фламандськими зразками, в її непокірних вигинах талії, де різьбяр перебрав норми, і в її обличчі, де він досяг чистоти та смирення всупереч правді. Андріян відмовився од неї в останню хвилину, і тепер те творіння стоїть у Фабіяновій хаті, зіперте на стіну... Лебідки гинуть разом із чоловіками, а вавилонські вдови залишаються для інших. Мальва розмірилась, розпашіла біля багаття, підгортала його рогачиками, щоб воно швидше творило свою роботу, ніби звільняючи її від останніх обов'язків дружини...

Фабіян повертався додому з чималенькою в'язочкою книжок, у яких не було мудрості на даний випадок, у супроводі цапа, але спалений і

самотній, як ніколи. Туск його обійняв великий, коли він вибрався на самий челепочок Вавилону і зупинився перепочити біля розп'яття, звідкіля цілий світ ніби опиняється під ногами.

Вавилон жив унизу своїм звичайним життям, деренчали порожні гарби, квапились за снопами, а з поля скрипіли повні, врубльовані, кректали, як білі діди, вибираючись на гору; в кількох стодолах гупали ціпи навперейми, наче норовили ті звитяжці замолотити один одного на смерть; десь чистив кабанців-переспілків Панько Кочубей, чи не у Матвія Гусака, і ті вищали до хрипоті, наче те могло їм зарадити; ледь вився прощавальний димок на Андріяновім згарищі й тягся сюди, до розп'яття, ніби рештки душі до старого товариша; поникло стояв під розп'яттям опечалений цап; а на порозі сільради сидів Савка Чибіс і сміявся ні з чого... "Мало їм Рузі, то вони зробили божевільним ще й Савку, а далі, либонь, і моя черга", — подумав Фабіян. Запитав його через вигін:

— З чого смієшся, Савко?

Той зиркнув на двох диваків під розп'яттям, одного з яких уже давно вважав макоцвітним:

— А вам що до моїх сміхів? Може, я з Вавилону сміюся. Ви ж бо не сільрада, що все маєте знати... — І далі сміється собі...

Забившись у дровітню, я плакав, коли Мальва залишала наше подвір'я. Плакав не від того, що вже ніколи не буде в нашім роду такої вродливої жінки, а, певно, від того, що Валахи вже ніколи не матимуть другого дядька Андріяна, який міг би знову відвоювати її від похитливого Вавилону, і вона прикрасить собою чийсь інший рід, чиєсь інше обійстя. Легше мені було б, якби і вона померла від сухот разом з дядьком і ми поховали їх в один день. Вавилонські бабусі стоять на тому, що однаково її пісня недовга, бо чий чоловік помирає від сухот, то невдовзі від того ж помирає й дружина. По інквізиції вона ще винесла на горище подушки в самих напірниках, аби там вивітрювались, тоді зібрала до вузлика свої

справунки (найцінніше вже загодя перенесла до матері), замкнула хату й, перехрестившись на двері, за якими не зазнала великого щастя, пішла до стайні забирати коня. Кінь з деяких пір цілком перейшов на наші руки, а на тій підставі його вважали як ніби й нашим. Тепер Валахи поприлипали своїми кирпатими носами до шибок, ще сподівалися на те, що вона не посміє забрати коня, а може, й мали надію, що кінь той сам не дасться себе забрати. Та він покійно вийшов зі стайні й побрів за нею на повіді, так ніби вів його сам Андріян. Наш сліпий Каштан, втрачаючи не лише помічника, набагато молодшого за себе, а й поводиря в дорозі, заіржав у стійлі й потім сумував за ним іще довго. То було, безперечно, найбільше пограбування Валахів, навіть більше за смерть Андріяна, наше поле тепер буде стояти неоране, тоді як Мальві той кінь ні для чого. Яких тільки прокльонів не вигадано у Вавилоні на один лише цей випадок, зв'язаний із кіньми! "А щоб він тебе поносив по білому світі сторч головою! А ліпше б ти опинилась під його вухналями!" (Хоч коня й разу не підковували.) Звідкіля тільки все те береться? Лише батько не проронив і слова, а дістав з криниці відерце води й залив зачахле багаття, аби вночі, як дмухне вітерець од вітряків, не виникло з того пожежі. У тому, як він те робив, я відчув великого хазяїна, що не дасть загинути нам, пограбованим. А коли зібралися присмучені Валахи до вечері, якою цього разу знову був куліш, затертий конопляним сім'ям, то батько згадав про кларнет (єдина коштовна річ, з якою він пристав у прийми, скінчивши службу в чонівцях) і заграв для Валахів щось вельми мажорне. Можна було б і порадіти з того, що більше нема за перестінком Мальви Кожушної. Але радості не було. Запрацьовані Валахи все ж не могли не відчувати, що позбулися якоїсь незвичної для них душі, ледь доторкнувшись до неї цілим своїм життям... Надалі тільки випалений спориш у подвір'ї, що ніяк не заживав, повсякчас нагадував про неї, та ще хіба віконце в хатині, що безборонно оздоблювалося павутинням.

Розділ другий

Народився Клим Синиця в місцях недалеких, які в погожі дні, надто осінні, коли повітря буває прозоре і нерухоме, можна легко побачити з Вавилонської гори; колись то був город Козів, не так великий, як

багатолюдний, з білими дзвіницями, з руїнами старої фортеці, ярмарками своїми доскочив, було, європейської слави. Згодом од них збереглася лише приказка: "Довгий, як козівський ярмарок". Синиці торгували на тих ярмарках червоною глиною, невичерпні запаси якої залягали там же таки, під їхньою хатою, котру щовесни фарбували в оранжевий колір для реклами свого товару. Коли Клим підріс, батько і його залучив до того нелегкого промислу. Вони виробляли глину вручну, як виробляють хліб, тоді просушували її в холодку, щоб не тріскалась, мандрували з нею по навколишніх селах і міняли на хліб, бо ж свого поля Синиці зроду-віку не мали. Може, й розбагатіли б на тому промислі, якби в далеких селах, де Синиці збували свій товар, не поширилися чутки про двох бунтарів із Козова — батька та сина, — котрі, мовляв, неспроста фарбують села та навіть цілі міста у маків цвіт. Ті небораки були викликані до урядника, і гадки не маючи, якої слави вони зажили на глині. Їм пригрозили реквізувати глинище на користь казни, а їх самих справити до ведмедів, коли вони не припинять червоної агітації. Довелося Синицям шукати іншого хліба. Та коли згодом ними зацікавився перший ревком, то вони не відхрещувались од своїх заслуг, за які батька було призначено головою комнезаму в самому Козові, а сина взято до Першої Кінної, коли та ішла на Варшаву. Самі ноги у Кліма Синиці були налаштовані до коня, — довжелезні й могутні, вони затужавіли від глини, яку виносив на собі. В ескадроні сміялися, що у Кліма такі ноги, як у самого Бульонного, якого і досі Синиця вважає найкращим кіннотником світу після наполеонівського маршала Мюрата. Клим далеко міг би зайти з тими командирськими ногами, якби якийсь полячок під Бродами не відтяв йому шмат лівої руки по самий лікоть. Зопалу він ще помстився білополякові, наздогнав і зніс його з білого коня, але руки, на якій був Рузин перстенець, не знайшов на полі бою. Тепер носив напівпорожній рукав у кишені галіфе, й комунівські дотепники відразу ж охрестили його Півтораруким.

До нього комуною правив Соснін Інокентій Мстиславович, людина інтелігентна й високоосвічена, листувався з великими людьми з центру, одного з яких вважав своїм близьким другом і навіть позаочі називав не інакше, як Карлом Карловичем. Коли ж Карла Карловича зняли з високих

постів, то це чомусь торкнулося і Сосніна, він залишив комуну на роздоріжжі й відбув до Москви виручати товариша. Не знаємо, чим та відданість скінчилася для нього, але він більше не повернувся в комуну, а його кімната в колишньому палаці Родзінських ще довгенько стояла незаймана, комунари сподівалися, що Соснін повернеться. І коли Клим Синиця відімкнув її, заступивши місце Сосніна, то знайшов там рушницю, не почищену після останнього полювання, та невеличку бібліотеку, яку Соснін привіз із собою в Семиводи, коли засновував комуну, а дечим поповнив уже тут, із решток бібліотеки Родзінських. Новий господар виявив там чимало польських видань, які залишаться без ужитку, бо ж польської Клим Синиця не знав і ставився до неї навіть дещо вороже через своє каліцтво.

То була інкрустована кімната на другому поверсі, з венеціанським вікном у сад, на паркове озеро, та з балконом у двір, з якого видно на горі село, де ще й досі декотрі хатинки нагадують Климу Синиці про його "революційну діяльність", бо й сюди свого часу заникували Синиці зі своїм товаром. Стіни в кімнаті були заліплені афоризмами, котрі новий мешканець знайшов підходящими і для себе. Соснін писав їх навмання, без жодної системи та послідовності, й розклеював на видних місцях, щоб завше бути з ними в контакті. Над балконом, на всю ширину скляних дверей, висіли слова: "Якщо у вас помешкання в місті та в селі й ви хочете залишитись у селі, то поспішіть продати своє міське помешкання, інакше все скінчиться навпаки". Та найбільше Климу Синиці припали до душі ось ці слова: "Земля має бути слабкішою від хлібороба, якщо в цій боротьбі вона бодай один раз дістане перевагу, хлібороб загине".

Серед безлічі тих афоризмів Клим Синиця не знайшов жодного, яким міг би скористатися для блага комуні. Він кинувся було шукати рецептів у книжках свого великосвітського попередника, але читання тих великих диваків-утопістів мало зараджувало всім злигодням комуні, яка вже не раз, ще за Сосніна, опинялася на грані банкрутства і зараз також була недалеко від цього. Чимало випадкового люду, не заживши тут ні набутку, ні слави, вийшло з неї й кинулося багатіти самотужки, на власному полі, яким наділяли всіх, хто бажав його мати, мало

клопочучись, у що це обернеться для загального блага. А тут хліб стояв немолочений, миші трубили його у скиртах. Непрорвані буряки стікались, і піднятувати їх не було жодної змоги, а на велетенську овечу ферму, яку завів ще Соснін, упала пошесть. Звідси пошесть перекинулася на приватні отари й викошувала їх до ноги, побільшуючи й без того велике число недругів комуні. Ще Соснін жартував, що колись в Англії вівці поїли людей, а тут загрожують комуні. Клим ж було не до жартів, він швиденько перерізав овець, тих, що вціліли до його приходу, натопив кілька бодень лою, а м'ясо пустив на комунівську кухню. Шукав порад у самого Фур'є на цей випадок, та, не знайшовши, картав Сосніна за невинуватену пристрасть до овець, з допомогою яких той збирався уславити комуну.

Ось саме в такий неблагодатний для комуні час нагодилася сюди Мальва Кожушна. Вечірньої пори коня з подушечкою, що правила їй за сідло, прив'язала біля парадного ґанку, а сюди піднялася з хворостинкою, в червоних чобітках, які справив Андріян за одну з останніх своїх криниць; була в чорній газовій шалі, під якою сама чистота, обвітрена від їзди, черідка вчепилася до її зеленої сукні, що облягала оті ідеальні лінії, які доценту були завоювали філософа, коли той відтворював їх на берестовому віці для свого друга Андріяна.

Клим Синиця саме кінчав Фур'є, то був собі по-домашньому, в спідній сорочці, заправній у комунівській пральні, сторопів і, замість того щоб зрадіти пізній гості та посадовити її у глибоке шкіряне крісло, в якому любив попивати чайок Соснін, сам у цілковитому розпачі впав у те крісло. Кажуть, Соснін запрошував на чай комунарок, що приходили в комуну на один сезон, а він — боронь боже, жодна жінка, окрім старої Сіповички, яка прибирала тут раз на тиждень, не переступала аскетичний поріг цієї кімнати з тих пір, як у ній оселився Клим Синиця. З його самотництва пересміхувалися дівчата, злословили жінки, але він сам не мислив комунівського ватажка іншим, гордився своїм однолюбством до відлюднілої Рузі, ще сподівався нишком, що до неї повернеться колись здоровий глузд, тоді кине вона свого осоружного Петра Джуру і прийде сюди, в комуну. І раптом Мальва з чіпкою черідкою на сукні і з червоною

хворостинкою, якою поганяла коня. Їхня розмова, якби її записати дослівно, виглядала б чи не отак:

"Чого так прийшла? Всі порядні люди вже сплять о такій порі, а ти тиняєшся по світу, як неприкаяна. Шукаєш собі нову пригодоньку? Тоді це не тут..."

"Я не прийшла, а приїхала сюди на конику... Колись, ще дівчиною, пасла батькові коні разом із хлопцями, гасала на них, як чорт, а цей Андріянів такий покірний, як Андріян. Не вірите? То передалося йому від хазяїна. Це нічого, що я прив'язала його біля парадного ґанку? Чого доброго, ще наслідить там, і тоді дістанеться вам від комуни не так за мене, як за мого коня... Ха-ха-ха!..."

"Тут довкола люди, натруджені, спочивають, не смійся так голосно. В цій газовій шалі тобі чудово, в ній ти сама чистота, але ж я-то знаю, що ти за птаха, і завтра вся комуна знатиме, що ти побувала тут, у Клима Синиці, найстійкішого з комунарів. Кажи, чого тобі від мене треба, сідай на свого коника і лети собі геть. І не зиркай по стінах, однаково ти з усього того нічого не втямиш, крім хіба що отого афоризму про землю й хлібороба..."

"Колись тут жив справжній мужчина, мені подобаються його заклики, мій Андріян вимагав лише клятв, не залишив по собі ніяких ні написів, ні листів, але тоді — вночі, коли я прийшла до нього, то він ще жив і сказав мені, що я можу бути щаслива лише з одною людиною, з його товаришем, який залишився йому вірним до гроба. От я й прийшла, певніше, приїхала до вас на його конику, сама їхала. А ви ж знаєте, що в рові повно вбитих денікінців поховано й один генерал серед них..."

"Он як! Соснін, напевне, зламав би перед тобою свої стрілочки на штанях, які сам прасував через день, коли вірити комунарам. І я не картаю його за це. Але ж я з іншого тіста, мене замішано на червоній глині, про яку і досі ходять легенди. Тому йди собі. Я відсилаю тебе

заради комуни, заради Фур'є і Сен-Сімона, дай довоюватися мені до високих істин у любові та революції. А на те, що твій Андріян щось бовкнув про мене в агонії, не зважай, він і досі стоїть перед моїми очима, самотній та чистий, як його криниці".

"Їхала сюди, то вчувалася мені музика в залах цього палацу, ввижались запалені свічки в канделябрах, жінки в шовках, аж тут життя безрадісне й таке, як скрізь..."

"Горить хліб у скиртах, гинуть вівці, вкинули куркулі якусь пошесть..."

"А ви в такій запряній сорочці, що хочеться зняти її й піти з нею до річки, на кладку... Коли я вас вперше побачила тієї ночі, як ви зайшли з батіжком, то видалось мені, що ви прийшли мене відшмагати. Я так багато наслухалась про вас від Андріяна, що вважала вас ген яким лицарем, ще дівчинкою чула від старших про вашу любов до Рузі, аж ви просто собі запряний, заклопотаний, буденний, такий собі дивак, виліплений із червоної глини. Ха-ха-ха!" — сміялась у душі Мальва, вільна, хтива, поятрена їздою на конику, вижатим степом та римською величчю цього палацу, де сподівалася застати інше життя...

"Нас не люблять, поширюють про нас різні плітки, що ми ніби у ворожій облозі. Живемо скромно та тихо, оркестру мідного не тримаємо, банкетів не влаштовуємо, підлоги не натираємо воском — і навіть ворота комунівські відчиняємо не для всіх. З Денікінського рову вже двічі стріляли по мені, коли я вночі повертався з Глинська. Але ми колись вирвемось із цієї облоги й заживемо тоді іншим життям. Ми вже зараз маємо більше добра, ніж було в маєтку Родзінських. Паровик англійський, молотарка бельгійська, корівки виписали з самої Голландії, маємо свою сироварню, свого поета, і навіть білі лебеді прилетіли до нас цієї весни, хоч не було їх кілька років, і вже ходили плітки, що ті птахи зцуралися комуни".

Підвів її до вікна, показав на паркове озеро — ледь-ледь маячили там у білому сні...

"А що то від вас тхне ніби лоєм овечим?"

"Білував овець усі ці дні, топив лій, рук робочих у комуні бракує... Тому й доводиться не зважати на своє вожацтво, а робити різну роботу нарівні з усіма. Молочу, скиртую, ходжу за плугом, от тільки не взяв собі норми буряків, бо там п'яти пальців замало, потрібно хоча б сім".

"Усе життя мріяла жити в цьому палаці, такий він мені гарний та загадковий іще з дитячих літ. То чи не вступити мені в комуну? Андріян жалкував, що не вступив сюди..."

"Я знаю, він говорив. Але пізно... Нам потрібні, Мальво, люди хоробрі, самовіддані та безкорисливі. Се асоціація добровільна, як Запорозька Січ. Самітних жінок ми неохоче приймаємо, а паче таких-от. Забагато честі для вавилонської вітрогонки. Ні, живи собі у своїм Вавилоні, тобі спокійніше буде без нас, а нам без тебе".

"Даруйте, що так пізно завітала до вас. Щоб менше бачили — ось чому. Може б, ви провели мене? Боюсь денікінців. Я їду, а вони так і встають з рову один за одним... У вас, певно, коник є, та й сидельце знайдеться?.."

Жнивові пахощі, поснулі будяки на денікінцях, коні стрижуть вухами, знайомляться, чорна шаль розвівається на вітрі — хтозна, чим се може скінчитися?

На мансарді жив комунівський поет, совість і слава комуни, то Клим Синиця взяв рибальське весло, що одиноко стояло в кутку, вийшов на середину кімнати й постукався ним у стелю.

Вдень Володя Яворський варить сир, а вночі пише вірші. Соснін був одних у захопленні, новому ж ватажкові комуни Бог не дав хисту розумітися на тому, але не уявляє собі комуни не так без поета, як без сировара, гадаючи, що той не так прославляє комуну своїми віршами, які зрідка друкує місцева газета, як червоними головками сиру, що ними комуна торгує одна на ціле Побужжя. По якійсь хвилі, коли весло знову опинилось у кутку, почулися кроки на східцях, достоту тривожні, й у дверях появився Володя Яворський. З вигляду це був зовсім юнак, у кумачевій сорочці навипуск, у казенних штанях з ушитих галіфе, так що виходили штани щось на зразок гусарських і щільно облягали ноги поета, а взутий був у червоні черевички, переобладнані на чоловічий лад. Для того Володя зрізав підбори (з високих зробив низькі) і вкоротив халявки, що, проте, не могло приховати їх колишньої приналежності. В тих черевичках він скидався на іспанського гранда Середніх віків, а до того ще мав високого, непокірного чуба, в очах читалася суворість та незалежність духу, а ніс також був настроєний войовниче, колись його помітно викривлено в боях за свободу, але так, що він не псував портрета, а лиш гармонійно вписувався в нього і свідчив про те, що майбутнє для цього комунарика буде нелегке, хоч у поставі його ще відчувалася хлопчача цнота, а чи то була сором'язливість перед жінкою. Та коли Мальва приснула в жменю, вперше побачивши живого поета, то він прибрав занадміру гордої пози й незалежно кинув ватажкові комуни:

— Якщо я вам потрібен, то ви могли б піднятися до мене. Товариш Соснін це робив частенько, Климе Івановичу...

Клим Синиця вибачився перед ним, бо й справді не хотів його ніскільки применшити, а далі сказав:

— Пам'ятаєш, я колись говорив тобі про мого товариша, того, що копав криниці? А се його вдова, Мальва Кожушна. Приїхала з Вавилону проти ночі. Мені вранці до Глинська, то, може б, ти осідлав коня й провів цю жінку до вітряків, а то й у сам Вавилон?

— Я боюсь денікінців, — щиросердо призналася Мальва.

— Яких денікінців? — перепитав поет, чекаючи за одним
приниженням іншого.

— Мертвих, — посміхнувся на Мальву Клим Синиця. — В нашому рові.

Володя пошкодував у душі, що ті денікінці мертві, а не живі, інакше б
він показав цій гарній жінці, що таке поет у бою. Соснін, залишаючи
комуна, віддав йому на сховок свою шаблю в піхвах, яку він нарешті
зможе застосувати.

Повернувшись на мансарду, він вчепив шаблю до пояса, надів
стареньку будьонівку, хоч ніч видалася напрочуд теплою, зодяг шкірянку
до колін, що також дісталася йому від Сосніна, й пішов до стайні сідлати
коня. Ратна ніч уже вчувалася йому, наранжованому до двобою, в якому
він і разу не випробував себе як солдат. Але заки розбудив сторожа у
стайні та вивів коня, якого тримали в окремій кліті, та заки перевів
стремена для себе, бо у Кліма Синиці командармські ноги, то дещо
спало з нього того ратного духу.

Загарцював Соснінів кінь під балконом (Соснін купив його за великі
гроші) з вершником, екіпірованим для шабельного бою, і кинув той боєць
занадто голосно:

— Гей, де ви там запропастилися? Виходьте!

Клим Синиця вийшов на балкон, побачив вершника біля ґанку. Кінь
під ним прокинувся, грав нетерпляче, Клим подумав про те, чи не
повернути хлопця й провести Мальву самому...

Мальва виходить, піднімає з землі подушечку, яку скинув Андріянів
кінь, припасовує її, ніби сідло. Вже на коні похоплюється: забула свою
хворостинку. Підіймає голову до балкона: "Там десть моя хворостинка".
Але Клим не став її шукати.

Тії їхали ступою, спершу знайомилися їхні коні, звикали одне до одного, форкали, стригли вухами, остерігаючись ночі, а далі заговорили і вони, вершники, яких ще ніщо не об'єднувало, окрім хіба що пітьми та пахощів стерновиськ.

Вона зворушена тим, що він, Володя, великий поет (так сказав про нього Клим Синиця), не відмовився проїхатись із нею. Її кінь так близько ступав біля поетового, що тому довелось огризнутися й дещо пригасити оту атмосферу, яка почала встановлюватись між вершниками.

За комунівськими полями починався Денікінський рів, який колись правив за шанці, коні йшли сторожкіше, лячно позирали на кожне шарудіння у заростях, але поет даремно покладав руку на ефес, даремно вглядався в пітьму — жодного, бодай паршивенького денікінця не появилось, але відчуття остраху, проте, не залишало їх обох, в одному місці навіть коні сахнулись од рову і далі самі помчали вершників риссю. Минули Абіссінські горби, на яких народжуються та чубляться чорні вихори, поминули Бубелів хутір, біля вітряків зупинилися. Мальва взяла супутника за руку з вуздечкою, сказала, що ніколи не забуде його лицарства, а як навідається ще в комуну, то завітає до нього в гості. Дуже цікаво їй побачити його житло, вона ніколи не піднімалася вище другого поверху, і то в їхньому панському домі. Володя сказав, що покаже їй самий шпиль того дому, літню вежу, з якої вдень видно півсвіту. Вона пошкодувала, що не зможе приїхати вдень, боїться поговору, але вночі на тій вежі, напевне, ще цікавіше. Поет нічого не міг сказати, вночі він там не бував, з нього досить мансарди...

Повертався Володя трухцем, начебто боявся розвіяти, розтрусити те дивне почуття, яке залишилося од прощання з цією чудною жінкою. Хотілося сміятись, що воно появилось так раптово, і сумно було від того, що воно таке нетривке, летюче, як насіння кульбаби, — досить найменшого вітру, як те насіння гайне у безвість. Йому ж хотілося, щоб воно бодай трішки врослося, вкоренилося в ньому, хотілося принести на свою мансарду і там побути з ним. Але знову рів, і знову жодного денікінця, і жодної живої душі для поєдинку, тоді як те почуття вимагало

хоча б маленького подвигу. Та ось зупинився його кінь, уперся передніми ногами в дорогу, застриг вухами, а вершник мимоволі вихопив із піхов шаблю, далека зірка спалахнула в ній.

— Хто тут? — кинув у чорні зарості, з високо занесеною шаблею.

Йому відповіли крізь смішок:

— Денікінці. — Для такого серйозного випадку прийом майже недозволений.

— Які денікінці? Таких зараз нема. За кого ви?

— За царя й отечество... А ти?

— Ану ж покажіться! Вийдіть сюди!

— Як же ми можемо показатися, коли ми самий дух. А ти хто? Теж дух чи комунар?

І коли один із духів виглянув із рову, щоб подивитися, з ким вони мають справу, то кінь став дибки, а вершник мало не гепнувся на дорогу — він уперше повірив в існування духів, проти яких шабля — ніщо, й дременував із поля бою на такому аліурі, що промчав комунівські ворота і зупинився аж у ставу, в заїзді, де дядьки замочують пересохлі колеса возів, і комунівська череда заходить на водопій, коли повертається з паші. Набрив повнісінькі черевички води, лише тоді збагнув, що шабля тут ні до чого, і ледве вклав її до піхов. Кінь теж охолов, угамувався, і герой тихенько посвистав йому, як насвистують коням, заохочуючи їх до пиття.

Почуття до вавилонської вдови облетіло, як кульбаба, залишився тільки якийсь штурпачок у душі — не знана досі підозра, яку та вдова вселила в нього і якій він щойно сам знайшов підтвердження, що злі духи

справді оживають у рові і їх можна навіть побачити. Чи сказати про це Клим Синиці, а чи промовчати, цей не вірить в існування духів, тоді як Соснін говорив, що всі великі поети вірили в існування духів і написали про них свої найгеніальніші твори. Он білі лебеді шугають по озеру, теж, як духи, чисті й величні, може, ради них Володя Яворський тримається мансарди та задушливої сироварні, бо ніхто не знає, що він пише вірші на їхніх крилах, що ті птахи зробили його поетом.

Клим Синиця вже бив у рейку, будив комуну до праці. Либонь, злегковажив, що послав з Мальвою сировара. Згадав, що кінчається червоний лак для глянцювання сиру. Вийняв книжечку, записав: "Звернутись до голландських комуністів, аби вислали червоного лаку". Аж тут сам сировар спішився, веде коня за повід, чавкає своїми "мокасинами", волочачи по землі довжелезну шаблю. Посміхнувся Клим Синиця: "Де так довго барився, хлопче?" А той йому на повному серйозі: "Тихо, не кричіть... Провів оце вашу жінчину до вітряків. Їду собі один понад ровом, тримаю руку на ефесі, аж тут денікінці. Звичайно, які в біса денікінці, якась сучасна контра зробила засідку, хотіла мене взяти живцем, але я не дався..." Далі з величезним блиском було описано січу, в якій сировар рубався, наче Олеко Дундич, але ж забув, з ким має справу, зайшов занадто далеко у тих своїх вимислах. Клим Синиця наказав йому вийняти шаблю з піхов, спродовга дмухнув на неї й сказав: "Ця шабля ще ніколи не побувала в бою, і я раджу тобі здати її до нашого музею". А що музею ще не було, він тільки збирався заснувати його, то повернув шаблю сироварові, той вклав її до піхов і похнюплено повів коня до стайні. Облітали з нього останні билинки тих дивних почуттів, які так праглося мати від цієї ночі.

Подвір'я наповнилося ревищем корів, від яких відлучали телят на весь день, до повернення з пасовиська; іржанням коней, що вигуляли на вівсах і затівали бійки біля водопою, та ще галасом людським, бо кожного ранку складалося враження, що комуна ось-ось розвалиться, нізащо не почне свого нового дня, хоч звечора все здавалося налагодженим для подальшого її існування якнайкраще. Поет уже знав ті галасливі комунівські світанки і пройшов у свою сироварню без

найменшого сум'яття, а гордо і красиво, як ніколи, ніби свідомий своєї високої довершеності. Сьогодні він зварить нечуваний сир, а завтра повезе до Глинська визрілі раніше головки, з ранніх весняних партій.

Десь опівдні, коли нова партія сиру вже була зварена, вироблена і розкладена на полицях у підвалі сироварні, а бригада Володі Яворського вибралась із задухи та смороду на моріжок, щоб перепочити у затінку, до сироварні завітав Клим Синиця. Йому подобався запах сироварні, щоправда, не дуже приємний, але тут він дотримувався принципу одного римського імператора, що гроші не мають запаху. Сироварня, заснована Сосніним для внутрікомунівських потреб, поволі стала чи не найбільшим джерелом прибутків, окрім голландського сиру, виробляла ще й овечу бринзу (до пошесті на овець). Щоб підправити фінансові справи комуни, вироби сироварні вивозили до Глинська. Там червоні головки сиру видавалися справжнім дивом, вони прославляли комуну стократ більше, аніж вірші юного сировара, що вряди-годи появлялись у місцевих газетах. Що більше глинські непмани прагнули відкрити для себе таємницю сироварні, то старанніше комуна оберігала її, аби не втратити свого монопольного становища в цьому рідкісному промислі. Стороннім заходити до сироварні категорично заборонялося, вільний доступ мав сюди лише ватажок комуни, та й то в присутності сировара. Соснін любив бувати тут на самому процесі варіння, під час священнодійства, тоді як Кліма Синицю більше цікавила готова продукція, коли вистиглий сир пускав першу сльозу. Ось і зараз комунар порахував червоні головки, що виспіли на полицях, підписав сироварові акта на продаж сиру, а далі сам скуштував шматок з надрізаної дегустаційної головки. Соснін за кілька проб ухитрявся з'їдати її всю, цей обмежувався лише невеличким шматочком, щоразу вихваляючи сировара. Лише зараз він не сказав жодного доброго слова, хоч сир просто танув у роті, його зварено з першого весняного молока. Коли виходив, то наче ненароком згадав про Мальву:

— Що то в неї за манера в'язати коня до парадного? Мало того, що кінь усю ніч стоїть голодний і гризе ґанок, а ще й, чого доброго, комунари

подумають, що вона приїздить до мене. Було б сказати їй, нехай забуде сюди дорогу...

І з тим поїхав до молотарки, на найдаліше урочище. Там паровик навіжено кричав до пізньої ночі, прохав снопів, а поетові все здавалося, що то Клим Синиця нагадує про себе.

Того вечора якийсь дивний смуток, досі незнайомий поетові, охопив його, на озері допізна не могли вгамуватись білі птахи, шугали, як духи, він і раніше помічав, що ті вразливі істоти немовби здатні перейматися його настроєм. Жалкував, що вчора провів Мальву не до самого дому, як зробив би те путящий парубок, а лише до вітряків, і якби зараз йому заманулося податись до неї, то розшукати її у Вавилоні, напевне, не так уже й просто. Довідався, окрім того, що Синиця наказав сторожам не давати сироварові верхового коня, бо той, мовляв, може занапастити і коня, і себе. Така завбачливість Синиці видалася сироварові просто разючою, юнак, напевне, досі вже був би там, якби йому коня...

Ще й перші вірші не написано про неї, як вона знову примчала на своєму буланому конику. Прив'язала його біля ґанку й, помітивши, що в кімнаті вожака комуни темно, з якимсь легким почуттям піднялась по східцях до мансарди. Щоправда, біля дверей Синиці мимоволі зупинилася, перевела дух і далі ступала зовсім тихо — боялась розбудити вожака, якщо той спить. Але то були даремні перестороги.

Довідалась же, що він біля молотарки, і барабанщик у комуні один, то він підмінює барабанщика й навряд чи скоро повернеться. Почувала себе на мансарді вільно, розкуто, дзвінко сміялася, коли поет заходився переповідати їй про свій поєдинок з "денікінцями" минулої ночі.

"Витівки вавилонських парубків, та й тільки", — подумала про себе Мальва. Здогадувалась, що то могли бути брати Соколюки. Вони тримають поле на Абіссінських горбах, де, між іншим, і її десятина, інколи заночовують на жниві, могли помітити Мальву, коли їхала сюди, от і

влаштували цю засідку, щоб віднадити Мальву від комуни, а чи й просто заради жарту. Але ж рубатися за неї на шаблях — то вже занадто, хоч Мальві і лестило, що такий великий поет бився за неї з "духами". Сказала ніби жартома, що один дух мав бути чорний і з бородою, а другий білий і в окулярах. Але поет в запалі бою їх прикмет якраз і не завважив, адже вони, духи, безликі...

Сторож проявив твердість, таки не дав коня, і Мальві довелось повертатися додому одній. Цього разу "духи" нагадали про себе на Абіссінських горбах, повз які проїздила. "Гей, Мальво, стій!" Але вона, припавши до гриви, погнала буланого чимдуж. Данько своїх коней замикав на ніч в залізне путо (пересторога великих конокрадів!), то тепер йому не залишилось нічого іншого, як розсміятися на косогорі. Але ж був той сміх не з добрих. Ще не так давно Мальва нізащо не обминула б Абіссинії. Тепер внадилась до білого палацу, що його вдень звідси видно добре, а вночі він ледь-ледь снить. І ось на Абіссінських горбах прохопилося зло до комуни, якого тут не було раніше, прохопилося у Даньковій душі, а то гей як небезпечно для білого палацу...

Розділ третій

...Останнє спалення Вавилону відбулося двадцять років тому, саме в жнива, коли у ці загалом благодатні краї ін'якого літа проникає з півдня таврійська суша. Од неї болить голова, зупиняються вітряки на горбах, а на курних дорогах встають маревні замки, в яких мешкають хіба що вищезлі таври — засновники Вавилону. У тому ніби й непорушному склепінні з дива дивного чубляться височенні чорні смерчі й, одриваючись од землі, плиском падають за фіолетові обрії. Вавилон спалахнув саме такої днини, опівдні, коли жінці в степу ладналися відполуднувати невеселі зажинки на панському полі.

Пожежа скинулася з хати Соколюків, миттю переметнулася на сусідів, а далі пішла жерти солом'яні материки бідаків, не щадячи по дорозі й залізні дахи, згортаючи їх у білі сувої, легкі, мов пір'їнки, та палячи ними в небо. Жен ці бігли на пожежу з косами та серпами, ніби

лихо те міг заподіяти турок чи татарин, котрі в давнину не раз розорювали Вавилон. Проте інколи ми буваємо несправедливі до наших старих ворогів. Паліїв схопили у глинищі, місці для такого випадку безпечному й навіть по-своєму затишному, пов'язали їх належним чином та спровадили у Глинськ до пристава заодно з батечком їхнім Миколаєм Соколюком.

Одному палієві, Данькові, було тоді десять років, другому ж, Лук'янові, щось близько цього (різниця була в кількох днях та десяти місяцях). З допомогою різок на допиті легко з'ясувалося, як спалено Вавилон. Виявилось, що справжнім винуватцем трагедії був сусідський кіт, котрий унадився в Соколюкові бур'яни і все боже літечко спивав там курячі яйця, аж доки ці два шибеники не здогадалися вчепити йому ґнота, облитого гасом. Підпалений кіт обрав найближче горище для цієї нечуваної помсти.

Паліям тепер по тридцять років з тією ж різницею в десять місяців та кілька днів, але вдруге палити Вавилон вони не наважуються, хоч інколи і виникає таке бажання, надто в Данька.

Нині знову жнива, та ось уже котрий день обидва не можуть вибратись на своє поле, розкидане, як і в їхнього сусіди Явтуха, в кількох місцях світу. Один шмат під Чупринками, другий — під Козовом, а третій, найбільший, але чорті-що, на самій Абіссинії — так звуться руді горби, які до землеустрою належали хіба що Господу Богу. За ті горби мати прокляла з кісточками землеміра Кенду — німця паршивого, рідних своїх волоскомівців, але завдяки старшому синові Даньку Абіссинські горби повертали насіння з лишком. Тепер на них осипався ячмінь з пониклими вусами, мов у Явтуха, саме враз косити його, але ж мати могла померти з хвилі на хвилю, тож менший, Лук'ян, боявся залишатись удома сам, без Данька. До того ж мати звеліла, аби вони конче були на її смерті обидва, сини й самі передчували, що мати щось приберігає для них, але не могли того відняти од неї довчасу. Її зятістість дратувала обох, та більше Данька, котрий не міг бути при матері невідступно і в душі побоювався, що її одкровення може дістатися меншому братові.

Аби не марнувати часу та бути напихваті, Данько молотить на точку жито, привезене вночі з-під Чупринок. Його ціп стугонливий на світанку всіх будить, а надвечір приколихує. Не вмовкає навіть у полудень, коли все живе ховається від задухи, хіба що цап Фабіян в поті лиця чимчикує на обід до Явтуха Голого. Час від часу молотник скроплює точок, аби не пилив, зволожує капиці і знову б'є безугавно зав'яленим ціпом, всередині якого неначе стогне якась змучена, запрацьована жива істота. "Зовсім очманів наш Данько", — каже про нього мати, якій зараз над усе хотілося б тиші.

Менший мовчить, він, прецінь, знає, звідки в Данькові таке завзяття. На одного працюють бджоли, на іншого міхи ковальські, третьому Бог дитину колише — вітер оберта вітряки, а в цім подвір'ї щось більше за ціпа вигадати не можуть. Лук'ян вкинувся було в голуби, та скоро збагнув: то майже те саме, що розводити горобців, — сьогодні вони ніби й твої, а назавтра знялися на крила і вже обрали собі іншого хазяїна. Недарма Фабіян жартує з цього приводу, напевне, маючи на увазі свого цапа: все, що здатне літати, не може належати комусь одному. А проте Лук'ян не зводить голубів, має їх безліч та кілька рідкісних пар викохує для душі. На ньому лежать усі інші турботи по господарству: корівка, котру він сам доїть; кури, що все норовлять нестись у Явтухових бур'янах; качки-цесарки, яких щовечора не може докликатись із ставу; замочування й тіпання конопель; виплекування турецьких тютюнів для Данька; баштан, який був справжнім нещастям для Явтухових дітисьок; уся городина від розсади до шаткування капусти на зиму — то все також його клопіт відтоді, як занедужала мати.

Поле ж тримається на Данькові, він пропадає там від снігу до снігу, певен, що воно саме здатне поставити їх міцніше на ноги. Поле виснажує, особливо в осінню неgodу, тому на меншого брата падає ще один обов'язок: приносити для Данька гарячі обіди. Той робить це з великим занепокоєнням, аби ті обіди не схолонули в дорозі. Данько завше дивується, як це Лук'янові вдається, і після кожного такого обіду шанує брата ще більше. А все діло в рушничках: ними Лук'яньо кутає горнята, коли несе їх за тридев'ять земель, під голодні Чупринки, в яких

споконвіку плодилося жебрацтво. "Звідки ви, діду?" — "З Чупринок".
Вавилонський жебрак ліпше дасть собі вирвати язика, аніж признається,
звідки він.

Зараз Лук'яньо не відходить од матері, сидить на ослінчику й
вишиває червоним хрестиком для себе сорочку, скроєну напередодні у
глинського кравця, що в нього обшиваються всі більш-менш заможні
вавилоняни й ті, котрі тягнуться до них з останніх жил, бо найбільша
ганьба для вавилонянина — вийти на люди в нікудишній сорочці. Те
зовсім не означає, що штани тут малось ні за що, та сорочка була
своєрідною візиткою для тутешнього шляхетства, вже й так залишиться,
напевне, довіку: в якій ти сорочці?

Лук'ян має великий хист до того, пів-Вавилону в його вишиванках, і
навіть їхній сусід Явтух, якому він з великим натхненням оздобив сорочку
ще до чвар. Тоді Пріся іще не починала сипати хлопчиків для Явтушка, то
він хизується сорочкою й досі. На котромусь фатальному хрестику
Лук'ян, а з ним і Данько мають посиротіти...

Червоний клубочок на долівці перекидався дедалі нервовіше,
непомітно меншав, а коли Лук'ян знімав окуляри, щоб протерти їх, то
клубочок перепочивав, ніби щось живе. Лук'ян завів окуляри знедавна,
рятується ними від короткозорості, на те напоумив його Фабіян, довівши
особистим прикладом великі переваги цього, як він гадав,
найгуманнішого людського винаходу. Мати ж ніяк не може до того
звикнути.

— І звідки воно до тебе вчепилося?

— Що, мамо? — підводить Лук'ян свої окуляри до неї.

— Оте каліцтво твоє. Сліпота...

— А мені байдуже. Я звик.

— То чи не від того, що тобі пупа втиналось до книжки? Хтось підсунув повитусі молитовничка. А букви маленькі-маленькі...

— Це того, якого Данько скурив?

— Спалив, негідник, таку пам'ятку...

Данькові ж — про це Лук'ян щойно довідався — втиналось пупа до ложки, від того невситимість до їжі, а отже, й до роботи. Хіба знаєш, якого тебе загадують, коли з'являєшся на світ.

— А звідки ж у Данька конокрадство? — поцікавився Лук'ян.

— Соколюки тут ні при чім. То я винна. В моєму роду була колись ця хвороба. Діда мого чумаки вбили. Волів крав на чумацькій дорозі...

— Волів? — здивувався Лук'ян, радий за брата, що віднині той не такий уже самотній, як уявлялося досі.

— Дід полював за лиманами . На масті тронувся. А Данько ж на чому?..

— Йому масть нічого не важить. Йому інше.

— А що ж інше? Гроші?.. Де ж вони?..

— Пригода, мамо... Хіба ви не помітили, який Данько, коли крадений кінь їрже у стайні?.. Хоч до рани клади...

Дивна річ, вавилонські коні могли жити собі спокійно, за якимись неписаними конокрадськими законами вони не будили в Данькові жодних поганих пристрастей. Жертву ж обиралось у далеких селах. Зараз марив баским коником, якого випильнував на останньому

глинському ярмарку. Вже мав про нього всі конокрадські притики, що з них починає жевріти в грудях нова пригода: коник той з Овечого, невеличкого, але заможного сільця, хазяїна звати Ларіоном Батюгом, на хаті дерев'яний півник стоїть...

— Клич того навіженого, — без зла в голосі попрохала мати, а про себе подумала: "На котромусь кінському ярмарку зашмагають його дядьки батогами, й тобі, Лук'яньо, доведеться забрати його прах додому... Яке ганьбисько!"

Клубочок занишк під лавою, там за ним недремно пильнував кіт, чекаючи, поки той угамується зовсім, аби перебрати вишивання в свої лапи. Лук'ян метнувся на ґанок.

— Що там, братику? — запитав чорнобородий Данько з білих снопів, якими обставив точка так густо, що жодна зернина не могла б випасти у спориш...

— Мерщій, Даньку!

— Гадаєш, так легко померти, як тобі здається? Зараз доб'ю снопа і прийду.

— Недарма тобі пупа підтято до ложки! — вихопився Лук'ян на братів непоспих.

— До чого-до чого?!

— До тієї щербатої ложки, з якої ти й нині їси.

— А тобі ж до чого? — поцікавився Данько.

— Мені? Коли хочеш знати, до молитовника!

— Я ж то думаю, чому ти в нас така бозя! — розсміявся Данько. Вибравшись зі снопів, він затримав Лук'яна на ґанку.

— Це й усе, що вони збиралися нам сказати перед смертю?

— А що, хіба тобі не цікаво, чому ти такий живеш на світі?

— Який? Ну ж бо, ну, я хочу почути...

І дав "бозі" гарного запотиличника. На ґанку виник шпаркий бій, що скінчився миром, як завше. Але ж смерть не могла чекати, і коли обидва зайшли до хати в синівській покорі та печалі, то в них уже не було матері, лише кіт грався долі червоним клубочком, котив його лапами, наче жаринку, вибрав собі час для забавки.

Матері не люблять, щоб діти бачили, як вони вмирають. Тільки совісно стало обом за свою бійку на ґанку. Хлопці й раніше полюбляли почубитися ні за що, але материн макогін мирив їх в одну хвилю, тепер він висітиме на шворці біля мисника, навіть якщо вони й убиватимуть один одного на смерть. Уже заради того одного їй належало б жити. В кожній хаті має бути свій миротворець.

Тільки запалили свічку під образами, як прилетів батько на її смерть і накрив її білим рушником очі, бо ж самі вони не здогадалися б те зробити. Батька задушено в глиняниках за панський скарб, який дістався йому, коли розбирали пана. Задушено посторонком. Одні твердять, що скарб він віддав своїм убивцям, їх навіть називали поіменно, нібито вони відразу після того забагатіли, інші ж і досі шукають той скарб у глиняниках у ніч на Івана Купала. "Най шукають", — говорила на те стара Соколючка сиnam. Батька ховали без них, вони тоді обидва були в солдатах на австрійському фронті, то тепер і батькові поставили свічку перед його богом Миколаєм-чудотворцем. Запаливши її, Данько стояв перед нею як укопаний.

— Даремно вбили Миколая Соколюка. Не було ніякого скарбу...

— Ні, Даньку, не даремно... Скарб був. Але його залято. Залято, щоб не дістався нікому. Ще тоді, як убили батька.

— Лук'яню, братику, чого ж ти мовчиш? — кинувся до нього Данько.

— Я поклявся не чіпати... їм поклявся, — показав на небіжчицю.

— Що??? — схопив його за груди Данько.

Лук'янові потерпло в ступнях, наче він стояв на мурашнику.

— Відчепись!.. Уже бачу в твоїх очах убивцю...

— А що я останні жили висотую з себе — цього ти не бачиш?..

Щось гупнуло в комині. То міг нагадати про себе домовик. Узимку він гріється там на перекладині, звисивши босі замохнатілі ноги. Неодмінно босі, аби міг нечутно ступати по своїх володіннях. Тепер таких сінешніх коминів не ставлять, будують комини з лежакками, і домовики, ці добрі духи, оселяються там неохоче. Тому щастя в нових оселях ще менше, ніж у старих. Данько відпустив брата, перейшов на сумирний лад.

— Я знав, матінка щось приберігають для нас... Але ж люті які, хай бог простить на слові. Стільки років мовчати! Ура!!! — потряс він кулаками в повітрі, зовсім збожеволівши.

— Золото мстиве, а тим паче у нашому злиденному Вавилоні. Клянися отут, перед матір'ю, що ти голови не втратиш, коли тебе вразить золото в очі.

— Клянусь хрестом, що буду шовковий і признаю тебе над собою віднині й назавше, бо ти вже маєш те, чого я ще не маю.

— Авжеж, Даньку, тепер я один маю ту тайну в собі. Ні, брешу. Ще Фабіян слухав у сінях. Причаївся, гад, і слухав.

— Чоловік? — вжахнувся Данько.

— Ні, цап. Я напудив його віничком геть.

— То погано, що вже знає третій...

— Але ж то цап, Даньку!

— Е, всяке буває на світі. Ану ж воно не цап, а сам Фабіян перекинувся в цапа? Що тоді?..

— Цур тобі! Що ти мелеш, Даньку! Останній характерник скінчився на великому Мамаєві.

— Не вір жодному чорту рогатому... А де, Лук'яню?

— Під грушею-спасівчанкою...

Тільки вийшли з хати, як одразу прикрість.

На заповітному місці, під грушею-спасівчанкою, котру видно з самого Глинська, коли вона заквітає біло і який тиждень чи й два стоїть в ореолі, лежав цап і жував жуйку, як роблять це по обіді всі парнокопитні. Обидва зупинилися перед ним як укопані. Це вже було занадто навіть для Фабіяна. Так і кортіло його запитати: "Це не ви, Фабіяне?" Та хіба ж він признається.

У цапових очах не світилося ні крихти розуму, він, напевне, щойно пообідав у Явтуха, той подався в поле, забрав Прісю, навіть діток зайняв на колоски, а цей причвалав сюди, захотілося йому полежати в холодочку саме під цією грушею, хоч у Явтуховім подвір'ї така ж спасівчанка. Чому не залишитися там, а конче лізти сюди і прикидатись отаким дурником на золоті? Реакція була нехайна, якої і належало чекати за такого збігу обставин: Данько пішов по ціп. Негідник під грушею не мав жодного уявлення, як розгорталися б події далі, якби не нагодився сам його хазяїн зі складаним метром за халявою. Фабіяна ніколи не кличуть, він сам здогадується, коли надійти. Між іншим, цап також.

— Померли?

— Померли, — зашерх на точку Данько з ціпом.

— Малі діти не дають спати, а великі діти не дають жити, — натякнув він на Данькове конокрадство. — Як так мучитися, то краще до праотців...

І пішов до хати, а до того, що спочивав на золоті, прилетіла бабка, вмостилась на кінчику рога і застригла крильцями від задухи. Такої золотої літунки обидва зроду не бачили. Нишком переглянулися, збагнувши цю прикмету...

За Фабіяном миттю нагодилися усі оті санітари смерті, яких ніхто ніколи не призначає, а вони самі водяться у Вавилоні з правіку, як і ті, що приймають новонароджених. Одні відповідають за початок життя, інші за його кінець, і ніхто не сміє виступати у цих двох ролях від одної особи. Напівмістичні вавилонські бабусі знали своє діло, спорядили не одну смерть, долівку скидали оріховим листям супроти мухи, запалили свічки для всіх великомучениць, починаючи з Варвари, заспівали пісень над Соколючкою, а в перепочинках між тим шепотілися про щось дуже для них істотне. Вмовкали, коли котрийсь із синів навідувався до хати, щоб

постояти біля матері, поспіхом шукали нової пісні й інколи замість тужної починали веселу, щоправда, тоном журливим, сини ж відносили те до витонченості ритуалу й самі відчували певне полегшення в своїй синівській печалі.

Тим часом хліб осипався, нічия смерть не могла б одірвати від жнив такого заповзятця, як їхній сусід Явтух, то він прийшов до небіжчиці вночі, привів Прісю, стояли вони в парі, стояли мовчки, невидгойна ненависть палахкотіла до Соколюків у волохатих грудях Явтуха, запало йому в голову, що мали вони поперемінно обидва великий інтерес до Прісі, а Пріся до них, також поперемінно, се міг бути останній випадок для замирення, і Явтушок скористався з нього, прийшов. Собою він був невеличкий, волохатий, як пирій на його полі під Чупринками, біловусий, а ще нагадаємо — червонорукий та червононогий, як підварений рачок, — то все від злоби на Соколюків, яку він тамував у собі цілі роки. Проте жевріло у ньому щось приємне, принаймні для цапа, як було з'ясовано ще раніше. Пріся стояла при ньому гарна, пругка, журна, пахло від неї жнивом. Пріся плакала тихо, аби не почув Явтушок, бо знову подумає бозна-що. Коли виходили, запитав Лук'яна:

— Мати нічого не заповідала вам?

— А що?

— Мала б заповідати дещо... — Він хихикнув лукаво в жменю і виштовхав Прісю з хати.

Данько білував бичка у клуні при ліхтарі, який висів на бантині, на запах крові чи на світло до клуні злітали кажани, такі бентежні, що Явтухові здалося, ніби вони вилітали з його волохатих грудей. Коли прийшли додому, він заходився бити Прісю ще в сінях, ні за що ні про що, як боже бачиш, він мав велику душевну необхідність бити її просто так, на майбутнє. Досипав ніч на новому возі, під грушею, цим єдиним деревом у його подвір'ї, цього літа не вродило на ній жодної грушки, і це

лише підсилювало ненависть до Соколюків. Кажани зліталися зі своїх ловів і тихо гніздилися йому в грудях, складаючи там свої натовлені перетинчасті крила.

Одне око раз по раз розвиднювалося на возі, але нічого істотного не уздріло в подвір'ї Соколюків до кінця ночі, а звідтіля до самісінького світанку за возом пильнувало недремне віконце в чотири шибки. Десь за досвіта з хати вийшов Данько з круглою рогозянкою в руці, підійшов до груші, постояв на заповітному місці в якомусь солодкому роздумі, а далі поставив плетенку і подався на грушу неквапом, наче ягуар. Задумав струсити всі спілі грушки, щоб люд, який збереться на похорон, не мав сюди жодних понадок. Гупання струшуваних груш розбудило на возі й друге око. Явтушок зліз, розім'яв тіло і навіщось також подерся на свою заяловілу грушу, теж спасівчанку, й заходився трусити її спересердя. Не впало жодної груші. Данько засміявся з того у своїм гіллі. Явтушкові соромно було злазити, та, власне, й ні до чого, і він просидів там ще довгенько, аж поки його не покликала Пріся до снідання, їжачком скинувся на землю, пішов до хати.

На похороні, попереду збіраної дружини музик, ішов мій батько з кларнетом — найбільший музикант у Вавилоні, й грав для Соколючки щось на диво веселе. Вона доводилась йому свахою, так то могло бути останнє соло для свахи. Лише на цвинтарі він зіграв для неї реквієм чи щось подібне. Всі інші музики мовчали, своїм неоковирним залізяччям, достоту розладнаним на весняних весіллях, не могли дістати до вершин кларнета. Лише бубон в кількох місцях дозволив собі нагадати про себе як найдавніший людський інструмент. Його було змайстровано зі шкіри старого цапа, який орудував у Вавилоні задовго до появи Фабіяна, десь на самім кордоні двох століть. Чи, бува, не тому цап Фабіян з особливим інтересом дослухався до бубна, щоразу сягаючи думками у те невтішне майбутнє, коли у Вавилоні з'явиться ще один бубон і цап Фабіян, як і його попередник, залишиться лише в мажорних згуках, та ще, може, з його рогів напиляють гребінчиків для вавилонянок. Цап ловив себе на тому, що завше думав на цвинтарі про свій безславний кінець. У такі

хвилини він тихо оплакував самого себе, а вавилонянам здавалося, що він оплакує їх. Людська наївність...

Пробурмотівши подячне слово до народу, який облишив жнива і прийшов на похорон їхньої матінки, Данько подумав про те, що варто було б провідати могилу батечка на старих поховиськах і воздати належне його пам'яті. Але тривога за скарб гнала їх у тришия з цього непривітного поселення душ, де Миколай Соколюк цієї ж ночі довідається від дружини, що він наклав головою не задарма, що його скарб дістанеться синам. І хоч як Данько квапився з кладовища, ведучи попід ручки меншого братця й пам'ятаючи, що з похорону належить повертатися ґречно й журливо, а хитрі та ще живкі вавилонські бабусі випередили його, а може, й не ходили на цвинтар, і знайшли за краще влаштувати вечерю не в хаті, де ще витав дух небіжчиці, а в подвір'ї, під грушею-спасівчанкою, власне, як Данько і побоювався. Явтушок із Прісею також були вже тут. Пріся в білому фартушку порядкувала на вечері, а вічно скривджений Явтушок всівся саме на тому місці, де був скарб, і червоні ноги його немовби запашіли від золотого сяйва, яке струменіло з-під землі. Можете уявити собі душевний стан Данька за таких обставин, причому не було жодного способу прибрати Явтушка з означеного місця, а туди посадовити надійнішого чоловіка або ж сісти самому. Явтушок одразу кинувся б докопуватися причини такого переміщення, і діло могло б обернутися ще на гірше. Тому Данько всівся проти нього і намагався не помічати його ніг, які просто купалися в золоті, аж поки це оприкріло Явтушкові, він хвацько, майже по-татарськи, підібгав під себе свої осоружні ноги, добре відомі Вавилонові з ранньої весни до пізніх заморозків. Данькові коштувало великих зусиль залишитися зовні байдужим до цих невеличких змін у возсіданні Явтушка на золоті.

Народу стеклося проханого і непроханого, вавилоняни — великі мастаки поїсти та випити на дурничку, столів на таку ораву забракло б, тому розмістилися на траві, розгорнувши у дві доріжки цілий сувій невибіленого полотна, за яким і всівся опечалений Вавилон. У всіх були підстави сподіватися саме такої вечері, хоча й небіжчиця належала до

людей не вельми маєтних. Її спадщина була у всіх на очах, не знали тільки про неоплачений контракт за плуга-семерика та ще про дещо (тут бабусі перешіптувалися найтаємничіше про загадкову мальовану скриню з нечуваними скарбами пана Родзінського, за які наклав головою Микола Соколюк). На цій вечері з'явилися перші ознаки того, що "бородаті сирітки" вже підняли віко над скринєю, бо заставили підгрушшя печеним і вареним, і прісні бабусі просто губилися, за що їм хапатися раніше: за голуб'ятину, за бичка, стушкованого велетенськими шматками з молодю картоплею, чи за полив'яні карафки з горілкою, які дуже швидко перетворили поминальну вечерю на дещо веселе й безжурне.

Перший упився Явтушок, то Соколюки з великою охотою схопили його за ноги та руки й хотіли було перекинути через пліт, у високі бур'яни, які він зростив у своєму подвір'ї, але Пріся вблагала їх не робити цього, до того ж сам Явтушок обм'як, подобрів, не пручався, його занесли і поклали на возі, од якого ще пахло стельмашнею. Там він заснув, задудів носом, як одуд, аж поки не схаменувся, згадавши про Прісю. Підвівся на возі й, погукавши її роз'яріло (либонь, рештки свідомості його все ще трималися на злобі до Соколюків), упав знову і більше не заважав Прісі господинювати на вечері.

Далі Фабіян втратив відчуття сторін світу, і тут негайно ж нагадав про себе відданий йому в таких випадках товариш, який повів філософа додому, на Татарські вали, де вони знову, принаймні до якоїсь наступної оказії, житимуть легко й безклопітно, без ніякої журби про завтрашній день як одного, так і другого. Цього разу цап повів філософа не дуже певно, бо і його підпоїли старі бешкетниці, намішавши йому горілки в колотуху — ті полюбляють поглузувати з цапа, гадаючи, що він є уособленням самого вавилонського диявола, він-бо ж істота покірна і водночас безмежно горда, коли йдеться про честь обох Фабіянів.

Потім подерлися вавилонські бабусі на Белебень, колись вони були чарами та окрасою Вавилону, за них билися парубки на ярмарках, а нині декотрі вже не могли втрапити до своїх домівок, проклинаючи небіжчицю та вавилонські горби заодно. Останніми розбрелися так звані гарбузові

родичі, які вважають, що й похорони влаштовуються для того, аби на них побачитись і не зачужити зовсім. Був серед них і Панько Кочубей, дядечко в третіх Соколюкам. Пріся ще з кількома жінками в білих робкоопівських хустинках прибрала все, скатала полотно, перемила посуд і пішла до Явтушка, який затих на возі.

— Ну й публіка... — роздумливо сказав Лук'ян, коли брати залишилися під хатою самі. — Бабусі чого варті! А то ж із них пішов нинішній Вавилон, ге, Даньку?

— А ти видів, де Явтушок уместився? Я мало не осліп, коли його ноги опливли золотим маревом. Варто йому було простягти руку, як він уже там. Я міркую, що саме враз діставати сьогодні, поки Явтушок конає на возі. Як ти гадаєш, Лук'янцю?

Той висловив побоювання, що Явтушок міг лише прикинутися п'яним, бо ж пив на вечері не більше за інших.

"А скільки тому велетню треба?" — посміхнувся Данько. Він вважав, що кращого вечора скоро не буде. Очі в нього горіли, а в голосі було стільки трепету, наче він розмовляв із краденим конем. Лук'ян погодився...

Скарби добувають у цілковитій тиші, може, не менш скорбній, ніж та, за якої їх ховали від людства. Вщух у голові веселий лемент поминальної вечері; ущерблений місяць вихопив з далечі чорні вітряки, що вічно поривалися кудись, але так і залишились прикутими до своїх горбів. Сироти сиділи під хатою, на призьбі, й чекали перегуку вавилонських півнів. За народним повір'ям, скарби належить добувати опівночі, найкраще це священнодійство вдається в ніч на Івана Купала, в ті хвилини, коли зажевріє папороть. Ту ніч вони змарнували на гойдалці, потім, як за часів Перуна, стрибали через вогнище. Лук'ян спалив тієї ночі свої штани, і взагалі тоді ще і гадки не малося про скарб. Тож сиділи під хатою, бентежні, урочисті, сповнені суму й надій. Перший озвався Явтухів

півень, далі засвідчили північ вавилонські дідугани десь на горі, а тоді вже прокинувся їхній (либонь, далось взнаки те, що напередодні Данько приголомшив його ціпом). Брати знялися і пішли до груші, що стільки років була улюбленим місцем усіляких родинних та парубоцьких учт і збіговиськ.

Що глибше вкопувалися, то менше віри лишалось у кожного, а тут ще траплялися раз по раз струхлявілі цурпалки — то було коріння, порубане до них. Данько хапав його, розглядав, чи воно, бува, не свіже, навіть нюхав навіщось і примовляв: "Злегковажив наш батечко, злегковажив, трясця його матері. Все пропало, Лук'яню, тут уже побували до нас з тобою..." — "То Явтух, то Явтух, — трагічно шепотів Лук'яньо. — Ти ж бачиш, що в нього все як з води". — "А поготів хлопчики", — зажартував Данько, натякаючи на свою причетність до Явтухових синів. Щоправда, Явтуху тим не лише не заподіяно жодної шкоди, більше того, на хлопчиків йому перепало під час землеустрою кілька десятин зайвої землі. При бажанні Соколюки могли б зробити з Явтуха великого землевласника, чого насправді їм не хотілося аж ніяк. І коли вже говорити правду, то, окрім дітей, не такі вже великі Явтухові статки. Проте скарб міг дістатися йому, бо копати ставало дедалі легше, а це могло свідчити, що тут побували до них, але ж по корінню видно, що сталося це не тепер, а десь невдовзі по тому, як скарб опинився тут. Данько упрів, як миша (від безнадії), а Лук'яньо (так його називав брат у хвилини великої розпуки) загубив окуляри в ямі й без них осліп. За їхнім глибоким переконанням, Явтух, у чиїх руках уже давно міг опинитися скарб, спокійнісінько мав спати на возі з вибраним дишлом (у такий спосіб він чатував воза).

— Що там? — стрепенувся Данько, зачувши скрегіт заступа об залізо. Сам він орудував сокирою, підсікав коріння.

Лук'яньо прошепотів напівпобожно:

— Іржа. Але то ще не благородний метал.

Далі були такі делікатні, чемні, обережні, наче те, чого вони ще не мали, було живе, з ногами, руками, очима, поки що заплющеними, і з грудьми, які вже дихали під землею.

— Обережно, Лук'яню, не колупни до живого...

Ще ніколи не любив він свого братика так ніжно, як у ці хвилини. Данько засік сокиру в корінь і взявся розгрібати землю руками.

Та коли вони обидва вже стояли на скрині з кованим віком, коли те досі привидне щастя вже не могло зникнути, Данько посіяв ще один сумнів ось такими словами: "А тепер уяви, Лук'яню, що ця скриня порожня, що її випатрували до нас..."

Лук'ян раніше ніколи не думав, що передчуття багатства може бути таким страхітливо тривожним. Він ладен був побити Данька за його маловір'я. У ямі млосно пахло свіжою землею, золотом і цвіллю зотлілого коріння, напевне, порубаного ще батьком, як тепер могли здогадуватися сини. Зминали такі щасливі хвилини, що не було ніякого бажання зупиняти їх і виймати скарб нагору.

— Спершу поглянь, що там нагорі, — сказав Данько, а сам усівся навпочіпки й закурив у ямі. Ледь чутно шелестіла над ними стара груша, символ давнього й колись великого роду, який міг трагічно скінчитися цієї ночі, але й міг вибухнути з новою силою.

— Ну, що там у Вавилоні? — запитав Данько з ями.

І Лук'ян відповів йому одним словом:

— Тьма...

Десь далеко збиралося на грозу, місяць затонув у чорних сувоях, зчезли в сум'ятті ночі вітряки, на горбах ні шпариночки — спить осоружне

людство, а цим також поспішати нікуди. Людям у їхньому становищі належить гарненько подумати про своє майбутнє, яке видалось обом тепер хисткішим, ніж будь-коли, адже не відали, ким стануть вони через кілька хвилин. Ще дітьми наслухалися страшних історій про скарги. Вавилон притих, зачаївся, ніби чекає, що з ними скоїться, коли вони піднімуть віко. Лук'ян заглянув до ями, Данько все палить, обдумує щось підступне, страшне. Лук'янові стало моторошно, він ладен віддати все, аби завтра мати можливість стояти в подвір'ї з решетом, як досі, й скликати голубів на землю, він сипле їм лише жменьку зерна, щоб ті не одвикали від нього, розуміли свого володаря.

— Про що ти там думаєш, Даньку? Нічого не загадуй наперед...

— Як ти гадаєш, Лук'яню, коли я стану багатим, чи зможу кинути конокрадство? Чи аж тоді кину, як уб'ють мене, зашмагають батогами, коли піймають? Який напуст... — Данько мало не плакав у ямі.

— І справді, де воно в тобі взялося? В нашому роду волів крали, голубів крали, а коней ніхто не крав. Ти, бува, не циган? Кажуть, колись вавилонянки грішили з циганами.

— Не чую в собі циганської крові. І цигани мені байдужі, коли приїдять сюди. От тільки не збагнути тобі якоїсь дикої сили в людині. За ту одну ніч, коли полюєш на гарного коня, так настраждаєшся, намучишся, що потім стаєш смиренним і тихим на ціле літо. Коли виплеснеш ту біль із себе, то така полегкість, наче народився вдруге. Коли б я вчився далі, то, напевне, став би великим чоловіком. А так усе окошилося на конях. Ти ж знаєш, що я не маю на цьому ані фантинки. Лише Мальві дотікалося дещо, один-другий гостинець. Але яке то диво, коли чужого коня переховуєш у стайні. Його десь там шукають по ярмарках, а ти його пестиш, напуваєш, говориш із ним, він зникає до тебе, як людина, а потім розстаєшся з ним уночі, певен, що колись знову побачиш його на кінському ярмарку. Е, ти нічого в цьому не тямиш, Лук'яню. Не можна жити на світі отакою собі бозею, як ти, людина мусить

мати хворобу до чогось. Хочеш, я коли-небудь візьму тебе з собою? Це така зараза, що як спробуєш один раз, то на все життя.

— Ні, Даньку. Я весь тремчу, коли крадений кінь ірже у хліві. Дивно, що Явтух тебе не зловив досі.

— А для мене те іржання — як пісня, тривожна і дика. Тоді і Явтух мені пусте, і навіть Мальва стає непотрібною. Хочеться тільки тиші й гойдалки. Що не кінь — то скарб. Лізь сюди, я один не впораюсь, мені чутно, як воно дихає...

— Боюсь тебе, Даньку.

— Невже ти міг щось подумати?

— Можливо, то ненароком, але викинь сокиру, тоді полізу.

Данько встав, подав Лук'янові сокиру, той пожбурих її до дровітні, на якій вони вже багато років рубають дрова, потім підняли скарб нагору, очистили від землі й ще живий, теплий понесли до клуні. Данько причинив двері, засвітив ліхтаря. На бантині сушилася шкура з бичка, якого зарізано для поминальної вечері, вавилонські давно не куштували такої смачної телятини, а голубів скільки понищено для печені, але то був лише вступ до сорока днів, які влаштують вони для цілого Вавилону. Данько знайшов ломика, зірвав із петель замка, старовинного, мідного і, перш ніж підняти віко, сказав:

— Будемо благати Бога, щоб він оборонив нас од усякої напасті та від поганого ока. Щоб золото не засліпило нас обох, прошу Всевишнього за тебе й за себе, а не далі неділі поставимо йому свічки в обох глинських церквах — на Вознесенні і на Спаса. Не забудемо і нашу вапницю...

Явтух у самій спідній білизні вже стояв під клунею, ще на вечері він перший помітив золоте саяво на своїх ногах, збагнув, що то скарб,

прикинувся п'яним і, як тільки вечерея скінчилася, місця собі не міг знайти, пильнував недремно за кожним рухом своїх сусідів. Тепер знайшов собі підглядник (із пересохлої дошки колись випав сучок, і цю сучину Явтух виявив зразу, ледь у клуні засвітло).

Данькові хотілося кричати, рвати на собі чуба від радості, качатися на околотях, проте він знайшов у собі сили прибрати урочистості, а Лук'ян перестав дихати на цій ритуальній миті, після якої чхати їм на всіх вавилонських добродіїв. Вавилон віднині й надовго буде стояти під ними, якщо вони доживуть цю ніч до кінця, якщо доля не кине їх у страшну безодню, наближення якої Лук'ян майже передчуває...

— Ну, слава Миколаю Соколюку, родителю нашому!..

Данько підняв віко й отетерів, а вражений Лук'ян розсміявся безжурно, як хлопчисько.

У скрині була зброя, дбайливо змащена і складена не гарячково. Зброя різних віків і поколінь. Фамільна колекція панів Родзінських. Мечі у срібних піхвах, турецькі криві шаблі, козацькі мушкети, мідний бунчук із рештками чорного хвоста, гетьманська булава, срібне стремено і сталева сітчата кольчуга з якогось довговидого князя. А під тим середньовічним мотлохом — зброя новіших епох: "сміт", два тульські пістолі, дробовик і мідна мисливська труба, якою єгері скликали зграї гончих... Трубу в кількох місцях побила синя іржа.

Усе те було викладено на соломі, і кожен міг вибрати собі зброю, яка йому найбільше до вподоби. Лук'ян узяв собі дробовика і єгерську трубу, а Данько — дамаського меча, острогу, яку хвацько припасував до чобота, і тульського пістоля. Гетьманська булава, оздоблена камінням, все ще лежала на соломі, як щось непотрібне, хоч саме вона викликала найбільше захоплення у Явтуха, котрий розумівся на коштовностях не більше за цих новоспечених лицарів. А втім, вони також звернули на неї

увагу, коли взялися складати все до скрині. На держаку було вигравіювано латинню: "Koniecpolski".

Данько засунув булаву за пояс, де носив її колись гетьман Конецпольський, зачинив віко, а далі обидва лицарі всілися на околатах поміркувати про свої справи, що видалися їм набагато гіршими, аніж були до цієї ночі. Миколая Соколюка обізвано чи не останнім дурнем, який наклав головою, можна сказати, майже ні за що, в м'яких тонах перепало і матінці. Поминальну вечерю для неї могли відбути скромніше й дешевше, якби не надії на скарб, який обернувся для них справжнім лихом. Адже не знали, як з ним бути, куди подіти увесь той мотлох, що, може, й мав якусь цінність у палаці Родзінських, але в цій клуні після першої миті захоплення не вартий був і мідного шеляга.

Та зовсім не так думалося про те людині під клунею. Явтушка вразило своїм осіянням не лише каміння на булаві, від якого посвітлішало в клуні, а й дещо важливіше, його життя стало б неможливим із такими озброєними сусідами, яких він зараз спостерігав на околатах не так з ненавистю, як із заздрістю. Він уявив собі Прісю біля підглядника: один лицар був величніший за другого. Але тут сталося зовсім не передбачене для нього. Роса свіжа, то босий Явтушок прохолонув на ній і закашляв під клунею на свою погибель.

Соколюкам вдалось, ніби хтось душився чи когось душили. Сумніву не могло бути: Явтух! Задмухали світло і якусь мить стояли нерухомо в пітьмі. Лук'янові уявився батько, задушений у глиняниках посторонками. Вони якнайтихіше вибралися з клуні, обійшли її довкола, та Явтушок у білому вже встиг переметнути в своє подвір'я. Ті два лицарі також поспішали туди, однак не з кращими намірами. Явтушок ще міг би гайнути до Прісі, але ж тим виказав би себе — й залишився там, де був покладений звечора.

Віз, як завше, стояв посеред двору з вибраним дишлом, і коли брати підкралися до нього, то побачили на возі Явтуха в білому. Він спав горілиць, розкидавши білі вуса, посвистуючи носом, небесний віз тихо

котився над ним. Тим скінчилися всі сум'яття, і пришельцям стало якось ніяково за свій прихід. Та коли б вони самі не блукали зараз по інших світах та були уважніші, то побачили б, що ступні Явтушка (вони стриміли пальцями догори, як у мерців або ж у великих акторів) були мокрі, щойно вмиті росю. Явтух із жахом подумав про це й чув потребу сховати кудись свої мокрі ноги, тому перекинувся на бік, обличчям до напасників, а ноги забгав у сіно. Замість посвисту почулося спершу тоненьке, а далі те осоружне харчання, наче йому перерізано горло дамаським мечем. Лук'ян перший не витримав і пішов геть від воза, а за ним стиха почвалав і Данько, гадаючи, що і білий привид не був Явтухом, а був то сам диявол — вічний переслідувач тих, хто добуває скарби. Решту ночі Данько бився з турками на старих вавилонських валах, біля неіснуючої тепер південної вежі, Лук'яньо ж спав без жодних сновидінь.

Розбійників було схоплено в клуні, на околотках. Вони спали при всіх лицарських обладунках, хтозна-які лиха заподіявши людству цієї ночі. Лук'ян здався відразу (він служив на війні в хімічній команді), а Данько ще намагався чинити опір, схопившись за булаву Конецпольського. Та коли два карабіни вперлися йому в груди, він розсміявся і підняв руки. Їх роззброїли, вчинили трус і тепер ніяк не могли вмістити всю зброю до скрині, не то скриня поменшала, не то зброї побільшало.

Явтухів віз стояв там, де завше, а біля воза хрумкотів зелену мішанку змилений кінь, на якому Явтух верхи доскочив до Глинська і повернувся з нарядом міліції. Операцією керував сам начальник міліції Пилип Македонський, який уперто називав себе Філіпом, гадаючи, що це щось може додати до його і без того високої особи.

У пойняті для протоколу було взято Даринку, пастушку, що саме нагодилася забирати до череди корівку Соколюків. Корівка була недоєна, то Лук'яньо видоїв, аби не горіло молоко. Македонський заніс прізвище пастушки до акта, а далі сказав їй, що до конфіскації їх майна вона, досі бездомне дівчисько, стає єдиною господинею в цьому маєтку. Данько передав їй в'язку ключів од усього, що замикалося, а Лук'яньо прохав її за баштан та за голубів, які без нього можуть здичавіти: "Не

забувай сипати їм щоранку по жменьці зерна, а дітисьок Явтухових гони з баштана, бо не дадуть доспіти жодному кавунцеві, а то все гарні сорти, і я не хотів би зводити насіння..." Далі їм було наказано запрягти коня у воза, згромадити туди скарб, а самим сісти на скриню, аби Вавилон міг бачити, що їх забиралося не даремно.

Коли арештованих виводили з дому, Явтух стояв біля воріт із розбитою до крові сідницею, посміхався лукаво, але незлобиво: його Пріся, як він гадав, віднині народжуватиме діток лише від нього, бо більше не бігатиме до Соколюків як не по сіль, то по сірники, тільки-но Явтух одвинеться з дому. Досить того, що троє чи й усі четверо з восьми скидаються як не на Данька, то на Лук'яна. Зараз Пріся вибігла з хати й остовпіла, побачивши обох Соколюків на скрині, під конвоєм міліції.

— Ой, батечку, за віщо це їх?

Явтух не став пояснювати, лишень посміхався зухвало в білі ячмінні вуса, що звисали не так похнюплено, як раніше.

Соколюки сподівалися, що їх довезуть до сільради, а там їхній дядечко в третіх Панько Кочубей вирятуює їх із цієї халепи. Але, як на те, дядечка не виявилось на службі. Боніфація також не було, той ще здосвіта в полі, якого вхитрився мати аж дві десятини. Сільрадівський виконавець Савка Чибіс, який мав звичку сміятися з усього і без пуття, признався Македонському, де слід шукати їхнього дядечка о цій порі: чистять кабанців або ж тут, у Вавилоні, або ж на сусідньому селі, куди голова мають честь занижувати, бо ніхто не може зрівнятися з ним у тих тонкощах.

Обурений Македонський знову забрався на бричку й подався до котрогось із маєтних вавилонян переснідати. Найімовірніше, що тим хлібосолом був Матвій Гусак, власник вітряка та чималенької пасіки. Він любляв похвалитися, ніби на нього працюють вітер і бджоли, наївно

гадаючи, що обидві ці сили не мають ніякого стосунку до радянської влади.

Сніданок явно затягся, тому арештованим було дозволено злізти зі скрині й піти до вітру (в таких ситуаціях у тому є велика потреба), а що поводитися вони досить пристойно і не виказали жодної спроби до втечі, було їм дозволено полежати під старою шовковицею й поласувати її плодами, що аж ніяк не могло бути ознакою пом'якшення їх вини. Тим благом користувалися і досі до них усі арештовані, доки їх подальша доля вирішувалась у сільраді, тобто доки на них писав Боніфацій перепровадження до Глинська.

Затривожилась мурашня, що полюбляє жити під солодкою шовковицею, і зараз нагадала Лук'янові бентежне людство, хоч Фабіян вважав мурашок пришельцями з якоїсь іншої планети, зважаючи на їх високу організацію. "Цікаво, — подумав Лук'ян, — чи є у них в'язниці, а коли є, то це вони принесли з собою чи перейняли від людей уже тут, на Землі?" Він щось угледів у "пришельців" і всміхнувся. То два вартові, на диво жваві і пильні, перепроваджували третю особу, яка з усіх сил цупила на собі щось біле, набагато більше за себе, схоже на мініатюрний дирижабль. То була звичайна собі лялечка, з якої, напевне, має вилупитися цар, інакше б навіщо отим двом воякам так доглядати за нею. Лук'ян помітив, що декотрі дирижаблики переправлялись у підземелля без жодної охорони. Ще й не вродилось, а вже починається нерівність...

Повернувся Македонський не такий суворий та непідкупний, як досі, маузер теліпався при самій землі — саме враз відпустити їх з миром, але ж їхній дядечко в третіх (яка шкода, що не в других) так і не появився, лише десь далеко вищали кабанці, котрих він позбавляв чоловічої статі. Коли ж арештовані знову опинилися на скрині, то Савка Чибіс засміявся, мовляв, який гарний рід іде прахом, поки Панько Кочубей облагороджує кабанців для знаменитого вавилонського сала. Сей талант він чудово сполучав зі службою в сільраді, якою, коли голова був відсутній, правив Боніфацій. За звичку сміятись у найтрагічніші хвилини прозвано

виконавця божевільним Савкою, бо в кожному Вавилоні має бути свій божевільний для повноти картини — конче хтось має бути ним, якщо навіть такого і нема насправді.

За вітряками Пилип Македонський поклав на коліна маузер — мало що ті два розбійники можуть намислити в полі. Вони ж сиділи собі сумирно на панській скрині, де найбільшим злом проти них, як натякнув один із конвоїрів, є булава Конецпольського, бо ж одразу робить їх політичними. Не бралось до уваги, що то був гетьман польський, який не має ніякого стосунку до Вавилону. Конвоїр сказав, що іноземець лише ускладнює справу, бо з усіма своїми гетьманами вже давно покінчено.

Спека починалася зловива, як і тоді, двадцять років тому, коли їх везли до пристава за спалення Вавилону. Запопадлива мурашка ще там, під шовковицею, забралася Данькові під сорочку і тепер жалила його що є моці, не маючи жодного бажання подорожувати з ними до глинської тюрми. Данько ж не міг уполювати її, бо ще хтозна, як зреагував би на той жест власник маузера. Десь далеко, на розораних комунарських полях, здійснювся чорний смерч і побіг їм навперейми. Якби ж то він скинув Пилипа з брички! Але смерч той комунівський видихався, навзник упав посеред поля, не діставши брички, й погас, як порхавка. Натомість із його решток стали появлятися на дорозі міражні замки, мінливі та непостійні, в яких однині їм доведеться жити й страждати за всі оті звойовані й неприборкані покоління, що чорними смерчами вставали одні проти одних цієї ночі, а тим часом Соколюкам на погибель.

Коли проїздили повз рідні Абіссінські горби, Лук'яньо заплакав стиха, а Данько замуликав пісеньку, щоб меншого брата не могли почути конвої. Бо саме зі сліз і починаються всі нещастя для політичних. Можливо, то була мить, коли Данько уявив би себе майже революціонером, а Лук'янові малося б знати, що ті не плачуть, йдуть на смерть відважно та гордо. Недарма парубки прозивають Лук'яна Бозею. Циган штурхнув Бозю під бік, аби той узяв себе в руки. Ніби схаменувшись, Лук'яньо став дослухатися мелодії, та скоро збагнув, що то була пісня без слів, була то туга по Абіссінських горбах...

Прощайте, Абіссінські горби! Без нього ви знову станете опаленим та рудим пристановиськом вихорів. Більше не чути вам запашного сміху Мальви Кожушної, котра мала спадок сюди, доки її Андріян копав криниці на дальніх степових селах. А як захворів сухотами, то його десятина на самім челепочку зовсім перейшла на Данькові руки. Тепер Мальві ні для кого сміятись, ні до кого викрадатись із білих бузинових ночей...

На косогорі в будяках, що саме прокидалися малиново від ночі, плигав спутаний Андріянів коник, шукаючи паші, а на самім челепочку Мальва жала плохеньке перестояне жито. Загледівши Соколюків на скрині та в супроводі конвою, вона першу мить розсміялася — з чого б то така напасть! — а відтак ніби скам'яніла вся, бо ж не далі як учора, на похороні, обіцяв їй Данько звалити те жито на валки з першою ж россою. Вона приїхала, як домовилися, досвітня й поятрена їздою на конику, та, не діждавшись косаря, сама стала з серпом до жита. Десятина на самій горі давала не стільки того хліба, як свободи для Мальви. "Куди, Мальво?" — "На свою десятину..." Чей не одну нічку гордий Андріянів коник бився тут із виробленими Даньковими простолюдями, яких триножилось на ніч, аби менше дивилися на небо, а паслись на нічийному косогорі. Впізнавши їх, тепер він підняв голову, заіржав прощально, мабуть, не мав до них ніякого зла. Тільки Мальва так і залишилася стояти, мов не своя, не подала ніякого знаку Соколюкам. Ану ж цієї ночі вони вбили когось із вавилонських багатинь заради тієї скрині, на якій сидять? Безліч припущень разом скинувся у Мальвиній голові. Знала про Данькову пристрасть до чужих коней, а в кому сидить одна болячка, то поруч може бути й друга, іще страшніша. Мала ж досить своєї неслави, аби встрявати ще в їхню. Удала, ніби не знається з Соколюками, та й заходилась далі жито жати, не так високо, як досі, а при самій землі.

Лук'яньо зиркнув на Данька, той раптом примовк на скрині й весь кипів десь звідтіля, зсередини. То ж не так і давно лежали обоє на возі, коні гризлися в будяках, а Чумацький Шлях, усе ще ніби усіяний сіллю, кликав потомлених у нездійсненні мандрівки... Тим часом Андріянів

коник плигав-плигав крізь будяки, аж поки не забрався в Даньків овес, на волоть. Данько ніби озвірів, зіп'явся на ноги:

— Забери коня, в три душу мать!..

То кричало в нім інше...

Не сів, доки Мальва не пішла завертати коня зі шкоди. Взяла його за повід і повела межею на свою десятину. Аж як сів, то сказав через ледь стримуване ридання:

— Хрест на ній ставлю однині й до скону...

— Не той пес, що одмовить суці, — посміхнувся Лук'ян.

— Ось! — І Данько поклав хрест на розбурхані груди.

А коник посумував на десятині та й знову задріботів на волоть.

Не плигав, аби не побачили його з дороги.

Данько ж не став більше займати жницю, однаково не почула б його так здалека, і коник, аж доки було видно його, привільно жирував собі у вівсі. Не так шкода того, що з'їсть, як того, що столочить, змарнує без пуття. На тому ніби й замкнулася їхня дорога: все припадала до землі Мальва, та на білих вівсах знову навіщось заплигав коник...

— Тепер уся надія на Фабіяна... — тихо, для брата, сказав Лук'ян.

— На цапа? — думав про своє Данько.

— Чому ж? На самого Левка Хороброго...

Данько розсміявся, чим насторожив Македонського. Адже ті, що норовлять утекти, завше видають себе за легковажних. Інакше-бо чого сміятися.

Проте нема світу по наш Вавилон! Де іще ви побачите такого бравого філософа, якого сам цап граціозно веде звивистими вуличками на сніданок до Соколюків? Обидва Фабіяни ще нічого не відають, що стряслося цієї ночі з хлібосолами, й розраховують усього лише на рештки поминальної вечері, що нею Соколюки заткнули за пояс багатьох вавилонських багатинь. Такого райського підгрушшя, либонь, ще не було ні в кого. Грушки самі падали в колотуху, їх виймали звідтіля за корінчики й кидали цапові, який поїдав їх із великим задоволенням. Та й карафок недопитих чималенько залишилося на рушниках. А кому б іще спало на думку нагодувати майже королівською голуб'ятиною цілий Вавилон! У самому поступі на такий сніданок уже відчуваєш насолоду...

А Явтух стоїть на воринах (сьогодні саме неділя, його день), легко вловлює хід думок тих двох гультаїв, одного з яких так гаряче прагнув мати, й хитро посміхається у свої запідлілі вуса, що звисають, як два німічні колоски з одної соломини.

— Прочунались? — привітав їх, натякаючи на вчорашнє.

— А вас також було винесено в непристойному вигляді, — віддячив філософ.

— Хе-хе, де вже тим бусурманам тягатися з Явтухом! — І відразу до діла, ніби не буде для того якогось благопристойнішого випадку. — Слухайте, перепишіть на мене цю вашу скотинку. Їй-богу, вона вам ні до чого. Просто глум якийсь — такий великий філософ і з цапом! Вам-бо з неї яка вигода? Пройдисвіт. Обідає в мене, а вечеряє в Раденьких. Ганьбить вас та й тільки... Я б ще вам за нього карбованця втяв. Карбованець нині, хо-хо, гарантується золотом... Два забагато, а одного

б карбованця дав. Ось! — і витягнув його з-за ворин, у штанях тримав наготові.

— Не можу продати товариша.

— А як він здохне сам по собі? Скотинний вік — вік недовгий! Якась мить, господи прости. Та й прожив уже чималенько. Ген, скільки кілець на паничах...

— Ні, Явтуше, я вашого брата бідака знаю й не хочу, аби цап кінчав життя в кабалі. Не для того я викупив його з одного рабства, аби продати до іншого. Буť йому при мені...

Той, про кого йшлося, удостоїв увагою лише верхню Явтухову половину й легко доуявив собі, що діється нижче, де штани. Там таке хитросплетіння латок, розібратись у якому годна лише Пріся. "То чи не краще, — подумав цап, — купити собі за того карбованця нові штани?" Й повів філософа далі, сподіваючись застати райське підгрушшя неприбраним від учора. Явтушок, передчуваючи, якого облизня вони схоплять у спорожнілім подвір'ї Соколюків, ядушливо засміявся їм услід. Філософ у свою чергу подумав, що вже краще бути собі просто цапом, аніж середняком. І щиро застеріг товариша: "Облиш ходити до цього перевертня, бо пропадеш ні за цапову душу. А те, що я з ним розвітуюсь, — то пусте. Що більше я когось ненавиджу, то меншим ворогом вважаю його для себе".

Рештки поминальної вечері в Соколюків виявилися такими невичерпними, що сніданок, уже без господарів, із невеличким перепочинком на обід, тривав до вечора, а ввечері обидва вирушили в комуни виручати братів. Після довгих обмірковувань філософ зупинився на тому, що найкраще, якби за Соколюків заступився сам ватажок комуни. Отож цап і вів туди свого товариша, чудово орієнтуючись на сторонах світу.

Фабіяни не скаржились на здоров'я, але обидва хворіли однією й тією самою хворобою — невідчуттям сторін світу. На цапа ця хвороба напосідала у дні жорстоких голодувань, переважно взимку та ранньої весни, коли всі ласощі цього прекрасного світу замикали (від нього!) в льохах та стодолах. Що порожніший був цапів шлунок, то важче переносив він цю безумну хворобу і завше кидався в протилежний бік од рідної домівки, вічно порожньої. Скажімо, додому повертати на північ, до вітряків, а він чеберяє на південь, хоч добре знає, що бреде не в ту сторону світу. До Фабіяна-чоловіка ця хвороба чіплялася в двох випадках: коли потрапляв до великого міста, то сторони світу для нього змішувалися найдивовижніше по відношенню до рідного Вавилону; другий випадок уже на той час був досить поширений, і на ньому не варто зупинятись. Дякувати долі, хвороба навідувалася до них не одночасно, й кожного разу здоровий міг підсобити хворому, що, певна річ, аж ніяк не зараджувало хронічному перебігу хвороби, а лише сприяло її загостренню.

До речі, чи не настав уже час розповісти про обох Фабіянів, а надто про Фабіяна-філософа, докладніше, адже нам не раз ще доведеться зустрічатися з ними? Певно, що пора. Додамо лише, що комуну вже здолав сон, доки ті два заступці за Соколюків дісталися на її подвір'я. Світилося лише вікно Кліма Синиці. Філософ порадив із того. А цапові довелося поспати біля парадного ґанку, він не вмів ходити по крутих східцях, де кількість сходинок перевищує звичні вавилонські норми...

Та ось Мальва знову завадила доброму випадку віддати нарешті належне філософу й бодай стисло розповісти про його життя. Дожавши свою нивку й нажирувавши коня на Даньковому вівсі, Мальва повернулась додому, викупалась у Чебреці, прибралася в зелену сукню та в чобітки й примчала в комуну пізніше звичайного. Неабияк здивувалась, заставши біля ґанку Фабіянового цапа. Значить, і господар тут. Не стала будити цапа, та і якомога тихше піднялася по східцях до поета. Але мансарда була порожня, то Мальва не стала затримуватись там, спустилася вниз і пройшла через двір до сироварні. Залізне коліща так і лежало неприбране посеред подвір'я, Мальва зачепилась за нього в

потемках і ледве не впала. Коли прочинила двері, поет скоріше розгубився, аніж здивувався з її появи. Запах цвілого сиру видався Мальві нестерпним, може, від незвички. Сировар працював у чепчику, в білому халаті та в калошах, явно завеликих, тому ступав обережно, щоб не визутися з них. Його ж знамениті взуванці стояли біля поріжка, виваливши червоні язики, а одежа була складена на ослінчику. Йому допомагала наводити глянець на головках зовсім юна комунарка, напевне, з сезонних, які приходили в кому на одне літо.

Тут готувались до ярмарку. А біля ґанку тим часом цап, прокинувшись, упізнав вавилонського коника, доволі сумного, й ніяк бідолаха не міг второпати, чому той тут. Адже добре пам'ятав, що хазяїн ішов сюди разом з ним пішки. Власне, цап майже ніс його на собі й натрудився як ніколи. Загледівши вишивану подушечку на коневі, цап іще раз спробував збагнути усі хитросплетіння цього життя і на зворотній дорозі радніше хотів би бачити свого хазяїна на тій подушечці, аніж знову вести його до Вавилону пішки. А між тим є ще люди, які заздять на цапове життя...

Удосвіта поет вирушив до Глинська зі своїм неоцінним товаром. Червоні головки були спакзовані в кошики і прикриті брезентом. Мальва чекала на поета, як і умовились, біля Денікінського рову, легка і чиста, як серпанковий світанок. Очі в неї усміхались од щастя, вона зовсім подівчачому вибралася на воза, ледь той зупинився. Була в червоних чобітках, у сукні та плахті, під якою, вже на візку, вільно могла ховати свої коліна. Пахло від неї не то чебрецем, не то якимось іншим зіллям. Обом ні про що не хотілося говорити, бо ж було те мовчання вище та зрозуміліше для них за найпалкіші слова.

Перед самим Глинськом Володя похизувався шаблею, яку досі тримав під соломою. Мало що може скоїтись у дорозі, коли продасть сир і доведеться сидіти на мішечку комунівських грошей. Вжахнувшись думки, що він може опинитись у тюрмі за свою шаблю, вона похапцем притрусила її соломою і чомусь знітилась, умовкла. Ще Володя помітив її збентеження, коли проїздили повз глинську тюрму, але він не завважив,

що в одному з віконць божеволіє Данько Соколюк, страшний, хоч поки що безпорадний суперник. "Що за оден?" — запитав брата Лук'яна. Мальва Кожушна лише зиркнула туди й опустила очі, побоялася зустрітись поглядом з Даньком, котрий появився у заґратованому віконці, як докір із неволі.

Їхній віз протиснувся крізь ярмаркову штовханину до рундуків, здебільшого порожніх, зупинився біля одного з них, з червоним дашком. Мальва допомогла сироварові звантажити кошики, потім на полиці було викладено червоні головки, одна впала, викотилась через поріжок на майдан, похилий до Південного Бугу, то Мальва ледь наздогнала її під сміх публіки, обдмухала й поклала на найвищу поличку. Може, саме через оту головку відразу ж потягся до рундучка люд ярмарковий. Сировар запнувся у білий фартух і заходився виважувати на терезах кому цілу головку, а кому лише шматочок, для проби, гроші від покупців приймала його помічниця.

Ось підійшов до рундучка сам товариш Тесля, секретар райпарткому, з якоюсь високою панею, чи не з Варєю Шатровою, про яку гомоніли навіть у тюрмі, вибрав найкращу головку, попрохав зважити. Перш ніж покласти її до кошика, Тесля довго тримав ту головку на руках, розглядав її проти сонця, наче диво якесь, тоді розплатився за неї й повів свою господиню до пташиних рядів із примовклим пов'язаним птаством. Люду стовпилося біля комунівського рундучка, як ніде. Мальва ледь встигала лічити гроші, червоних головок на полицях ставало дедалі менше та менше. Данько за ґратами картав продавців сиру, що ті дешево спускають свій товар. "Я за вас, тату, стільки заправлю, що вас і сам чорт не купить", — відповів на те Лук'ян, і собі доп'явшись до віконця, що виявилось для нього зависоке.

Коли все було переважено і продано, кмітливі господарі рундучка склали свої терези, поскидали лозові кошики один в один, від чого їх стало на возі наполовину менше, ніж було досі, вимостили соломкою передка та й поїхали собі з ярмарку, тільки не додому, не повз в'язницю, як чекав Данько, а повернули до старого млина, в котрому з деяких пір

було засновано так звану пролетарську корчму. Облишимо їх там і розповімо про філософа з вічного Вавилону, бо ж який Вавилон може обійтись без свого філософа, і те сказати, доконче з цапом, як воно склалося у житті.

Розділ четвертий

Цап вважався власністю філософа, хоча й траплялися моменти, коли філософ був недалекий від того, щоб себе вважати власністю цапа. Вперше сей парадокс виник ще тоді, як вели того красеня до нашого Вавилону на звичайному прядив'яному мотузку. Схоже було на те, що цап вів чоловіка, хоч мало було б бути все навпаки. Допитливі вавилоняни не так були зворушені цим зміщенням ролей, і навіть не самою появою цапа, як його ім'ям, дуже близьким до людського. Що й казати, таким ім'ям цапа годилося б назвати посмертно коли вже не дещо істотне на землі, де, на жаль, усе вже названо, то бодай один із районів на невидимому боці Місяця, з яким цап підтримував постійний душевний контакт через свою слабкість до небесних тіл взагалі, а до цієї вічно мінливої кульки особливо. Адже та не раз освітлювала йому дорогу додому, коли повертався з нічних походеньок, не раз допомагала йому, коли закрадався в чужі городи під прикриттям ночі. Незважаючи на чудове ім'я, яке могло дістатися цапові зовсім випадково, все ж не почувалося в ньому жодної претензійності, властивої цим самовпевненим істотам, схильним перебільшувати свої заслуги перед людством. У Вавилоні не чинилося ніяких утисків крилатому цапиному племені з боку властей, зважаючи на своєрідний рельєф місцевості. Кози здавна мали репутацію верхолазів. Зверніть увагу: на пасовиськах ніщо не спинається вище за них — вони як птахи.

Напочатку Фабіян не мав жодних ілюзій щодо свого становища в цьому нетлінному товаристві. Щоб подобатись своїм вавилонським фуріям, масть міняв залежно від пори року, віддаючи перевагу світлим тонам. Улітку буланкувато-сірий, із чорною міткою на лівій лопатці (ця деталь була вічною загадкою для нього самого, не кажучи вже про його обраниць), з розумними малиново-вишневими очима, які, щоправда,

інколи прибирали невловимого кольору й могли дивитися на вас без жодної мислі; цей мінливий ґандж очей скрадався борідкою, яка то рідшала й вицвітала зовсім, нагадуючи бороду обношеного чоловіка, то знову кучерявилась, відроджувалась, ставала димчато-синьою, з благородними прожилками, і тоді ніхто не міг одмовити тій бороді в природженій мудрості, що не на жарт водилась за Фабіяном-цапом.

Що ж до Фабіяна-чоловіка, то сей став Фабіяном не зразу, як уже сказано, у посвідці про народження його записано Левком Хоробрим. То був чоловік дивний, вічно бідний і тому такого ж філософічного складу, як і цап, куплений ним у Глинську буквально за копійки. Ніяких писаних праць як філософ він не мав, але ж великий Сократ також за ціле життя не написав ні рядка, що, однак, не дає підстав не вважати Сократа філософом. Через відсутність писаних праць тим більшої ваги він надавав своїм усним висловам і користався ними з великою обережністю. Жив на самій околиці Вавилону (колись ми побуваємо в його нехитрій оселі), по сусідству з вітряками, по яких легко визначав напрямок вітрів, але ніколи не користався ними як помалець, бо ніякого збіжжя не тримав у коморі, й хліба власного вже давненько не випікалося в його оселі, ще як за матері. В революцію, що відбулася тут не так безкровно, як подекуди, Левко Хоробрий одразу ж опинився на її боці, причому без жодних вагань, але якихось особливих заслуг не зажив перед нею, адже його філософський талант розкрився дещо пізніше, в розпалі останнього землеустрою, коли філософам довелось відступити перед аграріями.

Цей дивак привселюдно зрікся від свого наділу на користь громади й спонукав інших зробити те саме, через що відразу втратив репутацію нормального вавилонянина, хоч певні відхилення спостерігалися за ним і раніше. Скажімо, перед цим він продав свого єдиного коня, славного тим, що той і разу не дав себе запрягти в жодну кінську збрую, і викупив собі (за цілого коня!) золоті окуляри, що було сприйнято Вавилоном як чистісінький глум над здоровим глуздом. Коли ж помер старий вавилонський трунар Панкрат, то Левко Хоробрий зайшов далі дозволеного у свої не так уже й пізні роки й не зоглядівся, як заступив

це похмуре місце. Але нічого дивного, кожен філософ іде до вершин вічної мислі своїми незвіданими шляхами.

Вільного часу на цьому новому посту виявилось більше ніж досить, то він укинувся в читання Святих Писань, залишених Панкратом у верстаку, а далі й світських філософських трактатів, маючи до них неабиякий хист і терпіння. Книжки цього ґатунку діставав здебільшого на батьківщині цапа, у Глинську, і дійшов із тим читанням до повного зубожіння, спершу матеріального, а згодом і духовного, про що нібито велемовно мала свідчити купівля цапа, котру Вавилон розглядав не інакше, як "вершину" його філософської мислі. Ніхто не хотів розуміти, що до того чудернацького кроку могла спричинитися не вбогість думки, а безпросвітна нужденність філософа й палке бажання вибратись із неї будь-якою ціною.

Доведений до відчаю мізерними заробітками на трунарстві, він уже давненько обмірковував одне хитромудре діло, на якому збирався розбагатіти, тим паче, що воно ні до чого не спонукало його самого як трунаря й філософа, тобто нічого не змінювало в його дотодішньому легкоплинному житті, яке він визнавав єдино можливим для такої необлаштованої особи, якою вважав Левка Хороброго, цебто себе. Озброєний окулярами, він не міг не помітити, що в нашому преславному Вавилоні тримали безліч кіз, але ніхто не подбав про цапа, і тих непокірних доводилося водити до самого Глинська, містечка на той час уже досить цивілізованого, і там майже ні за що залишати грошики, які легко могли б опинитись у необжитій кишені філософа, коли б мав він під руками хоч якого-небудь паршивенького цапа. Побоюючись, що цю його геніальну ідею може перехопити хтось інший, він нишком склав невеличкий капітал на трунарстві (того літа трапилось одразу кілька заможних клієнтів) і першого ж осіннього ярмарку подався до Глинська, щоб здійснити там свій підступний намір, позбавивши Глинськ подальших підробітків, а свій Вавилон поставивши перед фактом нечуваної здогадливості, а може, й мудрості філософа, в залежності від того, як розвиватимуться події далі. На щастя, цап йому трапився в розквіті, про те свідчили хоч би його роги-паничі, по кільцях на них філософ легко

встановив вік свого нового товариша, від якого попередній хазяїн хотів просто спекатись на зиму і заправив за нього таку мізерну ціну, що у філософа від подиву голова пішла обертом.

Зараз уже важко сказати, хто кого вів на мотузочку до заповітного Вавилону, де віднині мало зробитися одним бедаком менше або ж одним багатієм більше, однак добре відомо, як винагороджують себе православні філософи за вдалий ярмарок. Наш герой не міг натішитися, що майже задарма придбав такого красеня, розгулявся на radoщах у шинку, а цап, у свою чергу, проклинаючи в душі свого старого визискувача, передчував, що потрапив до рук добрих та чулих і нарешті матиме свободу, до котрої прагнув від самого народження. Одне слово, вже в дорозі вони дійшли того вищого душевного порозуміння, яке свідчило, що не дарма придбали один одного.

Оскільки ж цапа кликали Фабіаном, то це рідкісне ім'я, не без допомоги вавилонських дотепників, дуже швидко вчепилось і до самого філософа. Через деякий час Левко Хоробрий залишився лише в пам'яті вавилонян та в шнурових книгах сільради. Інший повстав би проти цього свавілля вавилонян і неодмінно вдався б до захисту сільради, тоді як наш філософ знайшов своє нове ім'я мало сказати доречним, а навіть доконче необхідним, адже був певен із самого початку, що кожен справжній філософ мусить мати передусім якесь незвичайне ім'я, що вже само по собі вирізняло б його з юрби та спонукало б до роздумів. Платон, Сократ, Сенека, Спіноза, Сковорода. І по великій перерві — Фабіян. Хіба ви не чуєте, як діє на вас саме звучання цих чудових імен, наче то були якісь велетенські храми мислі. Таким чином, купівля цапа цілком виправдала себе з цього боку, що ж до міражних капіталів, на які сподівався філософ, коли засновував своє підприємство, то тут він зазнав цілковитої поразки, бо ж не мав од цапа ані монетки, кожного разу дізнавався про цапове гріховодство постфактум; найобурливіше, що потім деякі господарі не могли надякуватись за цапа, але ж філософ не міг пред'явити їм жодних претензій навіть за римським правом, до якого звернувся було, бачачи, як гине його підприємство, хоча цап і далі

залишався по всіх сільрадівських описах як власність, доброї пам'яті, Левка Хороброго.

Там було зафіксовано масть цапа (у найтривкішому варіанті), вартість за твердими цінами, вагу, визначену на око, та маловірогідний річний прибуток од цапа для стягнення податку. Секретар сільради Боніфацій полюбляв подробиці в документах. У цьому він був фанатик, не зважив навіть на те, що доводився далеким родичем Фабіянові, коли той благав його у графі прибутків утриматись од перебільшень. Боніфацій був позбавлений почуття гумору, а можливо, й навпаки, прибуток од цапа визначив навмання, і бідний філософ ще мусив доплачувати сільраді за цю справді некорисну скотину. Та чи вперше філософи стають жертвами своїх геніальних ідей? Зате тепер Фабіян мав дві речі, про які ніхто інший у Вавилоні не міг навіть мріяти: окуляри в золотій оправі (проба 96 вибита на лівому завушші, й кожен міг у цьому пересвідчитися наочно, філософ охоче знімав окуляри для такого випадку) і цапа, який не лише приніс майже безіменному філософові ім'я, а й примусив Вавилон подивитись іншими очима на самого філософа, не такого вже й безмаєтного, як досі, бо, правду кажучи, в цьому світі чоловік чогось вартий, коли, окрім слави, він має ще дещо охопатне, ну, хоч би живого цапа, котрого на крайній випадок можна продати з молотка й сплатити невеличкі, але вічні борги, що в них перебувають усі без винятку філософи, не визнані до кінця своїми невдячними народами. Інколи для такого визнання бракує звичайного цапа, який відразу піднімає філософа в очах сучасників, роблячи його не таким уже самотнім на полі бою.

Але ще до портрета Фабіяна-цапа. Якщо борода надавала цапові певного елементу мудрості, то роги-паничі були ознакою його незміряної сили й хоробрості. Роговиця на них прозора, перламутрова, на вічно молодих кінчиках просвічувалася наскрізь, мов зелена слива. Не дивно, що ніхто не смів займати його, коли він шпаціював обідньої пори до ставу, на водопій, або ж у надвечір'я виходив до вітряків зустрічати вавилонську череду, яку очолював і граціозно вів до преславного Вавилону...

Він майже ніколи не пропускав цього урочистого моменту, бо, на відміну від свого хазяїна, який тримався в затінку через свою природжену скромність та далекоглядність, цап вважав осоружним життя без подвигу, умів виходити на авансцену у відповідальні хвилини і тоді перероджувався просто на очах. Він любив дивитися з вітрякового узвишшя, як долом пливе череда, романтична курява здіймалася над нею в сушу, це, напевне, нагадувало йому потомлене військо, що поверталось додому після битв за нічний Вавилон. Коли череда запізнювалася, Фабіян із великодушшя дозволяв собі зачекати на неї, потім займав місце в голові череди і вів її у Вавилон, наче асирійський візир, сповнений гідності й провидіння. Далі він бачив, як шанобливо розчиняли ворота (це він любив надзвичайно, знав, що робилося те не для нього), але в засліпленні своїм не помічав іншого — як череда поступово танула за ним, бідолаха ж не любив озиратися. Він гордо крокував горішніми вуличками далі, певен, що все ще когось веде, насправді ж ішов один, без війська. В такі хвилини він здавався трагічно смітним, як людина, що звершила подвиг в ім'я нічого.

Він зупинявся, глибокодумно зітхав, заплющуючи очі, й думав собі: яку зрадливу юрбу щойно вів за собою, а тепер мусить один повертати на круги своя. І топотів усе тими ж вуличками, на яких ще пахло пилюкою та випарами оброненого молока, знову почувачи себе звичайнісіньким цапом, бо ж мусив дбати тепер не про якісь там високі істини, а про елементарну вечерю в одному з вавилонських двориків, котрі замикали на ніч від нього та від усілякої бісовини. Ось яке неподобство чинилося супроти нього, але ж наступного надвечір'я Фабіян знову виходив до вітряків, бо вже не міг прожити бодай без короточасної влади над чередою.

Цап знав усі вавилонські дворики до найменших подробиць, їх здатність до оборони, на що не можна було не зважати, якщо цапові в ім'я свого існування доводилося пускатися на крайнощі, ризикуючи іноді власним життям, ціна якого в хвилини голодного відчаю зводилася нанівець, а свободу проклинав він, як вигадку ситих істот. Скажімо, у дворику Матвія Гусака, чоловіка маєтного, цап полюбляв викрадати з

чавунів варену картоплю, яку щоранку виставляли остуджувати для свиней. Не так йому смакувала сама картопля, як сіль на ній і пара картопляна, млосно-солодка. Свині в сажках вили несамовито, божеволіли, зачувши запах картопляної пари та бачачи, як розкошує в ній їхній знайомий, але Фабіян не зважав на них, він глух та сліп у такі хвилини. Кінчалося ж тим, що Гусак чи Гусачка захоплювали Фабіяна зненацька біля чавунів і катували його нещадно. Він клявся собі більше ніколи не заглядати до цього подвір'я, але ж не міг без солоного, і ноги самі приносили його на чергову катівню, котрої він уникав через раз і лише інколи — рідше. В хвилини смертельної небезпеки цап розвивав швидкість залежно від того, яким предметом озброювалися його гонителі.

Цап міг безборонно приходити лише на обіди до Явтуха Голого, цього ще одного вавилонського дивака, що вже давненько замислив переманити цапа до себе, тобто поступово привласнити це добро і з його допомогою перебратись із кволих середняків до вищого майнового цензу, оскільки саме слово "середняк" викликало у Явтуха відразу.

Звичайно ж, у перспективі йшлося про закабалення цапа та певний фінансовий зиск від нього. В бажанні розбагатіти всі ці бідаки чимось схожі один на одного, напевне, своїм засліпленням.

Обіди влаштовували в холодочку, під грушею, де збиралася вся родина, не підозрюючи чогось поганого, цап приходив на них із ретельністю бездомного гультіпаки. По обіді любив поспати заодно з Явтухом, тільки той спав на возі, а цап поверхом нижче, під возом, де його роги ледь вміщалися, нагадуючи збоку ще одну пару коліс, щоправда, без жодної шпиці. Цапові імпонувала атмосфера цієї багатодітної родини, що мала вісім моргів поля десь на краю світу, а тут свою стежку до річки, свою кладку, шматок луку з кущем калини, а при самім лузі — казково високі коноплі, в яких недремному Явтушці частенько доводилося влаштовувати засідки на сусідів, щоправда, безрезультатні. Тим часом цап визнавав Явтушка доволі симпатичним, аби його могли зраджувати в коноплях. Особливо зворушливо той

виглядав у свята. Він не бігав до церкви, як інші, не вчашав у гості до кумів, сватів та родичів, бо тоді їх довелося б кликати до себе, а то вже витрати, котрих Явтушок не міг собі дозволити не так через убогість, як через скнарість. Він знайшов кращий спосіб бувати на людях.

Щонеділі зодягав сорочку-вишиванку, поверх неї чорну кастанову камізельку — єдине, що дісталось йому свого часу з панського гардероба, бриля для себе виплітав власноручно й отак розфранчений зранку ставав при воринах та міг непорушно стовбичити там, доки вважав се доцільним, вдаючи із себе бозна-якого хазяїна. Тим часом штани мав останньої ветхості, ноги були потріскані й вічно червоні, як у підвареного рачка, — все те старанно приховувалося за вориньми, зате свою верхню частину він міг демонструвати скільки завгодно, і коли вітався з перехожими стримано та самоповажно, то їм, напевне, уявлялися гарні шаровари на Явтухові, ялові чоботи та добротний вовняний пояс у три кольори, як на вавилонських дідичах.

Цапові було смішно споглядати цього перевертня з двору, з-під груші, де лежав, дочікуючись обіду, але сам Явтух не переймався тим, бо знав, що цап не зможе викрити цю невеличку гру, розраховану на легковірів. Явтушок не зважав також на сусідів, своїх запеклих ворогів, од яких і не збирався приховувати свою нижню частину, суттєвіші недоліки якої могли бути відомі хіба що Прісі. Її хлопчиків, яких більшало у подвір'ї, Явтушок знаходив аж занадто несхожими на себе, все частіше у ньому прокидалася гнітюча підозра, яку він тамував у собі з великим умінням, чекаючи нагоди помститися Соколюкам за хлопчиків смертельно, що він і зробив, хоч вина Соколюків могла більшати ще й від того, що затяжіла Пріся вже надміру заглядалася на них і благала Бога послати їй уже як хлопчика, то неодмінно схожого на одного з тих красенів, до яких мала почуття не лише суто сусідські, хоч і вважала Явтушка доволі симпатичним, аби не віддавати йому належне як чоловікові й батькові. А втім, тепер Явтушок гарненько все перевірить з наступним хлопчиком... Головне ж зараз заволодіти цапом, котрий висотував з Явтушка останній терпець.

Після кожного обіду і солодкого сну під возом той негідник не забував повертатися до оселі філософа, який давно розгадав далекосяжні наміри Явтуха й, затамувавши посмішку під окулярами, чекав розв'язки. Філософ не виявляв жодного бажання втрачати товариша тільки для того, щоб вивести ще одного нікудишнього середняка до іншого соціального прошарку. Ніхто не міг передбачити, в тому числі й філософ, що Явтушок поплатиться колись за своє дополовинне стовбичення на воринах.

Стосунки нашої пари з сільрадою вже почасти відомі. Наприкінці кожного року філософ сплачував за цапа податок готівкою, який меншав у міру того, як цапові більшало років (підлі витівки Боніфація!). Можливо, тим кінчилося б, якби не заблаговолив до цапа сам голова сільради Панько Кочубей. Він чудово сполучав цю високу посаду зі своєю старою професією і замість революційної зброї, котрою полюбляли похизуватися тодішні голови, носив за халявою дещо інші атрибути влади — сталеву швайку та довжелецького дволезого ножа, якого побоювалися порушники порядку, і навіть сам Боніфацій позирав на те начиння з острахом. Гадаючи, що він у сільраді не вічний, голова, як і раніше, до обрання, не гребував вичищати кабанців у Вавилоні, а перегода колоти тих самих кабанців, далєбі, не задарма. Колієм був віртуозним, але потребував публіки для натхнення, отож і мав таку в особі цапа. Той не проминав жодного виступу голови в цій ролі, будив себе вдосвіта і квапився до кострищ, які спалахували напередодні свят то в одному, то в іншому закутку Вавилону.

Запашні дими проникали в порожню хату філософа з убивчою силою, завдаючи йому найтяжчих мук, які лише можна було б вигадати для людини Великого посту, котрого він дотримувався аж ніяк не з переконань християнських. Проте жодна бестія не здогадувалась запросити філософа на свіжину, якої бідолаха так гаряче прагнув. Це було щонайменше непоштиво щодо людини, чиї послуги рано чи пізно могли знадобитися власникам кабанців. Коли цап повертався додому, прокопчений димами, то філософ проганяв цього вегетаріанця з хати, і той мусив усю ніч вивітрюватись у холодних сінцях. Можливо, в такий

спосіб той вимішував цапові за нездогадливих вавилонян, чиї кабанці так спокусливо пахли, а злаще, коли вітерець повіва у бік цієї незахищеної оселі.

Існував дещо інший аспект стосунків нашої пари з сільрадою. Коли став брався кригою, тоді цап, полишений без водопою, частенько навідувався до сільради, де міг напиться з дубової діжечки, в якій щодня міняли воду. Голова не проганяв його, незважаючи на протести гордого Боніфація. Більше того, цап пив із діжечки нахильці, як і сам голова, тоді коли всім іншим вавилонянам дозволялося пити смачну сільрадівську воду лише з мідної кварта, прикутої до діжечки ланцюжком. Цим привілеєм цап дуже гордився і деякий час навіть вважав себе другою особою після Панька, аж поки Боніфацій не зробив йому відповідного роз'яснення і надовго віднадив від діжечки. Кармеліт ухитрився зробити це без жодних свідків свого грубого обходження з тваринами.

У присутності Боніфація цап більше не наважувався пити сільрадівську воду, від чого змізернів у власних очах, мимоволі почувавши себе другорядною особою. Проте, як і раніше, із впевненістю бовдура приходив на всі засідання та сходки, гадаючи, що він гідно представляє на них обох Фабіанів. Цапа не лише не проганяли, а й охоче допускали до найбільших вавилонських таємниць, а Кочубей так звик до його присутності, що не починав без нього жодного важливого засідання. "Зачекаємо Фабіяна", — посміхався голова, і ніхто не смів перечити, хоч усі здогадувалися, про котрого з Фабіанів йдеться. Напевне, тут мала вагу одна делікатна обставина. Бо коли наступного дня класові таємниці сільради ставали відомі всьому Вавилону, то винуватцем цього, як правило, завше залишався цап, що, проте, не вадило Кочубеєві допускати й далі цього базіку на всі секретні засідання. Що ж до Фабіяна-чоловіка, то його вважали ще ненадійнішим, тримали осторонь великої політики, і це було однією з найбільших помилок вавилонської сільради, яка, дотримуючись старого як світ принципу, що нема пророків на своїй землі, не знає своїх майбутніх героїв.

Ранковий клекіт візка розбудив Соколюків у Денікінському рові. Заманулося одному з них виглянути — хто їде? Кінь одразу ж зреагував на очі, що дивилися з шалини. Осікся, зафоркав сторожко, застриг вухами. Очі належали чорнобородому, який ту ж хвилю щез у шалині. Клим Синиця дістав нагана, зіскочив із візка й вистрілив угору, — то міг бути сигнал для комуни. Тоді кинув:

— Виходьте! Я вас бачу... Інакше смерть вам усім.

У відповідь — мертва тиша, чути було, як у рові бігають сполохані миші. І раптом рейка в комуні — на смертний бій з бандитами.

— Я кому наказую?! — відчув ще більшу перевагу свою комунар.

Спершу вийшов один із піднятими руками, а за ним і другий, либонь, той, чії бентежні очі виявив кінь. Загнані, нещасні, обидва не знали, на яку ногу їм ступити.

— Зброя є?

— Нема зброї...

— Ніякої?

— Ніякої...

— А що є? — з недовірою перепитав Синиця.

— Воші, гражданин начальник, — посміхнувся чорнобородий.

— Які воші? Що ти верзеш, дурню! А ще в бороді.

— Глинські воші. Правду кажу...

Клим Синиця глянув на того, що здався перший.

— Ми сиділи в глиньській тюрмі... Втекли цієї ночі. Тому й воші...

— На візок обидва! — наказав їм Клим Синиця, майже здогадуючись, що це ті, за кого напередодні просив Фабіян.

Посадовив їх на різні полудрабки, спиною один до одного, в такий спосіб роз'єднавши їх, сам усівся на передку і повіз бранців до Глинська. В комуні перестали бити в рейку, але ґвалт після того стояв такий, що сумніву не могло бути — комуна гуртувалась у похід на банду. Те військо з вилами, косами та молотами, напевне, очолить сировар із шаблею, вийнятою з піхов. Клим Синиця озирнувся з візка і побачив, як юрба ополченців вирушила з воріт. Перший промінь розбився об смертоносний булат шаблі сировара. Клим Синиця подумав, що без бубна жодне військо нічого не варте. Не став зупиняти їх, не подав їм ніякого знаку, нехай прочешуть Денікінський рів, може, виявлять там справжніх бандитів.

Ці ж пошилися в денікінці з розпачу, чекали погоні, то не знали, куди подітися. Один благав іти в комуну, здатися комуні, тоді як другий від того напірч відмовився. А деревій на рові такий, що в ньому можна ховатися до самої Покрови. Пересиділи б там яку днину, а тоді подалися б світ за очі. Хіба б їх шукали по всіх усядах, хіба ж то вони такі злочинці, що конче їх мали судити до розстрілу... А за віщо, спитатися б Македонського? За те, що вони викопали панську скриню, яку їхній батечко запахторив під грушею хтозна-навіщо? Чи, мо', за булаву Конєцпольського, про якого вони довідались уже там, у тюрмі, од людей начитаних, що він посадовив колись на палю не одного їхнього предка?.. Якщо власть несправедлива, то вони й вирішили рятуватись од неї, що й зробили цієї ночі. Ну а нині то й мови нема, що їх розстріляють, якщо товариш Синиця не зглянеться на них та не відпустить з миром зі свого візка... На передку мовчали, то запитали візницю якнайпалкіше: що він докладає на тому, якщо подарує життя двом загнаним суб'єктам, котрі так тихо зійдуть із візка, що він того й бачити не буде...

Нагана заховав до кишені, але від того на візку ніскільки не послабла його диктатура. І вірив, і не вірив їм. Якщо відкопують зброю, то вже, напевне, для того, аби застосувати її. Проти кого збиралися йти ці два бранці на різних полудрабках?

Лук'ян попрохав дозволу підняти ноги, бо зовсім отерпли. Данько ж тихо плакав до вижатого степу, ноги йому також задеревіли й були непридатні для втечі. Далі і йому було дозволено підняти ноги на візок. "Бачиш, Даньку, що вийшло з нашої втечі?" Данько зовсім занепав духом...

Удалині замалювався Глинськ, спершу двома церквисями, а далі всім, чим вражають такі міста на відстані. Зблизька вони дещо втрачають, усе ж не перестають залишатися собою, з отим поденним та повічним перебігом життя, яке їх тримає на світі.

Глинськ — місто багнуче восени, курне влітку та неймовірно холодне в зимові місяці, бо лісів поблизу нема, доводиться грітися соломою, то нагрівок не вельми який, але і його вистачає ледь до середини зими, тоді починається пагубна холоднеча, що спричинилася до появи в тутешніх місцях крилатого вислову: "Холодно, як у Глинську". Місто все на горбах, усе докопалося до глини рудої, а місцями навіть до білої, і тепер високі стрімкі виспи здалеку скидаються на крейдяні гори, від яких віддає холодом навіть улітку. Через оту свою природжену бідність та неухватність Глинськ довгий час вважався вільним містом, хоча й не мав на те ані знаменитого магдебурзького права, яке мав Вавилон за литовського князя Ягайла, ані якоїсь іншої високої грамоти, окрім тисячі горбів, на яких народжувалися волелюбні діти, та зграї кажанів плодилися у виспах. У Глинську могли поселятися всі, хто годен був ціле життя віддати за мить свободи, або ж хто не міг досягнути до кращих місць на цій райській землі. Громадяни Глинська, хильнувши біди, ставали горді, витривалі й винахідливі до всього, вдавалися талантами та хистом, а глинські жінки славились як неперевершені господині. Їхні вигадки — глинські пироги з квасолею, глинські крученики та завиваники, фляки по-глинському та борщ із карасями — і досі

вважаються неперевершеними витворами кулінарії в наших краях. Скупчення свободолюбних, а отже, й талановитих людей з часом винесло Глинськ на поверхню, сюди потяглися торгові й майстрові люди, і десь на початку двадцятого віку Глинськ за площею дорівнювався Карфагену, хоча й не мав ні рабів, ні водогону, ні сенату і ніхто не загрожував йому розоренням. Десь саме в цей період на Глинськ звернуло увагу місцеве земство, а точніше, тутешнє магнатство, розпорошене довкола Глинська по економіях та фільварках. Воно заснувало тут своє зібрання на зразок зібрань відомиших, збудувало тюрму, школу, лікарню, а замість однієї маленької дерев'яної церковки, яку свого часу склали наспіх перші поселенці Глинська на свій кошт, піднялося одразу дві в один рік: одну заклали на Благовіщення, другу на Спаса; вони таємно ворогували між собою, архімандрит подільський не раз приїздив усмиряти мирян і казав проповіді, сповнені заклику не ганьбити чварами християнську віру, і неслухняним ставив за приклад паству глинської синагоги.

Та ворожнеча триває ще й досі, бідніші парафіяни ходять до Благовіщення, а заможніші до Спаса, засилаючи одні до одних своїх освідченців. Отець Жабокрій називає в проповідях отця Інфантія штундою, а той називає Жабокрія уніатським кретином, що, проте, не завадило їм за непу тримати спільний шинок, котрий так і звався в народі — "Шинок святих отців", в якому вони засвідчили обопільну пристрасть до оковитої і кінець кінцем довели той заклад до цілковитого банкрутства, після чого не затівали більше жодних обопільних закладів такого типу.

Клим Синиця колись привозив сюди свою пурпурову глину і бачив, що тут творилося. У ярмаркові дні це було одне з найвелелюдніших гамірних міст на верхнім Побужжі. Та найбільше славився Глинськ кінськими ярмарками, ті сягали іноді фантастичних розмірів, коні запруджували все місто, такі іржання та побоїська спалахували іноді, аж жителям Глинська ставало моторошно від думки, що одного разу коні збунтуються проти грубої сваволі і зруйнують це капосне місто, в якому їм доводиться розлучатися зі своїми господарями і переходити на чужі руки

здебільшого вже під кінець життя, коли з них висотано силу та доблесть. Конокрадів, коли ті попадалися, тут не щадили.

Пізніше, гадаючи, мабуть, що Глинськ — це прірва, яка проковтне все, непмани звозили сюди товари з усього світу, але місцеві лихварики також не дрімали й ті самі сукна, сатини, перкалі, бумазеї, зброю, плуги, січкальні і навіть кірати віддавали в борг, чого не могли дозволяти собі їхні залітні конкуренти, або, як їх тут називали, — чужоземці.

Майстрові люди трималися купи і мали на тих ярмарках свої недоторкані ряди. Колеса до возів, ярма, граблі, ціпи, ступи, ночви, цеберки, діжки, коші на борошно, сита та решета — то все один ряд; домоткані полотна, сукна, килими, вишивання, пір'я та вовна — інший ряд; а далі ще ряди та ряди — від гончарних, чимбарних, ковальських виробів до іконостасів та паперових квіток, які надавали тим ярмаркам урочистості та великодності.

Нового розквіту зазнав Глинськ, коли став районним центром із районним головою Чуприною з Чупринок, а вже відповідно появилось в ньому і все інше: своя пошта на чолі з колишнім царським поштмейстером Харитоном Гапочкою, своя міліція з непідкупним Пилипом Македонським, своя споживча кооперація, райсуд, райстрах, райживсировина, своє райфо, а отже, і свій банк, який не мав надходжень зверху, а жив переважно з обкладень, конфіскацій, страховок та прибутків від ковбасного промислу, яким здавна славився Глинськ.

Серце ж Глинська і всього району — райпартком розмістився в чепурному будиночку над Чебрецем, який впадає тут до Південного Бугу, в будиночку, дуже привітному, під зеленим дашком, із невеличкими вікнами, тому теплому взимку і прохолодному влітку, з відкритим ґанком, із галиччю в білих коминах, із бузковою алейкою і двориком, у якому було приємно полежати на спориші й послухати вічне падіння води на млинове колесо, котре рухало колись невеличкий млин, але відтоді, як млин вигорів, колесо крутилося в порожні й зупинялося лише на водохресні

морози, коли Чебрець у цих місцях промерзав до живої риби. В районі було щось сім чи вісім комуністів, на партійні збори всі сходилися сюди, найдалше було добиратися Клим Синиці, але він появлявся раніше за всіх і повертався в комуну тільки на світанку, бо збори починалися звечора і тривали до пізньої ночі (інерція з часів великого підпілля). Чи не вперше його викликали спозаранку, і від того було якось незвично і навіть тривожно на душі.

Сьогодні Глинськ був вірний собі — співали півні, тяглася лінькувато череда в степ, паслися припнуті містечкові кози на пустирях, перегукувалися ціпи по стодолах, але то все був суцций обман, бо ж далі починався зовсім інший, незвичайний Глинськ, від якого повіяло часами тривожними. В центрі, побіля міліції, снували ополченці, озброєні мушкетами, дробовиками і навіть пищалями, а ті, кому забракло вогнепальної зброї, не погребували холодними витворами залізного віку — з часів Грюнвальдської битви до наших днів. Як устиг помітити Клим Синиця зі свого візка, ополченці носили її гордо, за поясами, бо ні в які кишені вона не вміщалася, що аж ніяк не впливало на високий порив бойового духу, а лише свідчило про його неабияку присутність.

— Бачите, що ви накоїли, — сказав Клим Синиця своїм бранцям, гадаючи, що цей переполох у Глинську зчинився через них.

Ті сиділи на візку ні живі ні мертві, бо ж упізнавали дещо з тієї зброї, якою озброїлись ополченці.

До того славного воїнства поспішав од пошти і Харитон Гапочка, колишній царський поштмейстер. Його озброєно мечем, відповідно до службового стану.

— Що скоїлось, товаришу Гапочка? — запитав Клим Синиця.

Той з підозрою оглянув бранців на возі, мовляв, хто такі, а далі сказав довірчо:

— Як, ви хіба нічого не знаєте? Тут сьогодні вночі втекли з тюрми два вавилонські розбійники. Зараз вирушаємо на Вавилон.

Клим Синиця мало вірив у відданість цього ополченця й тепер мимохіть подумав, що кепсько доведеться Глинську, коли він матиме таких захисників, як цей. Комунар глузливо посміхнувся з Гапочки, той не стерпів такої наруги, вийняв меч з піхов і замахнувся ним у повітрі, що мало означати: "Я цим мечем знесу голову будь-якій контрі". Двоє на візку мимоволі повтягували голови в плечі, а комунар розсміявся, бо становище Глинська після цього жесту видалося йому ще хисткішим, бравий поштмейстер і справді вмів володіти мечем та тільки й чекав нагоди показати себе.

Комунар не став зупинятися біля цього розбурханого воїнства, потерпав за бранців, скоро його візок вибрався з пилуки й зупинився проти будиночка райпарткому. Тут він зліз, відчинив ворота, заправував із бранцями у двір, наказав їм:

— Сходьте.

Вони зійшли, довго та ніяково обтрушували одне з одного солому, в якій хотіли було заховатись од Глинська.

Тут прапор на ґанку обвис — не було вітру. В небі стояла пилука, знята чередою, млинове колесо крутилося собі впорожні, ні для чого, спориш у подвір'ї підкошено вчора, а може, й сьогодні, і він в'яв у купках, під дровітнею стояла коса з лукою, червона вивіска також була на місці, не запилена, як на інших установах, тут її протирали щорання, і Клим Синиця сказав їм:

— Оце, хлопці, наш райпартком. Постережіть один одного, а я через кілька хвилин вийду, — і пішов туди з батіжком.

"Це просто чорті-що", — подумав Лук'ян.

Синиця вийшов нескоро, то весь цей час Данько тихцем спонукав брата до втечі:

— Ресорки легкі, кінь добрий, дмухнемо до мого приятеля у Талалаїв, а там у якесь велике місто, і край. Ти ж чув, яка про нас слава. Скільки люду озброїли нашим добром. А здорово, ге, коли отак глянути збоку на тих лицарів? Я як глянув на поштмейстера, то мало не обімлів...
Рішаймося, Лук'яню...

На ґанку появилвся Клим Синиця, прецінь без батіжка, похвалив їх за витримку і наказав іти за ним. Коридори тут вузенькі, мостини в них скриплять, стіни в плакатах, од яких Соколюки зовсім було занепали духом, бо все з тих плакатів волалося — души непмана, души куркуля, бий та бий усіх нечистих, раніше Соколюки і гадки не мали, що в радянської влади стільки ворогів. Цих двох було припроваджено до секретаря райпарткому і сказано про них так:

— Ось вони обидва. Я знайшов їх у рові біля комуни. Спали. Це досить пристойні та слухняні хлопці. Відкопали скарб свого батька, сподівалися знайти золото... — Тут комунар невимушено посміхнувся. — А знайшли булаву гетьмана Конецпольського, якого наша міліція чомусь вважає українським гетьманом. Максиме, подзвони і скажи їм, що то гетьман польський і ці хлопці до його булави мають таке відношення, як ми з тобою. Всю зброю я заберу в комуну для музею. Це рідкісна колекція, і я не дозволю, щоб вона загинула.

Максим Сакович Тесля, дуже спокійний, урівноважений і, мабуть, добрий од природи, довгенько розглядав обох Соколюків, спершу Данька, а потім і Лук'яна, і, не маючи проти них якихось вагоміших аргументів, мовив:

— Усе це так, вони справді не винні, що колись розбито гетьмана Конецпольського і захоплено його булаву, але ж навіщо було втікати з тюрми?

— Я почав там сліпнути... — молебно сказав Лук'ян, а Данько підтримав його трагічним кивком голови.

Максим Сакович був людина не лише добра, а до певної міри ще й обережна. Всі надії Соколюків на визволення містилися в тих його ямочках, котрі появлялися на щоках, коли Тесля усміхався. Вони помітно поглибшали, коли Тесля запросив Соколюків сісти, а сам підійшов до стіни, на якій висів телефон, подзвонив Македонському і наказав на диво тихим тоном прийти, забрати втікачів, повернути їм коні з возом і сьогодні ж відпустити додому. А ополченців роззброїти. Синиця підморгнув Соколюкам, коли Тесля сказав у телефон, що сам хоче побачити булаву Конецпольського. При цих словах знову з'явилися в Теслі багатообіцяльні ямочки на щоках, Лук'ян тихо заплакав під окулярами і плечем втер із скроні сльозу. Кінь у дворі з'їв одну купку споришу і разом із візком перейшов до другої.

Соколюків звільнили. Повернуто їм коні, котрі помітно замиршавіли на невільничих оброках, воза і порожню скриню з-під зброї як доказ того, що їх тримали не даремно. Пилип Македонський був лагідний та добрий, вибачився перед ними за всі їхні поневіряння, викликані начебто тим, що класовий ворог не дрімає, а на прощання порадив їм більше ніколи не попадати до цього осоружного закладу, який і йому самому не приносить якоїсь втіхи, окрім безсонних ночей.

Замочили колеса на міліні і вирушили додому. У обох було єдине бажання — хутчій вибратись із Глинська, котрий втратив для них усю колишню романтику. Даринка, що принесла для них передачу, сиділа на скрині й правувала кіньми, які також сьорбнули тут горя, а Данько та Лук'ян упивалися свободою на голому полудрабку, вони сиділи поруч, позвішували ноги, обидва в запліснявілих у тюрмі чоботях. Прощай, Глинськ! Ще сьогодні вони позмивають у ночвах свої гріхи перед людством, одягнуть чисті сорочки і десь по обіді вийдуть на гойдалку, наче з ними нічого такого і не траплялося. Цур тобі, Глинськ, і слава Теслі, який там живе! Від коліс піднімався приємний дух дороги...

Повертався в комуну Клим Синиця пізнього вечора. Підстригся, поголився в цирульника, був напідпитку — вечеряв у "Зеленому млині" (млин згорів під час громадянської війни, залишилася тільки коробка над Чебрецем, у якій робкооп облаштував так звану пролетарську корчму на противагу непманським). У "Зеленому млині" ще Соснін мав відкритий рахунок, адже постачав її сиром із комунівської сироварні, і Клим Синиця зберіг ті стосунки з корчмою, але, на відміну од свого попередника, записував найакуратніше кожну копійку, яку тратив тут на себе, за що пролетарська корчма називала його "глиняним чортом", бо не мала на ньому жодного зиску. Синиця не ображався за це, бо не лише збував тут комунівський сир, а й примостив кілька бодень овечого лою для випікання глиняних коржиків, які трішки гірчили, але зате самі розсипалися в роті. Загалом сьогодні він повертався з Глинська в кращому настрої, ніж будь-коли, а найбільше радості мав із того, що виручив безневинних людей.

Гарна видалася ніч у дорозі. Глинські кажани, що виводились у виспах, ще довго супроводжували його, пролітали над самим візком, а декотрі все норовили влетіти коневі у вуха, від чого той мотав головою, ніби струшував кажанів із чорної гриви, на якій все націлювалися перепочити. В самому Глинську поснуло ополчення, так ганебно роззброєне та осміяне Теслею, ніби народженим розумітися на всіх тонкощах влади. Чуприна, як і всі тутешні, тримався на гнучкому та вимуштруваному розумі Максима Теслі. Райпартком дедалі помітніше робився центром мислі та нервів для всього району, що скидався зараз на Ноїв ковчег без вітрил. Максим Тесля, напевне, і досі не вирішив для себе, що брати на ковчег, а що залишати напризволяще.

Сьогодні, звільнившись од Соколюків, вони передумали з Теслею про все на світі і навіть про любов, котрої не торкалися раніше. До того спонукав шум колеса в "Зеленому млині", що вже сам по собі був місцем інтимним. Тесля столувався в пролетарській корчмі, а сьогодні навіть випив на кошт комуни. Досі його вважали тут непитушим, і ця нова його риса була сприйнята служками корчми навіть прихильно.

Тесля прибув до Глинська нещодавно, живе тут поки що сам, без родини, квартирує в одній гарної господині, Варочки Шатрової, як він потім довідався, колишньої офіцерші, її дівоче прізвище — Снігур. У Глинську ціла вулиця Снігурів, на яку Варя повернулася Шатровою. Дружина Теслі з двома дітками залишилась у Краматорську й не квапиться до Глинська, маючи про нього уявлення лише з листів чоловіка. Тесля дотримується думки, що кожен куточок на землі чудовий, коли ти збагнеш його, пустиш у ньому своє коріння.

Синиця не мовив і слова про свою печальну повість із Рузею, та історія видалася йому давньою і непотрібною, щоб згадувати про неї в пролетарській корчмі. А про Мальву Кожушну розповів. Оце вчора приїхала до нього в комуну нагло, колись він товаришував із її чоловіком, той, можна сказати, помер у нього на очах нещодавно. "Яка, товаришу Тесля, може бути любов за таких обставин? Спровадив я її з комуни..."

Від хати Снігурів до Бугу збігає соняхова стежка, по ній щосвітанку Варя Шатрова та її квартирант сходять купатися у затоці, схованій від Глинська вербами. Варя, висока, з вишиваним рушником на шиї, ніби пливе над соняхами, а Теслю деякі соняхи б'ють по обличчю. Сходять разом, а купаються нарізно, мусять ховатися од пересудливого Глинська, та хіба сховаєшся від Харитона Гапочки, цього царського покидька, який про їхні досвітні купання у Південному Бузі відразу ж дописав Тесліній дружині у Краматорськ. Синиця якось був запримітив Варю, одного разу прийшла разом з Теслею до комунівського рундучка купувати сир, запам'яталося її вродливе обличчя в ластовинні, її постать, якась ніби незвична для Глинська, то тепер міг легко доуявити собі цю жінку в затоці й мимоволі посміхнувся, поставивши себе на місце Теслі: якщо Варя вся в ластовинні, то хіба встоїш перед такою, хоч будь вона в минулому біла офіцерша... Спелить, гаспидка, нашого Теслю на смерть, і тоді не буде його ані тут, ані у Краматорську. Йому ж бо, Синиці, здається, ніщо не загрожує, окрім хіба що Мальвиної хворостинки, дотик якої і досі ніби чує на грудях...

У Денікінському рові було на диво спокійно. Запізніла бузина стояла в білому савані, пахла п'янило, одурманливо. Клим Синиця знову подумав про Мальву, про її хворостину, засміявся знічев'я. То Тесля зачепив болючу струну в його душі...

Біля парадного стояв кінь, прив'язаний безжально закоротко, з подушечкою, що правила за сідло. Це було над усі сподівання, лише тепер міг признатись собі, що всю дорогу від Глинська йому бажалось застати її тут, у своїй кімнаті. Навіть дивно, що вона досі не вибігла на балкон, можливо, спить на канапі під нішею. Попестив коня, який, напевне, знидів по чоловічій руці, перев'язав його надовше, аби кінь міг прилягти, коли господарка тут забариться, пальцями розчесав йому холодну гриву, на яку впала роса. Коли б не сторож, то найкраще було б завести коня до стайні, поставити біля драбини з сіном. Лише тепер стала зрозумілою та посмішка, якою сторож зустрів Кліма Синицю. Мовляв, ідіть, Мальва на вас чекає з самого вечора.

Згадався запаморочливий цвіт бузини на рові. Причинив двері, дістав сірники з кишені — побігла, може, найтривожніша мить, після якої стало порожньо та необлаштовано на душі. Нікого не було, лише молодий Маркс із медальйоном на шиї недремно дивився з ніші. Вперше комунар подумав про те, що був то ранній, але вже безумно закоханий Маркс. Сірник обпікав пучки, але потерпілий з тим крихітним вогником пройшов пітьму до інших дверей, відчинив їх якомога тихше, вийшов на балкон.

Кінь стояв біля ґанку, сумний, тихий, віконце нагорі висвітило залізне коліща, що валялось на подвір'ї і видалось зовсім іграшковим з вишини, а на мансарді поет читав по пам'яті лермонтовського "Демона". Читав із почуттям, з жестами, бо у вікні, де коліща, час від часу з'являлася постать поета, бентежна й велична.

Розділ шостий

Обидва Соколюки знали Даринку, можна сказати, з колиски. Данько здружився з Даринчиним батьком у нічних, хоч і був значно молодший за нього. Там менші завше горнутья до старших, але всі купно обирають собі отамана, не страхопуда, а хороброго — і головне, щоб був справедливий до всіх однаково й до тих найменшеньких пастушків, які облипали вогнища, мов нічні метелики, й заворожено слухали побрехеньки старших, а поміж тим і правдиві оповіді про Вавилон та про сусідні "народи". Даринчин батько отаманував довше за всіх, не одне літо водив пастухів на нічні баталії проти "довгов'язих", "клебанів", "дохлих мух" та інших "племен", котрі під егідою Прицького, села впертого й непокірного, заводили з Вавилоном довготривалі війни, на перший погляд, нібито й ні за що, а насправді за ті ж честь і свободу, якої ніхто, проте, не збирався одбирати у жодної з воюючих сторін. Бо ж ледь кінчалось літо, як вороги вгамовувались, і Вавилон вільно засилав сватів у навколишні села й звозив на свої горби кращих представниць з отих ворогуючих "племен".

Отаман уподобав собі рано овдовілу шляхтяночку, Ясю Закревську з Прицького, яку привіз у Вавилон разом із донькою від першого заміжжя. Яся невдовзі померла від тифу, залишивши отаманові ніби й чужу Даринку. А вітчим почуття до неї заповзяв батьківські, дівчинка називала його татом, залишати її саму в хаті не хотілося, то брав Даринку на нічне. Скоро й вона носилася на Капітанці на радість батькові. Той тішився й не раз казав ратоборцям: "А погляньте на мою Даринку!" Разом з дорослими налітала на ворогів — буде колись отаманкою. Того разу очманіло билися з напосідливими "дохлими мухами", хтось із них пошпурив у нашого отамана істика, бідного навіть не встигли домчати до лікарні, повернули з дороги. Зате Вавилон після того закликав себе й своїх сусідів до тривалого миру. А якщо й спалахували бійки, то лише навкулачні, або й так боролися силачі з силачами, на чому слави зажив Данько Соколюк, поборений був лише один раз якимось бовдуром із Прицького, з усіма ж іншими не знав поразок.

Даринка іще якийсь час пригонила в нічне свою Капітанку. Юну вершницю старіш привчали курити, лаялись по-хлоп'ячому, узвичаювали

до всіх "звятиг" пастушого життя, не вельми бідкаючись о те, що могли нашкодити дівчині. Коли ж одного вечора Даринка не з'явилася в нічліги, то всі пожалкували за нею, відчули, що любили її за батькову вдачу, а оті пустощі, котрих навчили дівчину, були для них всього лише жалюгідною розвагою після колишніх славетних баталій. Даринку разом з Капітанкою, а точніше заради Капітанки, забрали у Прицьке якісь далекі родичі. Вони виявилися людьми лихими та загребущими, наступного літа Даринка втекла від них. Не застала батькової хатини — сусіди встигли спалити її за одну зиму, і лише вишневий садочок потім закрітав щовесни, не хотів дичавіти.

За всі біди та поневіряння добилась великого сану — стала вавилонською чередницею, міняла підпасків, добираючи собі хлопчент хвацьких та слухняних, а якби ще до того Капітанка, яку клятні родичі привласнили, то й не на жарт могла б почувати себе отаманкою. Нібито й змирилася зі своєю долею, тільки супила брови, визолочені літом, коли поверталася з чередою в село, та в душі докоряла батечкові, що той так безглуздо загинув і бився не з тими, з ким належало б битися великому отаманові. Битися малося б із тими, чіх корів та овець вона займала все більше та більше, наче їх плодять якісь невсипущі та невситимі потвори. Скоро тих овець стане так багато, що вони з'їдять і сам Вавилон, вигризуть у ньому все живе та господнє. Дивно Даринці, що ті овечі отари ніколи не змішуються, кожна з них має над собою свою тронку, зовсім не схожу на інші, Даринка не може проникнути у світ тих музикальних істот, які чують свою тронку при найменшому нагадуванні і ходять за нею, мов заговорені.

У чередниці було приємне ластовиннячко, розкидане по всьому обличчю, але ж навіть носик не зазнав від того жодної кривди — їй те ластовиннячко пасує; вії довгі, завше опущені долу так, що зеленаві очі з-під них скидалися на вечірні потемки, коли в них спалахує перша зоря, додаючи їм синяви; стан у Даринки гнучкий, як пагінець, але в ході було щось хлоп'яче, ота сягнистість, від якої неабискілки втрачають дівчата; іще мала вона одну ваду, либонь, від того, що курила в дитинстві, — грубий, хоча і доволі приємний голос; чи не з тої ж причини появився у неї

чорний пушок над верхньою губою, поки що ледь помітний, як глянець, але Даринка не те що ховає його, а навіть пишається ним, то їй дісталось від Ясі Закревської, жінки гарної та гордої. Що ж до голосу, Даринці байдужки, він не завдавав їй ніякого клопоту. В одних домах Даринку так і звали Даринкою, а в декотрих, можливо, через її голос, — Дариною, хоч їй було тепер не більше, ніж тим вавилонським дівчатам, котрих звали Марфусями, Пизями, Дизями, а то й іще ласкавіше. Дівчат не визнавала, товаришувати любила з хлопцями, якщо ж доходило до бійки, то билася з ними поспіль, з усього красного парубоцтва боялася хіба що Данька Соколюка, і то не так його самого, як його чорної бороди, таке було відчуття, що нею він міг би кого завгодно залоскотати на смерть. Її улюбленим філософом був Фабіян — його вона могла слухати скільки завгодно, що ж до Фабіяна-цапа, то вона терпіла його лише в присутності хазяїна, без нього їй здавалося, що то одне з хитрих перевтілень філософа, й, одверто кажучи, вона трішки побоювалась цієї хитромудрої худобини, якій не раз кортіло сказати: "Фабіане, ану ж перекинься в чоловіка..."

Даринка приносила для Соколюків передачі, одного разу вхитрилася передати навіть пилочку у хлібі, яку вклав туди один великий спец по втечах із тюрми, його порадив Петро Джура, а живе той тип у Глинську, вважає себе майстром на всі руки. За пилочку Даринка віддала й гарний шмат сала. Для самої ж Даринки то була майже підсвідома гра у щось незвичне, незнане раніше, вона й справді прагнула їх визволити, а як везла їх додому і сиділа на скрині, то не соромилась Вавилону, ба навіть мала від того якесь гарне душевне возвищення. Даринці ні на кого було поширювати свою відданість, то вона всю її виплеснула на Соколюків, вдячності ж за те їм вистачило лише на дорогу від Глинська. Коли ж дорога з неволі скінчилася, вони одразу поіншали, надто Данько, стали такі дрібні та мізерні в її очах, що Даринка несамохіть подумала, чи й варто було таких випускати на волю.

Випрягши коні, Данько тієї ж хвилини подався на горище. Там, на бантині, тримали сало в мішечку, то він, гаспид вавилонський, побіг дивитися, скільки сала перетрубила Даринка за їхню відсутність. Вона ж

того сала навіть не спробувала, все виносила до Глинська, на передачі, а він зійшов із горища, поплескав її по сороміцькому місці й каже:

— Бачиш, Лук'яню, яку гарну задничку викохала на нашому салі.

Замість того щоб вступитися за Даринку, Лук'ян розсміявся. Він заходився скликати голубів, і коли ті почали злітатися з усіх усюд і сідати йому на руки, на плечі й навіть на голову, то він мав з того стільки радості та захоплення, що зовсім забув про Даринку. Ніби й не помічаючи її, покровитель голубів побіг оглядати баштан, пограбований Явтуховими дітьми, а Данько, застережений зникненням сала, метнувся до луку, певен, що одним салом тут не обійшлось. У лузі проростав ще від батька невеличкий берестовий гайок, в якому Данько не дорахувався кількох найстрункіших берестків. Усе вказувало на Явтуха, який міг почати з сала і дійшов до берестків, не могла ж Даринка одна виносити цілий мішечок сала.

Поруч, на отавиську, послано кілька стежок полотна — Пріся вибілювала його на Соколюковому лузі, щоб на своєму в цей час могла проростати отава. Данько хотів було поскидати полотно зі свого луку на Явтухів, але тієї миті з конопель виступило кілька старшеньких явтушенят, настроєних войовниче. Імена їм обиралося найзручніші: Тодось, Антось, Івась, Стась, то потім сам батечко їх вічно плутав. Примусивши дядька Данька забратися геть одним своїм виглядом, вартові полотна знову засіли в коноплях і трималися там так тихо, ніби й справді чекали на злодія. Тим часом їхня матінка чепурилася в хаті до Соколюків, а батечко по обіді відсипався на возі під грушею. То-то схаменеться, як прокинеться і побачить своїх сусідів тут, на волі.

Берестовий гайок Явтух уже встиг майже привласнити — без конфіскації. Одне зараз хотів би знати Данько: де він переховує вкрадені берестки. Лук'ян же на баштані мало не заплакав з розпуки: найбільші кавунці, примічені ним ще до арешту, щезли, а весь баштан мав такий вигляд, що Лук'ян одразу уявив піратські наскоки явтушенят. Груші та

яблука були також належно обнесені, вцілили тільки пізні сорти, їх явтушенята залишили до осені.

На кожному кроці Соколюки знаходили себе пограбованими коли не самим Явтухом, то його дітками, могли скаржитися зараз хіба що один одному або ж своєму дорогому дядечку в третіх Паньку Кочубею, в житті якого жодних істотних змін за час їхньої відсутності не сталося. Дядечко і далі перебуває головою, а заодно облагороджує пізніх кабанців, сподіваючись колоти їх десь перед Великоднем наступного року.

Коли Соколюки проїздили повз сільраду, на ґанок вийшов Боніфацій і привітав їх так, наче вони поверталися од вітряків. Кармеліт був вражений не так тим, певна річ, що їх відпущено, — се його мало обходило, — як тим, що їм повернуто скриню.

— Гей, а що маєте в скрині? — запитав Боніфацій, не сходячи з ґанку.

Замість відповіді Лук'ян постукався кісточками об віко, те означало, що скриня порожня. Зате на скрині маємо дівчину, — показав прозорим жестом на Даринку.

Коли вони обидва добилися до хати — один з баштана, а другий із лугу, — Даринки вже не було, а на лаві сидів Фабіян, який пилючок їм не передавав, але до Клима Синиці прохати за них ходив. Інакше кукурікати б їм у Глинську ще довго. Він присоромив їх за Даринку й сказав, що на їхньому місці притримав би це дівчисько до ліпших часів, хати воно не пересиділо б і хліба не переїло б, ще й зарібок від череди приносило б на гурт. Лук'яньо хотів було завернути Даринку, але Данько зупинив його:

— Стривай, братику, ти тут, либонь, не один...

Явтух спав, то Пріся скористалася з того, причепурилася, подалась до сусідів. Біля двору стріла Даринку.

— Що, йдеш од них?

— Іду...

— Жаль. Звикла до тебе... І хлопчикам моїм ти сподобалась. Хай би вже, думаю, вросла тут... Парубки ж бо гарні. Що один, що другий...

— Відвикнете, тітонько, — посміхнулася Даринка.

— Ого, яка ти колюча, — зауважила Пріся.

Зачеплена тим гордим дівчиськом, Пріся повернулася під грушу, постояла біля воза і, впевнившись, що Явтух спить міцно (то на дощ), тихцем відсунула дошку в паркані, відтак, поклавши її знову на місце, майнула до Соколюків.

Фабіян підстригав Данька перед купіллю, посадовивши його на маленькому ослінчику побіля віконця. Менший Соколюк порався біля печі, грів у велетенському чавуні воду для старшого. Даринка виявилася дуже здогадливою, наносила води повну діжечку, маленьке зелене жабеня плавало в ній і втікало на дно, як тільки Лук'ян зачерпував воду мідною квартою. То Даринка наповнювала діжечку вночі або ж на світанку й ненароком принесла це криничне жабеня. Загалом Даринка чудово вела хатнє господарство, все перемила, перепрала, рушники на образах немовби оновились, скрізь, де тільки можна, повтикала польові квіти, долівку стиньковано підзолоченою глиною, припічка та комина підбілено — в хаті ще довго буде пахнути Даринкою, її духом дівочим.

Уже стояли наготові велетенські вербові ночви, в яких колись уміщалися обидва Соколюки разом. У тих ночвах випарено кілька поколінь, у тому числі й перших явтушенят, у Явтуха не відразу з'явилися свої ночви, то Пріся звикла до цих, з бляшаною латкою на днищі. Ніщо не може порівнятися з вербовими ночвами, коли їх гарненько розпарити. Купіль пахне вербою, діти підростають у ній просто на очах. Бувають ще

липові, в'язові, кленові ночви, але ті оживають поволі, в цьому далеко їм до верби.

Пріся прийшла так невимушено, як, бувало, приходила колись по ночви чи по сіль, завважила, що ночви пересохли, і всілася на лаві, виставивши напоказ свої гарні засмаглі ноги в постоликах. Данько, забганий рушником, глипнув на них, посміхнувся знічев'я. Фабіян збився з голярського ладу, а Лук'яньо вкинув у піч нескрученого віхтя, і та випахнула димом на хату.

— Поможи-но йому, Прісю, — звернувся до неї Данько, і того було досить, щоб гостя схопилася з лави. Сказала, ставши до печі:

— Спровадили таку гарну дівку, а тепер і скупати вас нікому. Ха-ха-ха! Які ж ви безпомічні без нас!..

Сміялася піч, і сміялася Пріся, і Данько гиготів, аж поки Фабіян не дав йому запотиличника, аби сидів тихо і не ворушився.

— А мій Явтушок купається у ставу, він не такий пан, як ви... — навіщось сказала Пріся, хоч добре знала, що Явтушок не купається у ставу, боїться кінського волосу...

— Колись твій Явтух ще в смолі за них буде купатися, — зауважив Фабіян, опоряджуючи закошлатілого Данька.

Пріся промовчала, швиденько зогріла два банячки, наповнила третього. Ночви розпарилися, запахли вербою, в кутку від пари заплакав Микола Чудотворець. Лук'яньо побіг ще по воду — вже для себе, Явтух одсипався на возі, явтушенята качалися в лузі на полотні. Лук'яньо зачерпнув води і поніс на коромислі на гору, Явтух перекинувся на другий бік, обличчям до Соколюків.

Лук'яна Фабіян підстригав у дворі, на колоді, де рубали дрова, а в хаті Пріся купала Данька у ночвах. Терла йому спину вівсяним віхтиком, потім голову. Завважила, що Явтушок доказав на них без жодного зла, з ревнощів, потім карався, а вона, Пріся, зовсім затужила по них, хоч і не має до них інтересу, як Мальва чи хто інший... Сусідам слід жити у мирі, в злагоді, бо ж то майже одна сім'я, її оповідки про сировара Данько зустрів легеньким смішком. Для Мальви то лише мить, доки є на світі він, Данько...

Вийшов із хати розпашілий, чистий, як циган у свято, посміхаючись, сказав Лук'янові:

— Іди, братику, покупайся, та відсвяткуємо якое своє омовіння...

Омиванки злило в цеберку, а ночви вже чисті, вимиті, знову парують, Пріся прекрасна над тими ночвами, Лук'яньо ж соромиться роздягатися при ній. Вкинула якогось зілля, спитала:

— Не бачив, Явтушок мій ще спить?

— Спить.

— То купайся мерщій...

Той циган грубий, хтивий, а він, Лук'яньо, ніжний, наче юнак. Сказала йому:

— Женитися вам пора, бо так і пов'янете вічними парубками. Он мої хлопчики вас доганяють...

Данько крадькома постукав у шибку — то було попередження: під грушею прокинувся Явтушок.

Глянув на сонце, те опинилося над вітряками, либонь, переспав і за це хотів зігнати злість на дружині, заволав її. Потім згадав, що вона мала білити полотно на лузі, швиденько запряг коні, поклав на воза виладвійчата, що до снопів, і побіг відчиняти ворота.

Що за напасть? Старший Соколюк сидів на призьбі вкупі з філософом, а менший саме вийшов із хати й поклонився сторопілому сусідові.

Той розкланявся, розгублено та подивовано, ніби ще крізь сон, а коли побачив ковану скриню на возі, то йому зовсім потемніло в очах, бо ж навіть не припускав, щоб та скриня могла бути порожня. Коли йому одніміло, кинув їм:

— Гей, чорти! З поверненням вас, в добрий час будь сказано. Щойно ви мені виснились... Тьфу на вас, добра б вам не було!

Пріся тим часом йшла з лугу, і то була для Фабіяна з усіх відомих йому чи не єдина кругосвітня подорож, котрої він не міг збагнути до кінця своїх днів. Адже ж знав певно, що вона не виходила з хати через двері. Це так зацікавило Фабіяна, що він підвівся, подався в хату, аби з'ясувати бодай для себе цей факт.

Цап спав у сінях, ліжко під віконцем було заправлене найвеличніше, з цілою горою подушок, складених, як завше, — внизу більші, а далі менші та найменшенькі, — жодних ознак похапливої втечі. Вражений філософ підійшов до все ще запітнілого Миколи Чудотворця й осінив себе хрестом, хоч досі ніколи не відзначався запобіганням перед богами, майже зцурався віри. Коли вийшов, Пріся вже сиділа на возі, запнута білою хусточкою, свіжа, чиста, незрадлива — через якусь годину-другу вони повертатимуться з поля на височенній хурі снопів, врубльованій берестком, зрубаним у чужій леваді. Явтух з тієї житньої висоти буде гордо позирати на грішну землю, а Пріся всю дорогу лежатиме горілиць і глядітиме у вечірнє небо, вискніле за день. Якщо ж через дев'ять з половиною місяців (хлопчиків, як правило, переношують) з'явиться

хлопчик, то Пріся нагадає Явтушку, коли те сталося: як звозили жито з-під Чупринок, просто поля, на хурі, у надвечір'я, хіба він не пригадує, як вибрав її на хуру по віжках та як потім здогадливо внизу форкали коні. "Се того дня, як ми двічі перекинулись зі снопами", — після деякого вагання осміхнеться Явтушок, і повірить їй, і буде любити найменшого хлопчика не більше й не менше, ніж інших, а як бог дасть дівчинку, то й зовсім буде щасливий і назове її Мальвою, аби це гарне ім'я не зводилось у Вавилоні. Тут мало вірили в те, щоб Явтушок сам міг настаратись стількох хлопчиків, але Вавилон з повагою ставився до подібних надбань, знаючи, що хлопчики йому потрібні на майбутнє, що ж до дівчаток, то на них Вавилон ніколи не знав кризи.

Соколюки бучно відсвяткували своє повернення з Глинська. На гульбищі були обидва брати та обидва Фабіяни, допізна співали пісень, били в тулумбаси, за які правила затула від печі, певне, виманювали, гаспиди, Прісю з хати, але Явтух пристежив її, не дав ступити з подвір'я ні кроку. Цап од тих оргій зморився раніше за всіх, під'юджував філософа податися додому, але тут котромусь із них, либонь, Лук'янові, спала на думку геніальна річ: зачинити цапа у скрині до ранку, аби не плутався під ногами. Всі троє схопили його — цап не пручався, бо знав, що то надаремне, — і понесли до воза. Відчинили скриню на возі й кинули його на кожушки, котрі Даринка принесла у Глинськ на той випадок, якщо б Соколюків було зіслано кудись далі. Про кращу постіль цап не міг навіть мріяти, і ледь зачинилося віко над ним, як він розлігся на кожушках і забився в солодкий сон без жодної тривоги про свою подальшу долю. Якщо Соколюки вирвалися із тюрми, то він уже якимось вибереться з цієї скрині. До того ж у віці було кілька щілинок, і цап мав не лише свіже повітря, а й кілька стежинок визорілого неба.

Далі події розвивалися належним чином: забувши про цапа, Фабіян один подерся на Татарські вали. Це було ризиковано, бо в таких випадках його приводив додому цап, хазяїн при тому тримався за лівого рога, на якому все чіткіше проступали кільця цапового многоліття, і в такому єднанні міг дійти куди завгодно. Десь на половині дороги він згадав було про цапа, але ніяк не міг спам'яткувати, де той

запропастився. Полишений підмоги товариша, приліг перепочити на моріжку, посеред гори, і заснув там безклопітно. Соколюки також дійшли краю, один опинився на лаві, а другий поринув у подушки.

Явтух цього разу пересилив Прісю, і коли в її високих грудях, які він ставив над усе, задихав сон, тихенько встав, зодягся, перехрестився до образів, що світили з темряви мертвими очима, а по хвилі вже відхилив свою дошку в паркані (кожне з них мало свій потаємний хід до сусідів, у Прісі — для позичок, у Явтуха — для боротьби з сусідами) і не без певного ризику для життя пробрався в подвір'я Соколюків.

Скрина стояла на возі, і Явтух не повірив очам своїм — за всіма припущеннями Соколюки мали б прибрати її і, певна річ, не прибрати лише тому, що на radoщах забули про неї. Булава Конєцпольського засяяла в його уяві всіма рубінами, а крім того, він сподівався знайти в скрині ще дещо, принаймні меч йому не завадив би ніскільки, надто тепер, коли він знову опинився віч-на-віч із сусідами. Добравшись до воза, Явтух довгенько просидів під ним навпочіпки, прибігла Мушка, полизала йому руку — з жодною жінкою він не шепотівся ще так лагідно:

— Мушко, Мушенько, це я, хіба ти не впізнала мене?..

Улестивши суку, тепер міг діяти рішучіше. Явтух виліз на воза, ще там порався деякий час, а тоді обережно підняв віко. Зі скрині пахнуло у ніздрі чортячим духом, а замість гетьманської булави, яка ввижалася йому, на Явтуха глянуло майже живе обличчя, далі з темряви випірнули велетенські холодні роги і хвіст, якого вже домалювала, напевне, його уява.

— Чорт! — скрикнув Явтух і звалився з воза на землю.

Від того скрику, а може, від струсу, прокинувся сновидець на лаві, відчинив вікно й, побачивши невідомого біля воза, заволав:

— Лук'яню, Лук'яню, нас грабують!

Заки вибрались із хати, то застали лише цапа, який потягувався у скрині.

— Як він там опинився? — здивувався Данько, а Лук'ян на те лише розвів руками:

— Взагалі починає діятися щось неймовірне, виявляється, їх було двоє, один нізачо не міг би запхати цапа до скрині.

Зняли скриню, витрусили з неї цапа, і той пошкандибав додому. Під горою натрапив на свого хазяїна, постояв над ним у цілковитому розпачі, а тоді розбудив і повів додому відомим способом.

Явтух ледь живий дістався до хати і, коли Пріся запитала його, що з ним, сказав:

— Тс-с-с! Щойно я бачив живого чорта. Геть як людина — борідка, очі, вуха і велетенські кручені роги. Жах!

Пріся перепитала:

— А то, бува, не Фабіянів цап?

— Уже ж напевне міг відрізнити цапа від чорта...

Думала собі — невже колись світ зубожіє, почнуться в нім самі Явтушки й знеплодяться такі, як Соколюки? Зараз також думала про них, про обох одразу, а мусила голубити свого рідного Явтуха, який усе ще тремтів під боком від зустрічі з чортом. Коли ж нарешті він захарчав, наче йому щойно перерізано горло, нишком виступила з ліжка, ветхість якого вже давно вимагала Фабіянового втручання, але Явтух зволікав

ремонтувати ліжко до кращих часів, — усілася на лаві біля віконця, яке виходило до Соколюків; і чомусь любо було дивитися їй, як мріє в хисткому сяйві повного місяця старовинне подвір'я з возом, з клунею, з двома вікнами і з тією скринею, в якій чоловік натрапив на чорта. Тепер скриня була перекинута, з неї витрушено "чорта", той подався рятувати свого господаря, а котрийсь із Соколюків приліг досипати в подвір'ї, на кожущках, витрушених зі скрині разом із цапом.

Уже ладна була повернутися до Явтуха, коли раптом побачила двох вершників — вони їхали дорогою понад селом. Явтушок спить на возі, то вже котру ніч бачить їх, Пріся ж побачила їх уперше, щоразу, коли вони проїздили повз хату, запізнювалася до віконця.

Зачувши тупіт коней, Данько підвівся на кожущках у самій білизні, кинувся до воріт, але коні сахнулись од білого велетня і помчали вуличкою вниз, повз самісіньку Явтухову хату. У хліві заіржали Явтухові коні, ті ніколи не іржуть без причини. За хвилю і Явтух уже був на ногах.

Данько кинувся було за вершниками у вуличку, в якій ті зникли, але тут Явтух біля воріт. Данько страшний у білому, а Явтух уже був з переляком, то перехрестився зопалу й, присівши за ворітьми, зловтішно засміявся. Над чимось дуже святим сміявся Явтух, бо Данько зупинився у відчаї, а далі повалив на свого насмішника ворота, які трималися на конопляних перевеслах, і почвалав на свої кожущки.

— А добра б тобі не було! — вилаявся Явтушок і, вибравшись з-під дошок, заходився ставити ворота на місце.

Тепер Данько засміявся на кожущках, розглядаючи небо над Вавилоном. Упізнав там досвітні сузір'я, які не раз спостерігав з Абіссінських горбів. Та не лежалося йому на кожущках.

Одягся в лляну сорочку, взяв нові чоботи зі скрипом, накинув на плечі кожуха, — так зодягався, коли йшов колись до Мальви на гойдалку.

Лук'яньо спав тихо, несум'ятливо, як дитина, білий чуб прилип до білої подушки, Данько не став його будити, лишень тихо поцілував у спітніле чоло, бо ж не мав зараз вірнішої людини за нього.

Явтух все ще бідкався біля воріт, шукав способу, як відомстити Данькові за те, що він повалив їх так грубо, безцеремонно. Так вони можуть колись прийти і перекинути воза разом із ним, повалити хату, а там і ціле його життя. Скрип нових Данькових чобіт зачепив Явтуха за останні нерви.

"Треба боронитись од них, доки не пізно".

Він подався до хати, відклав цеглину в ковбашці й дістав зі схованки обріза, загорнутого в ганчірку. Пріся не звернула на те уваги, годувала грудьми найменшого, півторарічного хлопчика Яська, котрого не відлучала довше за інших. Врубльована хура зі снопами ночувала в подвір'ї, то Пріся вирішила, що Явтух пішов її розбирати. І все ж якась підсвідома тривога пойняла її. Пріся знала про ковбашку, мерщій метнулася туди і, вибравши цеглину, з жахом подумала про Явтуха, мстивість якого була їй добре відома. Проте не побігла, не стала його зупиняти, знала його вперту вдачу, та й сама ще хотіла пожити для діток. Явтух такий, що може бабахнути межі очі рідній дружині, у благоденству тілі дух живе злостивий та непокірний. Невже довідався, що вона їх сьогодні купала? Так то ж для того, щоб помирити їх із Явтухом. Один Господь Бог міг би простежити зараз хід думок спантеличеної жінки.

Вавилонська гора ще снила в синьому мареві, коли Данько вибирався на неї. Нагромадження білих хатин, що вночі сходились пошепотіти і ще не встигли розбігтися, ліпились одна до одної — дах над дашком, стріха над стріхою, справляючи враження чогось вічного і великого. В давнину по тих горах жили таври, потім татари та турки запанували осонням, далі з поляками прийшли євреї, котрим ці гори, напевне, нагадували їхню колишню батьківщину, але згодом усе те вивітрилося, змішалось, породичалося з буйним козацьким ґрунтом — із суміші народів та

пристрастей з'явилося через віки оте гарне диво — Мальва Кожушна, що ось уже котрий годок ніби й безклопітно літає собі над вавилонським світом, бунтуючи душі багатьох чоловіків. Великий Данько зараз тьопав до неї, як останнє хлопчисько, дерся на Вавилонську гору, мов навіжений, хоч і не мав на неї ані церковного, ані якогось громадянського акта, і прийшов не яким уже й гордим Даньком. Приніс саме лише благання.

Не застав їх на гойдалці, хоча й, поки дерся на гору, був певен, що вони там, коней їхніх теж не знайшов у подвір'ї. Хата стояла задумливо, з увігнутим подвір'ям, із тінями дерев на синювато-білих стінах — та жива графіка ніби робила її небайдужою до Данькових переживань. Підійшов до віконця з тим непевним передчуттям, з яким підходять конокради на вивідки, постукався навмання, гадаючи, що ніхто не озветься. Мальва з'явилася в шибці, спокійна, невразлива, відчинила віконце перед ним, пахнула теплом, знайомим Данькові. Поклав їй руку на гарячу маківку, — вона відсахнулася — дрібненьке намисто в кілька разків, яке колись купив для неї в Глинську, розбіглося по шиї, білі коси розсипались.

— Це правда?

— Правда, Даньку...

Червоний разок розлетівся вщент, витік на лопушки під вікном, відтак зачинилося вікно перед ним, і Данько ще довгенько стояв, затискуючи у жмені гаряче насіння своєї любові, скам'янілий, безпорадний перед жіночою зрадою. Стояв у білому розшитому кожушку, тепло якого Мальва мала б пам'ятати... Стояв вимитий для неї у вербових ночвах, ще пах ромашкою, якої Пріся сипнула в купіль, коли мила йому голову, ще й жартувала при тому, що робить те для Мальви...

Жбурнув у шибки жменьку намиста й навіщось побрів до гойдалки, на якій виколихав свою любов.

Ледь-ледь погойдувався, відштовхуючись однією ногою од вичовганої доріжки. Чекав, що Мальва ще вийде до нього, і хтозна-доки ще колихався б так, у цілковитій нестямі, якби в сараї не заіржав кінь. Данькові тенькнуло в серці, він пам'ятав, як ірже Андріянів кінь, бо розумівся на тому до найменших тонкощів, а цього коня він, здається, чує вперше.

В сараї душно від пільми, від сонних курей та від густих пахощів сіна, що ним забивали вишки. Комунівський кінь стояв не розсідланий, не їв, нервово глипав очима, мабуть, зачув біду, тоді як його сусід, Андріянів кінь, нишпорив собі за драбиною, весь поглинутий шуканням живого сіна в переїдах.

Данько не терпів жодного недбальства щодо коней, закинув за драбину сіна, попустив підпругу на комунівському коні — то був верховий кінь Клима Синиці, сировар, напевне, потайки брав його для своїх прогулянок. І тут озвалося враз у Данькові старе, кращого випадку й не забажати для нової пригоди, ще до рання той коник міг би опинитися хто й зна де, якби не був він власністю самої комуни.

Данько вибрався з душного сарая і знову підійшов до віконця, адже мав тепер інше уявлення про тишу в хаті. Ніби промовляв усім своїм виглядом, постукавшись чи не вельми настирливо: "Де ви там, мерзенні душі, ану ж бо ходіть обоє сюди перед мої очі". Честі йому додавало те, що він не піддався конокрадській спокусі і, як-не-як, а прийшов сюди переможцем над самим собою.

На те його погрозливе бовваніння у вікні появився гордий і, як видалося Данькові, достоту гарний юнак у білій сорочці, з розвихреним чубом, мовчки зміряв поглядом непроханого гостя і, посміхнувшись, промовив:

— Вони сплять, і я раджу вам більше їх не займати...

Те наївне "вони" посмішило Данька, примусило поправити кожушка на плечах. Звичайно, це той самий, кого Данько вперше побачив з віконця тюрми на візку. Впізнав по чубі, по гарній поставі голови.

— А ти їх розбуди! — наказав глузливо.

— Зараз, — відповів сировар.

Метнувся од віконця, а ще по хвилі з гуркотом розчинилися надвірні двері, й з них вилетів усе той же юнак, але з шаблею, занесеною для атаки. Меткий та ніби босий, він наближався досить зухвало.

"Знесе голову, безум", — подумав Данько і зопалу дременув недалечко — на гойдалку.

Але наступної миті те місце видалося йому ненадійним — шабля наближалася сюди, роблячи бойові круги в повітрі так, наче її власник мчав на коні. Данькові мимоволі згадалась атака австрійської кінноти на Західному фронті, він тоді мало не наклав головою, та спіткнувся кінь під вусатим австрійським драгуном, що переслідував Данька. Драгун випав із сідла, і Данько прикінчив його прикладом. Од цього ж безумця, засліпленого любов'ю, він не мав якогось іншого порятунку, окрім утечі. Не роздумуючи й миті, Данько шубовснув із гойдалки у прірву, порослу деревієм, терном та іншою злостивою.

Сироварові коштувало неабияких зусиль, щоб і собі не шелеснути за ним, хоч він і не мав наміру стинати голову своєму супротивнику. Юнак розсміявся, бачачи, як білий кожушок, облишивши плечі втікача, плавно летів за ним і завис на морельці. Данько ж опинився на колючках та іще на чомусь живому й огидно теплому...

То Явтушок сидів у засідці, чекав, коли Данько встане на гойдалку з Мальвою, — тоді, гадав, саме враз валити його з найвищої точки. Тобто він ішов сюди з таким наміром, але вже тут завагався вбивати Данька,

тому дав собі свідомо розслабнути й трішки закуняв під морелькою. Вже в дрімоті зовсім завагався, чи варто тратити на Данька того єдиного патрона, якого мав на господарстві, а чи притримати набій до якоїсь більшої скрути. Солодкий плин думок ніби зогрівав Явтушка зсередини й залишав у нім усе менше місця для Данькової смерті...

Аж раптом щось неймовірно важке та неоковирне звалилося на нього й розплескало його з такою силою, що Явтушок навіть не встиг скрикнути, а лише вистрілив у небо майже підсвідомо, не так обороняючись, як благаючи тим пострілом допомоги. Не мав спершу сумніву, що звалився на нього сам чорт, бо ж бачив на власні очі, як услід за чортом падав диявольський кожушок і завис на морельці. Гадав, то вже кінець, але ж сам чорт закричав так несамовито, що Явтушку не лишилося нічого іншого, як зібрати рештки духу й спробувати вибратись з-під того волохатого страховиська, яке виявилось, звичайно ж, не ким іншим, як Даньком Соколюком. Порятунку начебто й не було, але Явтушок залишився вірним собі, його практичний розум спрацював з такою прозорливістю, якої годі й чекати від будь-кого іншого за таких обставин. Удавши, що він не впізнав Данька, Явтушок закричав явно з чужого голосу:

— Банда!.. Денікінці!.. Рятуйте!

Данько розгубився, — які, в біса, денікінці? — а Явтушок скористався з того, вислизнув з-під свого душителя й, зіп'явшись на ноги, дременув з такою вправністю в шалину, що переслідувати його не те що Даньку, ба навіть самому чорту було б безнадійно. Коли людина отак безглуздо залишається без свого єдиного патрона в сонмищі ворогів, то вся її сила тоді в ногах. Данько ж спробував було підвестися, але ноги не слухалися його, і він залишився лежати горлиць під морелькою. Ніяк не міг збагнути, яким чином його кожушок опинився на самім вершку, адже добре пам'ятав, що падав разом із кожушком на плечах. Обличчя пашіло не то від колючок, не то його обсмалив Явтушок своїм пострілом. Вогняний сніп усе ще стояв перед очима. Але якщо живучість Явтушка

видалася Данькові просто разючою, то поготів приголомшило те, що віднині йому з братом доведеться мати справу з озброєним Явтушком.

Над прірвою зіп'ялася хмаринка від пострілу й, шукаючи виходу, зависла над Даньком. Чимось вона схожа була на розплесканого Явтушка: руки, ноги, голова на коротенькій шийці, й навіть штани такі ж пошарпані, ніби він щойно їх загубив. Данько все ще лежав горілиць, а Явтушок тим часом прибирав над ним усе більшої подоби на себе, було таке передчуття, що зараз той негідник оживе й розсміється над своїм поверженим ворогом, але вже цього Данько не міг дозволити. Набравши повітря повні груди, Данько дмухнув на хмаринку — та повагалася якусь мить і попливла собі геть, спотворивши Явтушка до невпізнанності.

А ті, підстьобнуті пострілом, тихцем вивели коней з хліва, повскакували на них і вимчали у вуличку на таким граціозі, що Явтушок ледве встиг оступитися в деревій. Комунівський інокровець захропів, зачувши поруч недобрий дух, і чимдуж помчав вершника під гору, а Мальвин коник відстав, кров у нього не така бентежна, то Мальва скористалася з того й кинула в деревій, певна, що там причаївся Данько:

— Не дурійся, Даньку!.. Вилазь!

Услід почувся мстивий смішок когось дрібнодухого, немічного.

"Господи, на що перевівся Данько!" — подумала Мальва й, припавши до гриви, полетіла вуличкою за вершником.

Далі повз Явтушка прошкутильгав Данько в кожушку, окалічений, нещасний, зраджений, і Явтушок ледве стримався, щоб не привітати його: "Доброго ранку, сусіде!" Потамований смішок душив його, бо ж хоч як би там було, а він виграв сей бій, щоправда, дорогою ціною — не мав тепер на господарстві й одного живого патрона. Він вступив з деревію і під впливом щойно здобутої перемоги без ніякого страху пішов за Даньком, що дерся на гору. Остаточно ствердився в тому, що не мав

наміру вбивати Данька, і навіть пройнявся співчуттям до нього, бо ж міг здогадуватись, може, як ніхто інший, що зараз творилося в Даньковій душі. Зраджувані завше на боці зраджених. Лише біля повалених воріт ненависть до Соколюків знову спалахнула в ньому з новою силою, а тим часом тих ворожак як було два всі ці роки, так і залишилось. Лук'ян стояв на ґанку, виглядав брата, котрого міг би й не дочекатись, якби Явтушок вистрілив не з перестраху, а бодай трішки цілився у своїх ворогів, коли ті падають на нього з вавилонського неба...

Розділ сьомий

Мальва проводжала комунарика до вітряків, там вони прощалися, не сходячи з коней; і вітряний сторож Тихін Пелехатий, у якого все вже позаду, мимоволі нагодився у свідки та покровителі їхньої любові. Завважив зі свого горішнього віконечка, що їм завше обмаль ночі, а в Тихона Пелехатого кожна безвітряна ніч — мов вічність. Вітряки ледь-ледь поскрипують на припоні, і від того час майже не рухається вперед.

Інше діло, як шугоне вітерець — молдаванин чи турок із гарячого півдня, або жилавий долівняк подме з Глинська чи ще звідкілясь, та всі чотири вітряки разом забувають на горі, та набіжить помолок із Вавилону й навколишніх сіл — веселих, жвавих, дотепних, згодних і підморгнути мірошникам, аби лишень змолоти без мірчука, — тоді й час тече непомітно, і ти сам щось та важиш на вітрах, хоч ти всього лише сторож чужих вітряків.

А в безвітря ночі вкорочує чи не ця чужа любов на конях. Хо-хо, якого зелепушка звабила Мальва з палацу Родзінських! Помольці все гомонять, що він комсомолец та ще неспроста внадився до Вавилону, а як поберуться з Мальвою, то вже й залишиться тут, хоче заснувати у Вавилоні свою комуну. Сироварню відкриє та, напевне ж, конфіскує ці вітряки, бо ж владу над Вавилоном має той, хто володіє вітрами. Авжеж, хлопче! Але не хвались тим, чого ще нема. Вітряний сторож, уже безліч років розглядаючи Вавилон із цієї гори, щось не помітив там великого прагнення до комуни. Часом навіть бідак, якому б місце в комуні давно,

піднімається сюди з позиченим збіжжям на спині, а проте не полишає надії колись поставити тут власного вітряка й аніяк не менше. Про багатих і говорити нічого. Вавилон весь сповнений дикої свавольної сили — все кинулося багатіти, плодитись, вкоренятись та ворогувати — поділена земля розбрата ла людей, видобула із них оте наймерзотніше, що спало собі цілі століття, щоб дістати нараз самої вершини, яка найкраще відчувається тут, на вітряках, власники котрих уже й вітер воліли б поділити поміж собою, аби зналося як. "Нема страшнішої стихії за загребущість людську. Повір, юначе", — подумки звертається до нього вітряний сторож, а зійти до них ніяк не наважиться, щоб не завадити їм.

Сьогодні Мальва трималася з ним невимушено, називала на "ти", чого не було раніше, а вихопилася сюди зовсім по-домашньому — боса, без косинки і без подушечки, якою рятувалася від вовків . Заклавши ногу на ногу — чей і не кожен козак зугарний отак триматися на коні, певно, навчилася тієї рівноваги на гойдалці, — повезла од вітряків чи не найкращий зі своїх світанків. Коліна мала такі, що могла б звабити ними кого завгодно, а не те що цього зелепушка при шаблі. Мірошники охоче мололи для неї без мірчука. Проте нічний сторож ніколи не запримітив Мальви на чомусь такому, що дозволяли собі декотрі помолки-вітрогонки, які честь ніби й берегли на людях ревниво, але нічний степ у долині порівняно легко зманював їх з велелюддя вітрякового.

Домівки своєї сторож на Вавилоні не мав, а в прийми туди ходив лише на зиму, до баби Отченашки. Власники вітряків були зацікавлені, щоб він постійно жив тут, за те платять йому помісячно й незалежно від того, є вітри чи нема. Платять хоч борошном, а хоч збіжжям із мірчуків, а понад те сторож дещо вигадує собі на обмітках. Отченашка ж не дає змарнуватися його зарібкам. Ноги ще має міцні, то переправляє все те до Глинська, а на вітряки приносить вогонь, тютюн, сіль, крупу для кулеші та свіжі сорочки. Інколи заночовує тут. Старий палить люльку всю ніч, а баба не виносить тютюну, то сплять вони в різних вітряках. Він у Бубеловім, то кам'яний — не згорить, а вона у вітряку братів Раденьких, де пахне живицею, як у новій домовині, бо ж поставлено вітряк нещодавно.

У полинах бралось на вітерець, заквилив вітряк Раденьких, чутливіший за інші, то старий зійшов униз, перевірів своє господарство, поправив припони, далі розвів вогонь, налив із діжі води в казанок — уже й міг би братися за кашу, але постріли на Денікінському рові одірвали його від цього звичного заняття й примусили знову піднятися на піддашся в головнім вітряку.

Ровом, у бік нічийного степу, бігли "денікінці", було їх троє чи й усі четверо, — так, четверо, один — високий, незграбний, ніяк не міг сховатися у рові, спіткнувся об щось, упав, а звівшись, згинці побіг останнім. Тихін мимоволі відсахнувся од віконечка, впізнавши в одному з "денікінців" Кіндрата Бубелу. Вони тримали в будячинні спутаних коней, то один за одним побігли туди. Інші враз опинилися на конях, помчали у балку, а Бубелів кінь — карий, із білою зіркою, — скинув путо і тепер не давався хазяїну. Бубела шаленів, то крадучись до коня кішкою, то нападаючи на нього зненацька, в один-два стрибки, а коли й це не допомогло, то кликав його по-доброму, благав, складав перед ним руки, як перед Богом, аж доки вблагав-таки карого...

Пелехатий біг до рову навпростець, через межі та нивки, по тій стежині, котру залишив на росі комунівський кінь, повз нічийний степ, заснований павутинням та ожиною, повз цілі віки ворожнечі, що точилася за той степ іще з козаччини — реєстрові козаки тримали його для випасу кінських табунів, тоді як громада прагнула мати його під хлібом. Хлопець ще жив, горіла на дорозі його шабля, виголена з піхов, сльоза збігала по скроні, та гордий чуб поневірявся в пилюці... Гадаючи, що цей також із банди, юнак відхилив його допомогу, силкуючись плюнути старому в обличчя...

— Се я, я! Хіба ти не впізнаєш мене?.. — заблагав вітряний сторож, навіщось вкладаючи йому шаблю до піхов. Тоді силоміць вихопив і його самого з пилюки, завдав на плече й поніс на бемкання рейки, якою Клим Синиця саме будив комуну, цього разу заповзятіше, ніж будь-коли, а можливо, бив на сполох...

Піднята комуна вирувала в подвір'ї. Принесли воду, рушники з червоними півниками, перебинтували потерпілому груди, відчепили шаблю, з якою кинувся було на "денікінців" собі ж на горе. Коли піднімали його на воза, вимощеного вівсянкою, він пошукав когось очима у натовпі й, упізнавши сторожа з обвислими довжелецькими руками, затримав на ньому втихомирений погляд. Потім заквапились із ним до Глинська, кажуть, там лікар тепер видатний, може, й урятує...

А вітряний сторож, сповнений гризот за свого хазяїна, почвалав до вітряків. Там чекала на нього Отченашка. Скінчився місяць, то прийшла по його заробіток, а заодно принесла старому свіжу сорочку та всі необхідні припаси, як завше.

— Чи я осліп, а чи все переплуталось мені в очах...

— А що, Тихонцю? Ти ж бо знаєш, що Отченашка вміє мовчати...
Хрест роблю наперед.

— Бачив їх з горішнього віконця...

— Сліпий не чує, а глухий не бачить. Так, Тихонцю, спокійніше. Май і те, що нам віку доживати...

— Ні, піду викажу їх. Моя совість не може мовчати.

— Подумай про уста, мій голубе. То, людоньки, не жарт, то сила велика. А ми тут що? Вітри чатуємо, і тільки. Молю Бога за тебе, Тихонцю, а вже при тобі і я не пропаду.

На молитву нагодився і сам Бубела, геть не той, що там, і коня поміняв. Був у солом'яному брилі, в гарній сорочці навипуск, оперезаний шовковим поясом із китичками, поміряв вітерець на підняті руки, тоді підійшов до багаття, привітав кашоварів із неділею.

Отченашка встала, поклонила, а Тихін, помішуючи кашу ополоником, відповів крізь зуби:

— Не буде ниньки вітру... Самий підвівок пішов.

— А що там скоїлось на рові? Не чули?

— Я спав. Не чув... Вітряк глухий... Та і я недочуваю...

— І ви не чули, Отченашко?

— Я так бігла сюди, що й забулася слухати...

Сторож чаклував над кашею, досолив, пригасив кізяки, щоб умлівала поволі, а той пан недільний ще постояв, похитав головою й, пустивши коня пастись, пішов у вітряк. Там піднявся по сходинках, припав до віконця під дахом, і все постало його очам як на долоні: рів, дорога понад ним, нічийний степ лілово палав квітками будяків, а за ним білий комунівський палац виростав із марева шпилями. Сторож запримітив тінь у віконці й заходився знімати казанка з триноги. Отченашка, клякнувши до степу, вирішила дошепотіги молитву, а вітерець гортав полини дедалі тривожніше, марно п'явся на крила, не мав сили зрушити їх з місця й погнати у безвість...

Собака-дойда, якого дочекалися з Глинська не так скоро, як того хотілося б, відразу ж підтвердив натяки вітряного сторожа, взяв слід до нічийного степу, що вакувався вже кілька років підряд, з часу останнього землеустрою. Степ задичавів непролазним будяковим лісом, обснованим ожиною. Високо на будяки залазив переступень. Виводилися там гадюки, джмелі, палючі гедзі й час під часу воскресали "денікінці". Було того поля гектарів двісті чи й всі триста, й ніхто не міг пояснити, навіщо трималось його без ужитку так багато. Адже за ці роки прирізано з нього по шматку лише Явтуху Голому та ще кільком родинам, що настаралися діток. Коли ж комуна спробувала було забрати запуст, Вавилон

запротестував проти цього на тій підставі, що то одвічні вавилонські землі. Соснін (це було ще за нього) відступив, а Синиця вважав, що для комуни той степ — лише клопіт, комуні сутужно і без нього.

У тій пекельній гущавині собака швидко оговтався, збився із сліду, зачхав, схоже було на те, що злочинці притрушували свій слід тютюною потерухою. Але за поспіхом загубили мотузяне путо, свіженьке, вживане чи не вперше. Македонський вельми зрадів тій знахідці й переніс пошуки на Вавилон, сподіваючись знайти там хазяїна пута дещо іншим способом. Найімовірніших недругів комуни він викликав до сільради і під божевільний сміх Савки Чибіса, котрий збирав тих негідників як виконавець, запитував, показуючи на путо: "Ваше?" Це був прорахунок, ніхто з викликаних не признав того нехитрого пута, окрім цапа Фабіяна, який завітав сюди без виклику, з цікавості обнюхав путо і двічі пчихнув, красномовно засвідчуючи, що на путі залишився слід тютюнової потерухи, якою користувалися злочинці супроти вченого собаки. Згадаємо принагідно, що путо сподобалось Явтушку, він один оцінив річ хазяйським оком й охоче привласнив би її, якби не мусив думати про одіозні наслідки такого кроку. Він потримав путо пучками пальців і, важко зітхнувши, сказав: "Ні". Він лише здогадувався, кому з вавилонян могло належати таке гарне путо... На тих перших допитах цап Фабіян подружив із ученим собакою, бо й сам почував у собі неабиякий талант шукача, він легко знаходив по сліду свого хазяїна, якщо той вирушав у мандри по Вавилону сам, без нього.

Як потім з'ясувалося, путо належало до виробів глинської мотузянки. Батько та син, що тримали споловини це підприємство, не відрікались од свого виробу, але ж мали так багато клієнтів кожного ярмарку, що назвати когось поіменно не змогли б навіть під дулом маузера. А тим часом обидва добре запам'ятали білобрового вавилонського дідича, який не далі як позаминулого ярмарку придбав у них чималеньку партію товару — посторонків, налигачів та кілька пут саме такого ґатунку, яким зацікавився Македонський. Але ж хто стане відбивати такого вигідного клієнта від якоїсь паршивенької мотузянки, котрої не закрито досі лише тому, що не виявлено на ній жодних ознак найманої праці, якщо не

зважати, що батько експлуатує сина. Але то вже діло суто родинне. Македонський пригрозив, що він змушений буде закрити їхнє підприємство, якщо вони не назвуть отого свого загадкового клієнта. Але це на них не подіяло ніскільки. Хотіли б вони побачити, в якому хаосі опинився б довколишній світ, якби хто надумав закрити цю останню глинську мотузянку...

Наступної ночі вавилонські богове прийшли в подвір'я Зінгерів. Політали на гойдалці, а тоді, спасійовані, обережні, тісеньким гуртком протовпилися до віконця. Без жодної зброї та начебто без будь-якого зла. Постукались у віконце: раз, удруге. Стара Зінгерка вийшла до них з мороку, припала до шибки. Був там Кіндрат Бубела — впізнала його по білих бровах; за ним стояв Павлюк з трьома синами — замолоду, коли її Орфей, як агент фірми "Зінгер", вирушав у свої далекі мандрівки по світу, Павлюк, тоді ще парубок, мав око на неї, але був осміяний; ото Скоромні понітилися збоку, ніби самі не свої; а там ще хтось — Зінгерка не добачила вночі. Бубела, впізнавши її, показав рукою на двері. Пішла відчинила. Стояла перед ним в полотняній сорочці з дванадцятки, в білій намітці. Схрестила на вив'ялих грудях руки. Павлюк сплюнув тихенько — де та красуня, яку знав колись?.. Лише тепер упізнала обох Раденьких — Хому та Федота, — а за ними крався Явтушок, котрому доводилася хрещеною матір'ю. Ще двоє стовбичили біля воріт, щось ніби скидалося на варту, тих Зінгерка начебто й не завважила. Запитала свого хрещеника:

— Чого тобі, Явтуше? Всі добрі люди вже сплять...

— Мені?.. — знітився Явтушок, ховаючись за Раденьких. — Мені нічого. Я так собі, з ними... — хитнув головою хрещеник.

— Розбудіть Мальву. Маємо справу до неї... — сказав Бубела, обтираючи долонею змокрілу брову.

— Нема її. Ще з дня помчала до Глинська... Ви ж чули, яке скоїлось... Такого юнашка звалили. А за віщо, добра б їм не було?..

— А буцімто ви не знаєте — за віщо? — спалахнули вогники під бровами Бубели.

— А ну ж бо ну, Кіндрате! Може, я стара, дурна...

— За Мальву б'ються, а нам чуби тріщать, — натякнув Бубела. — Ось ми і прийшли сказати... Од цілого Вавилоня... її справді нема?

— Кажу ж, полетіла на конику. Ще з дня. Вже й перші півні проспівали. Мала б бути. Вона в мене така, що ніколи ніде не ночує. Оно вдома... Мені стояти тут чи йти?

— Чого ж стояти? Ідіть собі з богом...

Стара зачинила двері, почапала в хату. А вони ще стояли самі не свої. Прийшли зажадати від Мальви, аби забиралася геть з Вавилоня — хоч до комуни, а хоч куди, доки не пізно, доки не накликала на Вавилон якогось нового лиха. Бо ж за одним комунариком сюди внадяться інші, а Вавилон весь пашить ненавистю до комуни, боїться самого духу її, то буде боронитись од неї, а вина за те може впасти на безневинних людей, ось хоч би на тих, що прийшли сюди від усього Вавилоня. Про всяк випадок заглянули до хлівця. Хтось запалив сірника. Впевнилися, що стійло порожнє, що коня нема. Доки горів сірник, Явтушок запримітив на стовпці для збруї ковані вудила, поклав до кишені. Вони подзеленькували там викривально, то потім сам дивувався, як міг припустити такої ганьби в цьому шляхетному товаристві, до якого прагнув давно, але щоразу почував себе там ніби в чужій лодді.

Од воріт розбрелися хто куди — по двоє, по троє, а Явтушок мусив іти один у свою страшну вуличку в деревії. Там жив будяк іще з Явтушкового дитинства, коли зацвітав — уся вуличка пахла медом, але зараз той

мешканець вулички видався йому Даньком Соколюком, у козушку наопашки. Рушати назад не міг, що тоді подумали б про нього богове. Пішов на Данька, аж то будяк. Сплюнув, а далі поклав собі не дати розігратися страхові в животі, хоч страх завше чатує його саме там, а вихід має зовсім в іншому місці...

Десь у половині вулички чужі вудильця забряжчали в кишені гризотніше, він і сам незчужся, як страх у животі переміг його і примусив побігти — то один Явтушок втікав від іншого, певно, від того, який цієї ночі пошився в "денікінці"...

На ранок Вавилон облетіла новина... В головнім вітряку повісився Тихін Пелехатий. Ніч видалася тиха, не було помолів, йому ніхто не заважав. Коли Фабіян прийшов туди, щоб зняти мірку для домовини, старий уже лежав у вітряку знятий, прикритий ряденцем. Горіли свічки, й Отченашка шепотіла над ним свої потаємні молитви. Знімаючи мірку, трунар не помітив ніяких слідів насилля чи боротьби, смерть заподіяно, певне, з власної волі. Коли Фабіян уже поклав складаного метра за халяву і збирався йти, Отченашка затримала його, взяла за руку й повела східцями до горішнього віконця. Вона була страшна на тих східцях, вела його майже силоміць. Нагорі, прислухавшись, чи нікого нема поблизу, стиха попрохала його:

— Дивись, синашку. Тільки добре дивись. Ти там нічого не бачиш?..

Велетенська панорама відкрилась його очам, але чогось особливого, незвичного Фабіян у ній не помітив. Комунівські скирти, білий палац виступав із марева, запуск без жодної живої душі, а сюди ближче товклися на своїм пожнив'ї пастушки з білими гусьми — визбирувалось колоски з власного поля. Здається, нічого такого, що могло б бентежити Отченашку. "Се в неї від того, — подумав Фабіян, — що вона тут одна з вішальником. Ні в якому разі цього не можна допускати". Сам трунар нізащо не погодився б залишитися тут один, хоч знав небіжчика багато років і навіть завітував до нього на кашу.

— То що, синашу? — перепитала стара.

— Бачу гусей, пастушків. Ну що іще?.. Все звідціля видно. Запуст, Абіссінію...

— А він бачив їх...

— Кого, бабо?..

— Буцім ти не знаєш — кого?.. Ось чому така смерть... — І з тими словами пішла вниз, а він ще довго лишався біля віконця, аж доки не нагодилися сюди жваві вавилонські бабусі в чорному — ці споконвічні санітари й опоряджувачі згаслих життів.

Уже коли стругав домовину, то не міг позбутися відчуття, що його обступають якісь жорстокі примари. Бубела застав його вже на віці, Фабіян і незчувся, як той зупинив біля хати свої ресорки, як переступив порога. Він оглянув домовину, обстукав її, похвалив Фабіяна за старанну роботу, тоді витягнув гаманця і заплатив майстрові таку високу ціну, як ніби платив за себе.

— Гарний був чоловік, то справимо йому гарний похорон. Аякже. На хуторі бичка ріжуть. Раденькі горілку женуть, скличемо усіх помольців та помолок, аби не було на вітряках жодного суму і страху. Хай йому земля пером... А ти подумай, Левку, чи не міг би ти заодно з цим, — він показав на домовину, — зайняти його місце. Робота тиха — є вітри чи нема, а платня йде. Одне слово — вітряний сторож. Подумай, Левку. Бо ж нам однаково когось доведеться шукати...

— Гаразд, я подумаю, але згодом. Бо це наче ще на живе місце...

— Звісно. Хіба ж я кажу — зараз? Ось поховаємо, забудемо, один-другий вітерець продме. А тоді вже й того. Домовимось, якщо твоя ласка на те.

— Я поміркую...

— Ну, ну, міркуй. А де ж бо твій цап?

— Десь обідає, супостат.

— Щось давно не було його на моїм хуторі.

— А йому вистачає справ у Вавилоні...

— Ти зняв мірку, усе як слід?

— А як же без мірки...

— Ну, то кінчай... Бог тобі на поміч... Ще міг би й пожити старий. Але, знать, такий йому знак на небесах. Усі підемо туди ж, усіх нас колись обміряє Фабіян. Хе-хе-хе. А потім і для нього хтось виструже труну...

— Я вже подбаю про це сам. Але чиє серце не хоче вмирати, той не помре. Якщо його силоміць не повісять на бантині...

— Це до чого, Левку?..

— До того, Кіндрате Остаповичу, що я не можу прийняти від вас гроші за цю домовину. Тихін був мені друг, а я на друзях не заробляю.

— Забагатів, чи що?

— Ні, в грошах завше маю велику потребу. Але не в таких грошах...

— Гроші не пахнуть... Чому ж ти маєш тратитись на людину, похорон якої ми беремо на себе?

— Це великодушно, та гроші все ж заберіть, Кіндрате Остаповичу.

— А тобі наперед замовляють?..

— Чому ж, замовляють. Дивний закон. Труна стоїть на горищі, а чоловік живе і живе. Різна буває завбачливість...

— Коли вже ти такий забобонний, зміряй мене. На оцей завдаток.

— Я живих не міряю...

— А як? На око?

Погляд замовника ненароком спіткнувся об теслярську сокиру трунаря, зашерх на її вістрі. Сокира лежала на верстаку в стружках, дісталася йому від Панкрата разом з іншим начинням. Нервово погладив кошлату брову пучками пальців, тоді зиркнув на вікно, чи стоїть кінь у ресорках.

— Літа маю такі, що вже й можу подумати про хату...

— Гаразд. Підійдіть до стіни. Ось сюди. Тут Боніфацієва замітка, то нехай буде і ваша. Станьте рівненько. Руки опустіть. Зніміть капелюха, однаково вам доведеться з ним розпрощатись. А голову підніміть. Ось так...

— А чого Боніфацію гарячитись?

— Побився з Зосею. То прибіг сюди. Каже, смерть собі заподію. Я його і заміряв. Але помирилися. Живуть, — Фабіян одійшов, пильно зміряв клієнта крізь усміхнені скельця. — Гарно будете виглядати. Боніфацій, так той зблід, коли я робив над ним зарубку. А ви мені подобаєтесь.

Будете жити, Кіндрате Остаповичу... — Взяв із верстака сокиру, тоді виступив на край лави і зробив зарубку.

Брови змокрили у замовника, як миші.

— Все?

— До Покрови буде готово. А то й раніше.

— Мені не к спіху, Левку. — Він одійшов, зиркнув на зарубку. — От бачиш, як усе просто на цьому тлінному світі. Був великий Бубела, а наче його вже й нема. Це ти мав на увазі?..

— Я вас не розумію, Кіндрате Остаповичу.

— Я радив би тобі, Левку, подумати і про свою зарубку... Бувай!

— Першу труну я змайстрував для себе. Тримаю на горищі. Що б то я був за майстер, якби не подбав про свою хату... Там цілий саркофаг стоїть. Так що прошу ласкаво...

Розділ восьмий

Щодень міняється колір пилюки, яку здіймає над Глинськом череда, — від теплих тонів до понурих. То непомітно підкрадається осінь. Природа ніби єдина та недворушна у своїм замкненім колі. Бо ж ледь прокинеться вирій, і перший журавлиний ключ провисне над Глинськом, наче обмірюючи шворкою дорогу на південь, як у самім Глинську, на ярмарковому майдані, заметеному вітрами (донедавна те робив австрієць Шварц із дерев'яною ногою), почина біснуватися осіння тічка, довісниця того, що літо скінчилося, що досхочу вибавились у пилюці глинські діти, що після затишшя знову заюрмить ярмарок з усіх усюд, і Глинськ на деякий час немовби опиниться в центрі світу, ламаючи звичні уявлення про кордони та відстані.

А поки що цією маловідомою світові столицею тягнеться у степ лінива й строката глиньська череда, вівці кричать якимось панічно та глупо, наче їх проганяють звідси назавше, і відлучені од корів телята чимчикують осібно в їжачках-намордниках, аби не сміли прагнути цілющого молока, що мало б належати їм за все тими ж одвічними законами природи.

З нерозлучним маузером йде на службу Пилип Македонський, важкий, стомлений, наче його самого цієї ночі виліплено з глини через відсутність якогось іншого матеріалу, вдмухнуто в нього душу й для перестороги в останню хвилину вчеплено йому маузера до правої гомілки. Коли ж засіють дощі й на деякий час усе ніби поглине мстива багнюка, тоді маузер доведеться підняти дещо вище, й та грізна зброя втратить від того, діятиме на місцеву дрібнобуржуазну публіку не так застрашливо-містично, як зараз, теліпаючись при самій землі. Іде він, як завше, в супроводі Малька, невеличкого клишоногого песика, що трюхає за ним на поважній відстані, сповнений доблесті та ще якогось почуття, близького до самопожертви.

На безлюдному ярмарковому майдані, заставленому безліччю рундучків, набудованих за непу, біснувалася перша осіння тічка. За маленьку миршаву суку, в кращі часи не варту навіть уваги, билось кілька велетенських псів, яких Малько знав з цуценяти, бо хоча й сам не вдався на зріст, але років уже мав чималенько як для собаки. Зачувши тічку, Малько забув про хазяїна й, не роздумуючи ні миті, кинувся в самий вир пристрастей. Доки велетенські пси на смерть билися між собою, Малько тим часом дзиг'ю звивався біля їхньої обраниці, викликавши таке захоплення хазяїна, що той замалим не забув про своє високе становище у Глинську, якби не нагадав про це вавилонський цап, випхавшись на майдан у всій чистоті й безневинності. Упізнавши старого знайомого, Македонський мимоволі посміхнувся і мало не привітався з ним...

Уже другі досвіта, перед тим як вирушати до Глинська на слідство, Панько Кочубей обходив вози в супроводі Боніфація й неодмінно справлявся: "А Фабіяни обидва?" У скрутні хвилини для Вавилону увага до них більшала, один додавав щось до мудрості, яка має властивість

випаровуватись і зникати в людях у мить розпачу, тоді як другий був для вавилонян втіленням спокою. "Ми тут!" — відповідав філософ із Данькового воза. Те вносило деяке пожвавлення у ці мандрівки до Глинська. Смішно навіть подумати, але в тому примовклому натовпі на возах підсвідомо жевріла надія, що й справді все могло б окошитися на цапові, якби винайти спосіб довести його причетність до злочину, заподіяного проти комуни. Хтось навіть подав було думку: "А чому в Глинську гадають, що цап не може стріляти? Сей вавилонський цап може що завгодно..."

В дорозі всі були достоту винахідливі, сміливі, дотепні, знали, як захищатись та що казати на слідстві, але досить було опинитися перед непідкупним, грізним Македонським, як язик дерев'янів, присихав до піднебіння, а в голові починалося цілковите безладдя. На декого ще й нападала ведмежа хвороба, а під час перебігу її чогось розумного на свій захист поготів не скажеш. Матвій Гусак, наприклад, затурканий нею, плів такі хармани на Вавилон, що сам Македонський мусив його зупиняти.

Спокійніше за інших тримався на слідстві Кіндрат Бубела. Він набирав у мішечок сухарів, кілька гранок сала, крім того, клав собі запасні чоботи та кожушка, бо слідство йшло вельми нерівно, то віддаляючись, то знову наближаючись до його особи. Коли його запитували: "То скажіть слідству, як ви ставитеся до комуни, громадянине Бубела?" — він відповідав щоразу однаково: "Не маю до неї жодних претензій і живу з нею в мирі". І все ж Бубела відчував за всім ходом подій, що слідство непомітно ставило його в центрі цього епізоду як головну силу. Найбільше напсувала йому смерть вітряного сторожа. Тепер він бачив, що се був його прорахунок, можливо, навіть фатальний, але було і якесь полегшення від того, що цього найстрашнішого свідка слідство втратило назавше. Тепер Бубела робив прозорі натяки на Данька, на його давні зв'язки з Мальвою, щоб звести справу до звичайної любовної історії, до помсти на ґрунті ревності. Але ж Данька зовсім несподівано для Бубели, як і ще для декого, відчайдушно захищав Явтушок, досі запеклий Даньків ворог. Він поклонявся слідству, як і належить безневинному та вихованому чоловікові, й заприсягався на всі восьмеро діток (тут він

нічим не ризикував, якщо б довелося покривити душею), що він, Явтушок, показує саму лише правду. Одне твердив на слідстві, що спав тої ночі як убитий, бо вдень, звозячи снопи з поля, двічі перекинувся з ними, а то все подвійна робота, та й снопи Пріся в'яже такі, що можна біля них надірватись, а не якісь там метелики, як у Скоромних, чи Безкоровайних, чи іще в декого. Але не стане обманювати слідство, що звечора чув — і те тяглося до полуночі, — як його сусіди дуріли, та грали на затулі, та вибивали ложками, певна річ, цим безневинним начебто способом винаджували з хати його Прісю, до якої вже давно не байдужі. Соколюкам пособляли обидва Фабіяни, які не пропускають нагоди гарненько повечеряти будь-де, бо ж поля власного не мають і живуть майже впроголодь. Вони тут обидва, і слідство може їх покликати.

Потім усе стихло. І Явтушок затихав перед слідством, відтак переходив до суті справи. А суть та, що, надурівшись звечора, Соколюки спали на кожушках у своєму підвір'ї, напевне, нічого не чули, що тої ночі творилося довкола. Та й чи мислимо, аби люди, які щойно вийшли з в'язниці й так бучно відсвяткували свободу, знову запрагли туди вдруге? На запитання, чому він їх не розбудив, коли пролунав постріл у прірві, Явтушок відповів ще переконливіше:

— Хай їм грець! Ще їх будити. Я б хотів, щоб вони не прокидалися довіку...

Оце, власне, і все, що показував Явтушок по суті справи. Що ж до "денікінців", то він чув, такі об'явилися у Вавилоні, але ж який стосунок до них може мати він, коли в дев'ятнадцятому бився з ними під Чупринками кілька днів підряд у кавалерії комдива Криворучка. Для підтвердження прихопив папір, підписаний комісаром Криворучка товаришем Гофманом. Щоправда, папір побитий шашелем, бо тримає його у прискринку, але зате без жодної фальші, в чому слідство може переконатися, бо ж він, Явтушок, такий, що страшенно любить тримати все для доказу. А ще просить вибачення, коли в чомусь похибив перед слідством чи вжив неточне слово, бо ж хвилювання має в ногах, у животі

й по всьому тілу велике... То нагадувала про себе ведмежа хвороба, від якої рятуватись у Глинську нема аніякої змоги...

На відміну від інших Явтушок виходив зі слідства з виглядом переможця й простував до возів, де коні трубили обрік в опалках, а під возами радило раду вавилонське знатство, до якого бозна за якими ознаками відносив себе і Явтушок, хоч його віз міг порівнятися з їхніми лише зарозумілим дишлом, націленим у той самий бік, що їхні, — додому, на Вавилон, а його кінь не мав навіть опалки, а перебирав переїди на полудрабку, сам же він весь день перебивався огірками з грядки та хлібом з непросіяного борошна.

— Ну, що там, Явтуше? — перепитували його брати Раденькі, один з яких, Федот, доводився кумом Явтуху ще звідтоді, як сам ходив у бідаках.

— Я їм показав, що таке ми! — похвалявся Явтушок, розв'язуючи торбину з огірками.

Сідав під своїм возом, різав огірки навпіл, посипав їх крупною сіллю, кольором близькою до пилюки, й, розтираючи сіль одною половинкою об другу, їв з таким апетитом, наче щойно вийшов із борозни. Ніщо так не виснажує, як слідство, на якому доводиться підрятовувати свого запеклого ворога, щоб не занапастити самого себе.

Як уже було сказано, очолював вавилонську громаду Панько Кочубей, тобто се був той момент, коли він один відповідав за всіх, і винних, і безвинних. Без його дозволу ніхто не смів відлучатись од гурту, а всім малось бути напхвату, оскільки не знали, кого наступного слідство зажадає перед очі. Винятком був лише цап Фабіян, якому дозволяли прогулюватися по Глинську й провідувати своїх тутешніх родичів, припнутих до злиденних пасовиськ. Але якщо і він не появлявся довго зі своїх походеньок, тоді посиляли за ним когось із сквапніших, і

той приводив цапа до міліції на мотузочку. Ану ж і він знадобиться для очної ставки чи іще для чогось.

Коли вусатий міліціонер виходив на ґанок і накликав когось із вавилонян, цап вставав з-під воза й поквапом, але зберігаючи при тому почуття гідності, рушав до ґанку, щоразу викликаючи дедалі більше захоплення вусатого. Понурий натовп при тому пожвавлювався, веселішав, а сам міліціонер позбувся суворості і вже під кінець кожен цапів вихід зустрічав добрим людським смішком. Завдяки цапові та ще кільком оптимістам Вавилон зовні тримався з гідністю й не занепадав духом, хоч підстав для оптимізму не було.

Бубела стояв на тому, що краще занапастити когось одного, аніж цілий Вавилон, до якого Глинськ здавен ставився вороже. За перебігом слідства стежив сам районний голова товариш Чуприна з Чупринок, чия неприязнь до Вавилона була добре відома. Наслідуючи великих мужів минулого, він уже не раз закликав зрівняти Вавилон із землею. Тепер привід для того мав підходящий... Якись Чупринки мають тут районного голову, а гордий Вавилон не має у Глинську нікого, хто б постояв і допоміг у горі. Отже, мусимо покладатися самі на себе, а не чекати, доки це зробить за нас Чуприна з Чупринок. Ці думки визрівали поволі і запанували на возах та під возами остаточно. Саме слідство ніби чекало такого зустрічного кроку вавилонян, їхній вибір припав на Данька Соколюка...

Данько відчув це, ще як вибралися з Вавилона. Його дядечко в третіх Панько Кочубей натякнув йому, що Вавилон себе вичерпав, що нерви в людей не витримують, що хтось один мусить спокутувати цього разу за всіх, а вже Вавилон воздасть належно пам'яті того великого мужа і патріота. На Данька позирали з сумом та співчуттям, а вже в дорозі, на возах, говорили про нього, мов про героя, якого обрали не вони, а сама доля. Напочатку Данько не мав ніякого страху в душі, та коли вози зупинилися на своєму звичному місці, з Данька облетів терновий вінок великомученика, і він знову відчув себе самим собою з усіма людськими слабкощами. Слідство не починалося, та коли він захотів разом із цапом

прогулятися по вранішньому Глинську, дядечко в третій зупинив його: "Ні, Даню, ти маєш бути тут, тебе можуть покликати першим". Данько спалахнув, збагнувши: дядечко побоювався, щоб він не втік. Це був психологічний прорахунок Панька Кочубея, який чудово розумівся на кабанцях, але мало знав горде людське єство. Приречені не терплять, коли в них одбирають останню мить свободи. Данько не міг признатися людям, що цього ранку любив Мальву більше, ніж будь-коли, отож хотів пройти до лікарні й попрощатися з нею. Мав велику потребу подякувати їй, що вона не запродала його на слідстві. "Гаразд, дядечку", — сказав Данько й повернувся на воза. Лежав там ниць, перекусював соломинки. Ввижалося йому бабине літо на Абіссінських горбах, ввижались там ночі з Мальвою, і сміх її заповнював його голову вщерть. Мабуть, жодна жінка не вміє так м'яко сміятись, як Мальва, й залишати той сміх у повітрі майже живим. Вона й Македонського роззброїла тим, кажуть, що трималася перед ним спокійно, як Явтушок.

Цап саме замислився побіля воза над колесом, цим чи не найбільшим і незбагненим для нього витвором людства, все ж першим зреагував на вихід вусатого міліціонера, немовби чекаючи, чиє прізвище той начитає. Вусатий, що, як здавалося вавилонянам, усе знав наперед, обвів поглядом припишклий натовп, явно шукаючи когось, і, зупинившись на Даньку, безстрашно проголосив:

— Громадянин Соколюк Данько Миколович... — Поправився: — Миколайович.

Цап рушив до ґанку під тихий смішок вавилонян, які чи не вперше могли зітхнути полегшено, гадаючи, що їхнім терзанням настає кінець. Цап ще не був виморений спекою, то йшов до ґанку так граціозно й увесь був на такому духовному злеті, що мимоволі викликав захоплення навіть у тих, що досі мали під сумнівом його як скільки-небудь мислячу істоту. Опинившись перед вусатим, він зміряв його з ніг до голови своїм цапиним поглядом, тоді прибрав войовничої пози, зігнувшись у дугу й даючи вусатому зрозуміти, що він силою проб'ється на слідство, коли його не пропустять туди добром. Вусатому невтямки, що цап пройшов школу

вавилонської сільради, де звук до шанобливішого обходження з ним, і запобігливо причинив перед рогатим двері. Цап зів'яв, повернувся непоквапом, як роблять це четвероногі, й пішов геть, а натомість до ґанку пошкутильгав Данько, який ще тоді, при падінні у прірву, звихнув ногу й за інших обставин мав би лежати без руху.

— Попрощайся з людьми, — шепнув йому вусатий, коли Данько піднявся на ґанок.

— Люди добрі, — повернувся Данько до людей. — Я й кажу, що я не стріляв у комунара. Ось мій хрест на те: не стріляв!!! Та коли вам так хочеться моєї смерті — я піду... — Він дістав із кишені в'язочку ключів — од хати, від залізного пута для коней та ще від чогось, сказав навіщось: — Ключі!!! — й жбурнув їх Лук'янові до свого воза. Посторонивши вусатого, пішов чи не назавше.

А тут форкають коні в опалках, лежать на спориші натомлені дорогою лошата, чути, як хтось п'є воду з банки. Тоді підвівся філософ, поправив окуляри на завушші, якусь хвилю ніби вагався, боровся з собою. Бубела притому, насупивши білі брови, з-під воза пронизав філософа важким поглядом: "Що він збирається говорити, сей злидень?.." Фабіян почув, як по його спині забігали мурашки.

— Нехай викличуть сюди вітряного сторожа. Він знає, хто стріляв...

— Що ти плещеш, дурню? Якого сторожа?.. — виступив Панько Кочубей із затінку, де ладнувався переснідати, тримаючи в руці варене яйце.

— Отого самого... Якого ж іще?

— Що ти ворушиш мертвого в гробу?

— Отченашка жива. Нехай покличуть її...

— Тепер бачите всі, що він юродивий, — устав з-під воза Бубела, — що його цап розумом світліший за нього...

— А те всім відомо...

— Іще звідтак, як він відмовився од землі...

— Й коня проміняв на окуляри...

— Філософ! Ха-ха-ха!

І на сміх його. Жовчний, страшний, божевільний сміх.

На ґанок вибіг вусатий і сказав їм, що вони заважають слідству. Фабіян сконфужено повів скельцями, поклонився громаді, наче хотів вибачитись перед нею, тоді підійшов до воза, скрутив віхтика з соломи й заходився змітати ним пилюку з чобіт. Він зодягався до Глинська у найкраще, що мав, то застебнув комірець синьої сатинової сорочки, поправив китички на поясі, перевірів, чи є в кишені хустиночка, тоді запитав Лук'яна:

— Де тут у них райпартком?

— Навіщо? Ти ж бачиш, що тут усі свої. І дядечко з ними заодно...

— Піду до товариша Теслі...

— В кінці вулиці. Біля старого млина...

Панько Кочубей мало не вдавився крутим яйцем, а Явтушок, помітивши те, вельми невпопад засміявся під своїм візком, де вже мав усе розкладене: хліб, сіль, огірки.

— Поверніть його, — скорші заблагав, аніж наказав Бубела.

Але ні Панько Кочубей, який на ту хвилю вже проковтнув яйце, ані Боніфацій (вони одні мали право на те) не стали його зупиняти. Облишивши снідання під возами, обступили Лук'яна, всі якісь страшні й нещадні. Бубела взяв Соколюка за грудки, десь по шву тріснула на Лук'янові сорочка-вишиванка.

— Не руште, — відштовхнув Бубелу від себе Лук'ян.

— Чого, питаю, пішов туди трунар? — важко дихав Бубела.

— Не знаю, — тихо сказав Лук'ян.

— А померти б ти не знав, басурмане. — І з усієї сили штовхнув Лук'яна від себе, той заточився і сів хрящем під возом.

— За віщо? — виріс перед Бубелою високий зблідлий Боніфацій.

Бубела знітився, збагнувши, що він явно переоцінив єдність своїх рядів, спробував було залишити Боніфація, але той заступив старому дорогу до воза. Усі ці роки, відколи Кармеліт у сільраді, Бубела мов для нього без мірчука і тепер не міг простити такої невдячності.

— Тьфу, який ти огидний! І як тільки Зося з тобою на одній подушці спить? Страховисько вавилонське!..

Те, що сталося наступної миті, перевершило всі уявлення вавилонян про Боніфація. Він підняв руку на самого Бубелу. З того злетів капелюх, а сам Бубела мало не опинився в опалці Павлюків, у якій коні трубили овес. Павлюк із синами саме снідав під возом, коні ж були не розпряжені, сахнулись од Бубели назад, закричали Павлюки під колесами. Опанувавши себе, Бубела добіг до свого воза, вихопив там мазницю з відерця, яке тримав на задку, і рушив з нею на Боніфація. Але тут уже

піднявся Лук'ян, відчіплюючи орчика від воза; вже Явтушок облишив свій бідацький сніданок і вирішував для себе, чим би його краще озброїти та чий бік прийняти у бійці, яку вважав неминуchoю і навіть необхідною для слідства; брати Раденькі озброїлись люшнями й зайняли оборону біля свого воза, а там підвівся Павлюк із трьома синами; Матвій Гусак похапцем знімав нашилники з дишла; готувалися до бою Скоромні, що досі мали репутацію тихих і вже аж занадто мирних людей; похапцем знімали вуздечки з коней Безкоровайні... Даремно Панько Кочубей, вибравшись на воза, закликав розбурхану громаду до миру.

Бій грянув жорстокий і нестримний. Бубела орудував квачем в коломазі, не щадячи ні нових сорочок, ні облич. Лук'ян пробивався йому назустріч, гамселячи орчиком не лише його прибічників, а всіх, хто попадав під руку. Брати Раденькі билися, як леви, доки їх не розметав Боніфацій. Скоромні — батько та два сини, що навіть їсти соромилися на людях, не те що битись, тепер зводили якийсь старий рахунок з Павлюками і так героїчно билися навкулачки, що Панько Кочубей, усе ще залишаючись на возі, був зачудований ними. Вуздечки Безкоровайних падали на голови, як пращі. Явтушок бився вишневим батожилном, не примкнувши до якоїсь певної сторони, він налітав то на своїх, то на чужих, аж доки Матвій Гусак не оперезав його залізними цепками нашилників — за непослідовність, від чого Явтушок одразу опинився на боці Боніфація, тобто на боці бідноти, яку Бубела намічав шмаровидлом, аж доки хтось не вибив із його рук мазницю.

Бачачи, що мирний спосіб нічого не дасть, Панько Кочубей висмикнув дишло з воза, заніс його якомога повище і вже ладен був опустити на голови тих нерозумників, цілячись, певна річ, у Боніфація насамперед, як найімовірнішого претендента на пост голови сільради у майбутньому. Звичайно, від грабового дишла постраждав би не один Боніфацій, якби несподіваного удару з тилу не завдав голові цап Фабіян. Він розгнівався й посадовив Панька на паничі саме в ту мить, коли дишло вже було занесене для удару. Дуже ймовірно, що за поспіхом цап не впізнав голови, інакше б не дозволив собі чогось подібного. Тим самим способом — одбігаючи і розганяючись — він посадив на паничі іще кількох

заповзятців, у тому числі й Боніфація, котрий уже був недалекий від того, щоб вважати для себе сей бій виграним.

Коли обезуміла громада видихалася та вивоювалася, по всьому якесь облегшення запанувало під возами, то в одному, то в іншому гуртку спалахував відчайдушний сміх, лише старий Павлюк ніяк не міг запакувати на місце свою грижу, яку нажив давно, і тепер стогнав під возом. Хтось подав думку, що треба їм помиритись, аби не повертатися у Вавилон ворогами. Явтушок хотів відгукнутись на те якнайпалкіше, але серйозно пошкодив свої штани на видному місці й не міг звернутися до народу, а мусив пересидіти решту дня під возом. У цій битві він не зажив великої слави, в обох таборах про нього говорили однаково: і нашим, і вашим. А вже потім, як мирилися у корчмі, то до жодного гурту його не покликали, і він змушений був потрусити власного гаманця, від чого обличчя його мало вираз трагічний.

Тесля вже був на роботі й стояв біля вимитого, як завше, віконця, з якого відкривалося йому глинське "царство-государство" з усіма ранковими барвами, згуками, ритмами, до яких тривалий час він не міг звикнути після Краматорська.

Щойно бачив гордих і красивих собак, засліплених, відважних, граціозних безмірно, коли ж їх виловлять гицелі, заженуть до клітей і потім, наче для глузу та сміху, везимуть через увесь Глинськ до шкуродерні, ті спам'ятаються, голоситимуть тоненько, як шершні у спеку, і лише суки, призвідці всього, будуть триматися у тих клітях з погордою, спокійно та величаво сидітимуть на задніх лапах і дивуватимуться, з якою, по суті, мізерією вони зв'язали свою долю. У клітях діяли зовсім інші закони моралі, аніж ті, що склалися для цих істот у непівському Глинську. Ще донедавна було їм вільотно; коли й топили їх у Південному Бузі, то ще сліпими щенятами, кожен навіть паршивенький двір не обходився без них, нині ж війна з ними стала такою модною, а гицелі так розполювались, що вдирались у подвір'я зі своїми гакавицями і хапали їх на очах господарів. Потім, на шкуродерні, навіщось записують масть та вагу кожного, кличку, якщо така є, і

прізвище або прізвисько хазяїна, ніби й справді те мало якийсь стосунок до історії. Після осінніх тічок у Глинську появляється кілька бекеш, підбитих однотонним хутром. І лише Максим Тесля не піддався моді й перебивається в потертій шинелі, в якій прибув з Краматорська, хоч та одежина вже давно не здатна приборігати хоч якесть тепло над душею.

Гуртуються вітри в степу, наче народжуючись у чорних гривах коней; гуртуються птахи й нараз прокричать над Глинськом із безодні ночі; а тут пориваються в небо свійські гуси, наповнюючи Глинськ ратним криком слабокрилих істот. У такі хвилини і самому праглось дороги...

Тоді кликав Хому, райкомівського кучера, й наказував запрягати коней. По ямочках, що з'являлися при тому на щоках Теслі, Хома здогадувався, що то мала бути подорож у комуну, й вибирався туди не вельми охоче. Там старому доводилося перепрягати коней із брички в гарбу й ставати разом із Теслею до скиртування хліба. Іноді це тривало поспіль кілька днів. Хома зовсім забував, що перед ним секретар райпарткому, й дозволяв собі при комунарах погукувати на Теслю, аж поки Клим Синиця не припиняв це неподобство, нагадавши Хомі, що той лише райкомівський кучер, а не заворг Рубан. Річ у тім, що, відчувши слабину, заворг дозволяв собі погукувати на Теслю, хоч і ставився до нього з пошаною, цінуючи в Теслі витримку, спокійну вдачу і рідкісне вміння товаришувати з підлеглими, не допускаючи при тому ні панібратства, ні зверхності. Синиці ж імпонували Теслина завбачливість, обережність, філософський склад розуму, але такі, як правило, жодної з цих рис не вміють обернути на власне життя й припускаються іноді разючих помилок. Здебільшого це люди непрактичні, але їх суспільна функція в тому, що на крутих поворотах вони немовби перебирають на себе гальма історії, щоб усе не полетіло шкереберть. Це люди, наділені мудрістю, і їх не псує влада, хоч заворг і навіть райкомівський кучер можуть на них і погукувати при нагоді. Незважаючи ні на що, Клим Синиця дедалі більше проникався повагою до Теслі, вбачаючи в ньому ідеального секретаря райпарткому як для Глинська.

Тесля заночує у Кліма в його кімнаті, а Хома спить на вишках, у стайні. Секретар з головою допізна гомонять про світову революцію, про те, який би вона мала вплив на їхній Глинський район, а Хома з комунівськими сторожами роблять усілякі припущення супроти неї. А вранці ті й ті сходяться до комунівської їдальні на сніданок і мовчки сьорбають куліш, засмажений прогрітим овечим лоєм. Хома хрестився, але так, ніби відхрещувався од таких харчів, і тут Тесля робив йому цілком слушне зауваження: "Хомо Лельковичу, ви забуваєте, що працюєте в райпарткомі". Хома вибачався, але наступного сніданку все повторювалось.

Тесля прийняв Фабіяна не без деякого упередження, але, довідавшись, хто він і що, помітно пом'якшав, ямочки на щоках поглибшали; уважно вислухавши філософа, натякнув, що він, Тесля, не втручається у сам перебіг слідства, але й не байдужий до нього, бо справа тут політична, класова, і ворог мусить бути покараний, хоч хто б ним не виявився.

— Ми, голубе, сидимо на порохівій бочці, нас жменька, всього сім комуністів та один кандидат на цілий район. А Глинськ, сам бачиш, який. І все у ньому є: колишні денікінці, петлюрівці, непманом аж кишить, а довкола Глинська чії хутори, чії вітряки, драчки, олійниці? Все припишло, зачалося, жде... А заворуши — лиха не обберешся. Власність сидить у людині міцніше за все. Навіть якщо її й нема, якщо лише мрієш про неї. Ти, знать, чоловік тямущий, розумієш, до чого йде. Або комуна візьме гору, або ж ми сплудимо нову буржуазію, і тоді амба нам. Ось ти, Левко Хоробрий, де б хотів бути, коли гряне бій?..

— Мені, товаришу Тесля, втрачати нічого. Розуміючи, що з усіх кайданів найважчі — мої власні, я сам позбувся їх, звільнився від них. Од землі відмовився, коня продав, навіть цап, по суті, ніколи не був моєю власністю, а належав усьому Вавилонові. Я маю таку душу, товаришу Тесля, що навіть якби купався в добрі, то його вистачило б лише на один день, наступного ж дня я б усе роздарував людям, аби знову стати собі Левком Хоробрим. Єдиний чоловік у Вавилоні, хто не замикає на ніч воріт,

бо не має їх, а двері оселі зачиняє хіба що від холоду, — це я, Фабіян. Але, крім цього, є у Вавилоні брати Раденькі з новим вітряком, є Явтух Голий, що набрав земельки на діток, є Скоромні та Безкоровайні — я не стану називати вам усього Вавилону, але всі вони тягнуться туди... під вози...

Бубела, влігшись горілиць, покашлював під розворинами. Голову мав на мішечку — в нім чоботи, кожушок, сухарі й сало пахне горищем, мишами. А трунаря все нема та нема з райпарткому... Бубела і разу не бачив живого Теслю, чув лише, що квартирує він у Снігурів, яких добре знав, то від одного цього вже мав якесь облегшення на душі. Більше за все Бубела боявся очної ставки з потерпілим. Мимоволі прислинював свої білі брови, адже таких брів примітних, либонь, ні в кого більше й нема. Все ж інше, ба навіть пута, його непокоїло менше. Приводили сюди Лейбу з глиньської мотузьянки, і той лише розвів руками. Гей-бо Лейба, гей-бо мудрець іудейський! Слава тобі ввіки на цій землі! Який християнин був би годен дбати отак про свою мотузьянку? Сто Явтушків Бубела ладен був віддати зараз за одного Лейбу. Явтушок дістав десь циганську голку, чи не в Боніфація, який вважав, що в дорозі може все знадобитися, й сховавшись під возом у самих спідніх, лагодив собі верхні штани на той випадок, якби його, Явтушка, знову покликали перед слідство. Отак-то голому встрявати до бійки.

— Явтуше!

— Пробачте, не можу встати... А що?

— Не ганьби Вавилон. На тобі гроші та піди набери собі на нові штани. Хоч чоловічок ти й нікудишній...

Обличчя у Явтушка видовжилось, очиці заграли, голка забігала, як човник, тож ніхто собі не уявляє, як оприкріли йому ці штани і як він совіститься ними на людях. Ще як ніч, то сьак-так, а вдень вони для нього справжнє нещастя. Вони заважають вільно мислити, дихати, ступати по

землі, тим смішніший він мав вигляд. Та оціниш їх, коли зодягнеш востаннє, бо ж не маєш ніякісінького уявлення, що чекає на тебе в нових штанях. Нитка вибігла з вушка, і він од хвилювання ніяк не міг її засилити... Одно бубонів:

— Я зараз, зараз, Кіндрате Остаповичу...

Виводять Данька, садовлять на бричку і кудись везуть.

Уже під конвоєм везуть. Бубела підіслав Раденьких до вусатого на ґанку. Повезли Данька на очну ставку з Яворським. Той пізнає його, і всій справі кінець...

А тут даються гроші на нові штани. Белькоче Явтушок:

— Я віддам. А то ж як? Неодмінно віддам. Я такий. Я до віддання надійний, як ніхто...

— Чудний ти, Явтуше. Проси Бога, аби все скінчилося гаразд... Хіба ж одні штани я міг би купити? То для мене суцї дрібниці, Явтуше. Носи на здоров'я... Як ти гадаєш, він пізнає його?

Явтушок мовчав... Бо хоч з якою мізерною душею була б людина, та перед убивцею у ній все ж прагне прокинутись людське. Забракло лише отого маленького зусилля волі, щоб жбурнути Бубелі його гроші, й він поник, ненавидячи себе.

Мальва сиділа в ногах пораненого у білому халатику, в лікарнянських тапцях, вона не відходила від нього всі ці дні, за винятком тих кількох годин, коли її викликали на слідство. Поет засміявся, впізнавши Данька й пригадавши, як, відділившись од нього, летів у прірву його білий кожушок.

— Ви знайшли тоді свого кожушка? — поцікавився Володя.

— Знайшов... На морельці. На самім вершку засів. Ледве струсив.

— Ви справді повірили, що я хочу вас зарубати?

— Краще б ти мене зарубав, ніж оці муки... Як же я міг опинитись у рові раніше за тебе, коли без пам'яті лежав у прірві?

— Його не було серед них... Ні, не було... Запишіть, товаришу Македонський... Се моє останнє слово...

Йому, напевно, важко було говорити, а Данько впав навколішки біля його ліжка й розплакався, як хлопчисько. Конвоїри ледве виштовхали його з палати. Помітив, що вже тут, у лікарні, у хлопця засіялися вусики, мабуть, від любові, й так само невтихомирно, як і раніше, стирчав чуб, годний видолати які завгодно страждання заради Мальви. І стало Данькові втямки, за віщо Мальва могла покохати цього зухвальця духу. За благородство та велич душі — не інакше...

До Вавилону поверталися без Кіндрата Бубели. Його воза з кіньми забрали Раденькі. Припоручив на них воза і вітряка. Раденькі були актори від природи, зронили сльозу на прощання. Насправді ж обидва думали про те, що тепер вітри вобіруч запрацюють на них, доки Бубелів велетень стоятиме поруч із погаслими крильми... На возі Соколюків спав цап, змучений не так слідством, як цією мандрівкою до Глинська. Філософ мав би журитися, що втратив місце сторожа на вітряках, він же ж, дивак, бідкався тим, як важко Теслі правити районом, над яким уміщається мало не весь Молочний Шлях на мільйони кілометрів...

Розділ дев'ятий

Світанки у Глинську настають раптово, наче їх приносять сюди рвучкі вітри разом із пахощами вижатого степу. Цієї миті не пропускав поет, забираючи не без помочі Мальви до старовинного крісла з головою дракона на спинці (крісло знайшли на лікарнянському горіщі й

поставили тут, побіля вікна, з дозволу лікаря). У Глинську сперечалися в голосі півники–дисканти, примушуючи помовчати своїх виспіваних батьків. Смішно було слухати, як ламкий підголосок, уперше відчувши в собі вокальний таланти, несподівано для себе пускав "півня" на найвищій ноті і трагічно сховався зі сцени. Ті невдахи нагадували поетові про його патронатне дитинство, про перші вірші, що були дивом для нього самого, хоч їх ніхто не хотів визнавати у Глинську, аж доки до патронату не завітав колишній голова комуні Соснін, послухав їх і визнав у хлопцеві поета. То були вірші про патронат, про дівчину Федорцю, про перші почуття до неї. Соснін забрав поета в комуну, а Федорця залишилась у патронаті. Розчарувавшись у поетові, який не зміг написати про комуну чогось епохального, а все оспівував білих лебедів на комунівськй озері, Соснін послав його до Костроми, на курси сироварів, напевно, вважаючи цей промисел дуже близьким до поезії. Повернувшись із свого почесного заслання через рік, сировар не застав Федорцю у Глинську, та й сам патронат на той час уже розпався, не зміг тримати в покорі стількох переростків. Федорця подалася до якогось великого міста. Вона була біла та легка, як пух кульбаби, і таку вітри могли віднести куди завгодно.

Вночі, коли лікарня вгамовувалася і поринала в непевний сон, Мальва сама забиралася до старовинного крісла, вмошувалась там зручніше, підібгавши ноги, і вголос читала Майна Ріда, томик якого відшукали на горищі разом із кріслом. Кажуть, що в тому кріслі колись помер від ядухи граф Арнаутов, засновник цієї лікарні. Напевне, Майн Рід також належав йому. Читала, аж поки хворий не стомлювався й засинав од того читання. Лампа чадила, і Мальва появлялася вранці в коридорі з кіптявинками в носі.

Цього світанку все повторилося. Мальва допомогла хворому добратися до крісла, цілий хорал півників здіймався над Глинськом, а поет запитав її:

— Мальво, чому мовчать півники?

Потому світ перекинувся йому в очах разом із Глинськом, пішов обертом, поет став хапатися руками за повітря, на Мальвін скрик убігла Варя Шатрова, старша операційна сестра, й показала Мальві на двері. Але Мальва зрозуміла той жест як наказ кликати лікаря.

Лікар був родом із Миргорода, із знаменитої лікарнянської родини Шамраїв, предок яких нібито лікував ще батька самого Гоголя. Після інституту це була перша Шамраєва практика. Живе Шамрай один, займає невеличку кімнату опостінь з аптекою, тому в ній завше стоїть змішаний запах ліків. Через той запах раму виставлено, а вікно запнуто марлею від мух. Лікар спить голий, нібито ніяк не може одвикнути від студентської звички, коли доводилось економити на білизні. За ту нагість уже тут, у Глинську, його прозвано Марсіянином. Варя Шатрова, якій частенько доводиться будити Марсіянина до тяжкохворих, уже звиклася з його наготою і не вбачає у ній чогось брутального. Невідомо, як будить Марсіянина старша операційна сестра, Мальва ж не повірила очам своїм і, перш ніж розбудити його, прикрила сонного простирадлом, яке сповзло долі, а тоді вже зашепотіла над ним:

— Дохтор, дохтор, ідіть... Володі погано... Він не чує півників...

На подвір'ї біснувалися кажани і тепер сахались од височенної накрохмаленої постаті Марсіянина, ніби й справді та появилася в цій запряній лікарні з якоїсь іншої планети. Мальва здавна боялася кажанів, то бігла за лікарем згинці, захищаючи голову руками. Одноногий сторож на колодянці австрієць Шварц саме відчиняв ворота перед велетенськими волами-диманами. Ті привезли хворого з Нехворощі, і тепер, зморені дорогою, стояли як укопані. На передку сидів погонич, чубатий парубійко, а хазяїн лежав горілиць у білій соломі, з якої визирали чорні та гачкуваті пальці його босих ніг. Мальві видалося, що на тій повільній, як вічність, підводі привезено самі лише ноги гречкосія...

Півники-дисканти ніби оплакували свого мецената. Коли до палати з'явилися санітари з носилками, лікар наказав їм винести спершу крісло з головою дракона на спинці, ніби воно було причиною смерті. Крісло

ледве виставили, воно чіплялося за одвірки своїми рахітичними ногами. Санітари вусаті обидва і схожі обличчям один на одного, наче близнюки. Різного люду виносили, але поета ще не доводилось. Тому понесли його так урочисто, немовби до вічного пантеону.

Марсіянин був лише на який годок старший за сировара, і коли той опинився в лікарні, то не чинив йому жодних утисків, дозволив Мальві бути при ньому і лише тепер збагнув, що та свобода могла спричинитися до гіршого. Нема нічого невітшнішого, ніж закохані у передчутті розлуки.

Потім санітари внесли пожитки померлого: штани на зразок пушкінських, шкіряну курточку, прострілену на грудях, черевички з виваленими, всохлими язиками. Це все вона мусить забрати з лікарні. Такий порядок. Лікар співчутливо зиркнув на Мальву, що заходилася збирати у вузлик пожитки поета, майже ніякі й зовсім ні на віщо для неї, й з якимось гірким почуттям пішов рятувати хворого з Нехворощі.

Димани повдягалися біля воза, зайнявши мало не пів-підвір'я, покірні, розумні, кожен у своїй частці ярма. Якщо хазяїн помре в операційній, то вони ще сьогодні повезуть його в Нехворощ, тому мусять перепочити. Їхній погонич, здавалося, був байдужий до долі хазяїна, розметавши руки, спав на возі, в горошковій сорочці та в латаних на колінцях парусинових штанях. Те дало привід Мальві подумати, а чи не обдарувати бідолаху, що, напевно, ходив у наймитах. Але ж воли з таким докором подивилися на неї з ярма, що вона не посміла залишити вузлика на возі, а мусила йти з ним через увесь Глинськ. Ану ж бо в тій одежині виросте колись ще один поет...

Була неділя — ярмарковий день у Глинську. З далеких та ближніх сіл потяглися вози, вантажені кабанцями, овечками, пов'язаними півнями, що одспівали своє, та всіляким іншим добром. Нехворощ проскрипіла на волах-диманах, схожих на ті, що спочивають коло лікарні. Замалювалася на дорозі, наче марево, й вавилонська валка — Мальва ще здалеку впізнала її по килимах та рябчиках, котрими вистелялося вози, аби вже одним тим показати свою приналежність до вічного Вавилону. Мальва не

мала жодного бажання зустрічатися з вавилонцями, зняла взування й пішла навпростець. Хтось на підводах упізнав її, покликав, та вона не подала жодного знаку, що вчула ті поклики. Цур вам, убивці! Не хочу знати вас до самої смерті.

Волопасики в стернях перелітали перед Мальвою, з дивовижною легкістю обирали для неї цю найважчу й найневідомішу дорогу. Стерні низькі, колючі, а Мальва шурхотить боса по них, то волопасики добігали, спурхували, щебетали дедалі заклопотаніше, — помітили кров на її ногах, то, мабуть, хотіли якось від цього застерегти, аж поки не вивели на чорну комунівську ріллю, де й залишили її напризволяще, бо ж мали ще безліч інших турбот, ці кмітливі волопасики...

Уздріли цапа Фабіяна в ранковому сяйві, не одного, з філософом. Ті два небораки, напевно, мали вчора гарну вечерю, після якої заспали, й тепер, спізнившись на ярмарок, повагом плелися собі полем, їм-бо втрачати нічого. Волопасики знають цю пару й охоче опікують її, коли вона йде до Глинська, а паче, коли повертається з Глинська, втративши відчуття сторін світу. Тоді волопасики ведуть Фабіянів до самісінького Вавилону, а самі повертаються ночувати в глухому полі, бо люблять тишу після метушливого дня.

Глинськ ще ніколи не мав свого поета, його тіло не віддали комунарам, хоч ті вже обрали місце для нього: хотіли поховати в комунівському парку, біля мармурових богів над озером, по водах якого бентежно шугають білі лебеді, готуючись до вирію. Та добре, що не зробили цього. Хтось сказав, що як тільки птахи відчують, що не стало поета, то більше не повернуться в комуну, бо, як і люди, не можуть кохатись і плодитись без покровителя.

Ховали поета на майдані у братській могилі видатних глинських революціонерів. Ім'я поета буде на надгробному камені, либонь, шостим після волосного комісара Науменка, який загинув свого часу у Вавилоні, а похований тут, у рідному Глинську.

Разом із вавилонським оркестром, чи не єдиним на цілий район, нагодилися до Глинська обидва Соколюки, які хоч і співчували комуні, але мали на цьому похороні ще свій інтерес. Йшлося про саму Мальву. Данько сподівався повернути її на Абіссінські горби, хоч добром, а хоч силою вирвати її з Глинська. Смерть поета вселила в Данька нові надії. Любов і ненависть до Мальви змішалися у щось одне, якусь невігойну муку, котра напосідала на нього дедалі важче, находило на бідолаху й таке, що він ладен був заподіяти собі смерть, і в душі заздрихав поетові, коли довідався, що той помер у Мальви на руках. Шепнув братові, що він також хотів би так гарно померти. Коли мало початися винесення тіла із зали райвиконкому, то Соколюки протовпилися до домовини і стали в головах небіжчика, поруч із Мальвою, наче близькі його родичі. Те наразив їм Фабіян, який приїхав на одній підводі з ними. Брати стояли стражденні й покутливі, можна було подумати, що ніхто так щиро не поділяє її журби, як вони, Лук'яньо навіть зволожив свої окуляри і попросив хусточку у Данька, бо своєї не мав чи забув.

Не було лафета, то труну поставили на звичайні розворини, запряжені трійкою коней. Комсомольці вели за катафалком коня, осідланого, в чорних стрічках, кінь усе ще помітно накульгував на ліву передню ногу, яку зачепила куля. Заспівали пісню: "Козака несуть і коня ведуть". Синиця ніс прапора, поспішав, йому ніяк змінити руку...

Зате обставини склалися сприятливо для Соколюків. Брати підхопили Мальву під руки й повели її через увесь Глинськ. Усі її спроби звільнитись од них були даремні. Данько при тому удавав на обличчі цілковиту покору та безневинність мирську, а Лук'яньо, як тільки вступала музика, вичитував скоромовкою:

— Що ж воно тепер буде, Мальво? Згубили такого гарного хлопця. Може, з нього зробився б геній народу... А ти звичайна собі Мальва, як усі... — і замовк, бо в обох церквах, що ворогували між собою, ударили в дзвони.

Максим Тесля сприйняв це як наругу над ім'ям комунара, наказав міліції вгамувати дзвонарів. Одна дзвіниця замовкла невдовзі — на Спаса, тільки в найбільшому дзвоні, що співав густим басом, не могло вгамуватися серце; але друга, на Вознесенії, виявила цілковиту непокору й заповнила Глинськ заупокійним благовістом. Старий дзвонар уперше на своїм віку грав за поета, він наче збісився у тому наснаженні, весь полинув до неба, аж поки з рук старого не вирвали вервечок. Тоді знову вичумлився бубон, пристрасть революціонерів, а за ним мій батько витягнув на кларнеті високе коліно, якого оркестр, розладнаний на весіллях, сягнути не зміг, і кожен із музик покладався тепер на власну силу духу в прямому розумінні слова.

На майдані, коли народ з'юрмився і комбідівці, що зішлися з навколишніх сіл, закричали: "Смерть Бубелі!" — до Данька протовпився Марсіянин і зміряв його з ніг до голови. Данько весь зачамрів, кров зупинилася йому в жилах, задзвеніло у вухах — почув усім ладом душі щось неприємне, а коли Марсіянин зник у натовпі, то запитав у Мальви, хто цей чоловік.

— Лікар, — відповіла йому Мальва, нагнулася, взяла жменьку землі, кинула на домовину, лише тепер відчувши себе дружиною комунара...

Поминальну вечерю, на якій Чуприна з Чупринок виголосив гнівну промову на адресу світової та місцевої контри, справили у пролетарській корчмі на кошт комуни.

Тесля на цій вечері думав про своє.

Він платить Снігурам (дівоче прізвище Варі) за квартиру і за харчі, а мешкає в окремій кімнаті. Все йому видає, що одної прекрасної ночі заявиться Шатров зі свого "небуття". Варя глузувала з тих Теслиних припущень, вона певна, що Шатров загинув, адже крейсер, на якому він служив, потоплено у Кронштадті ще у вісімнадцятому. Вона ще запевняла, що Шатров із бідних, він син петроградського візника і

вибився в морські офіцери зовсім випадково. Все це приносило мало полегшення для квартиранта. У Варі є син від Шатрова, вже гарний шибеник, то щоб хлопець не заважав квартирантові, старий Снігур перебрав його в хатину, через сіни, де досі мешкав сам. Офіцерський нащадок пам'ятає батька, дивиться вовком на Теслю, а той не ступає жодного кроку назустріч, бо ж має своїх діток у Краматорську. Дружина вкладає їх листи у свої, і Тесля не нарадується ними, надто першими доньчиними кривулями. Дружина не хоче залишати заводу, а він не може залишити Глинська.

Після вдушення непу настає ще складніша пора: її провістив сей перший постріл у комуну... Старе селянство дожива свої останні деньочки. Куркульня вже чекає на зашморг, спродується потихо, ярмарки у Глинську завізні, як ніколи. Бій може звалитись на Теслю гарячий, смертельний.

Під корчмою тривожно лопотіло млинове колесо, тихої ночі його чути на цілий Глинськ, чогось подібного не було у Краматорську, де Тесля працював раніше. Варя Шатрова і те колесо було для нього чи не найбільшою окрасою Глинська... В обох він знаходив щось вічне і безнастанне, мабуть, те, що знаходять поети у своїх мареннях. А можливо, то лише його заблукання, з яким він мусить кінчати.

Комунівська валка вибралась пізно. Кінь, на якого ще три дні не малося сідати, біг за возом журкуватий, стриг вухами, сторожко зиркав у ніч, сахаючись од кібців та сов, що спурхували в Денікінському рові. Мальві все ввижався на тому коні поет, чомусь босий, могло бути, що то його душа поверталася додому. Мальва мимохить згадала про його черевички, але в тому й річ, що душі померлих, напевне, блукають по світу босоніж.

Клим Синиця сидів поруч, звівши ноги з полудрабка, та все бурчав скоромовкою:

— Ти бачила, як ми його ховали? А що могло б із нього зробитися далі? Ти маєш про це уявлення? Загубити такого геніального сировара! Ні за що ні про що. Ти хоч любила його?

— Любила, Климе Івановичу...

— А ще писав: "Я все золото своїх пристрастей комуні віддаю!" Доки не з'явилася ти на своєму конику... Ну, а зараз — що тобі в комуні робити? Може, завезу тебе до твого Вавилон. А хочеш, влаштую в Журбові на цукрозаводі. Саме починається сезон. Не хочу, щоб ти нагадувала комунарам про цю втрату...

Всю дорогу один із вавилонських возів крався за комунівською валкою, він то відставав у якомусь ваганні й щезав у пітьмі, то знову виринав із ночі й торохтів зовсім поруч, тоді теплим плечем Мальва горнулася до Кліма Синиці, ніби шукаючи захисту й порятунку. Той віз немовби котився через її душу, аж доки на роздоріжжі доріг не повернув на Вавилон...

Коли вмирає поет, то з ним умирає і те, чого інші негодні побачити. З рову все виповзали та виповзали безликі потворні примари. Клим Синиця не зважав на них, а кінь не лякався, бо мав на очах шори й перед ним виднілася лише дорога. На чорній ріллі спали волопасики після біготливого дня — їх також, певне, ніхто не помічав. А Мальва немовби бачила цих пташат — сонних, наворохоблених і тихих, як грудочки... А то вже у неї від поета.

Розділ десятий

З вузького венеціанського віконця мансарди видно мало не всю комуну, її фільварки, поля, дороги й рови, якими комуна відгородилася від одноосібного світу, або ж, точніше буде сказати, старий світ одгородився від неї. На ровах виспіли бур'яни та всім однаково

погрожували своїм насінням. Лише тепер Клим Синиця збагнув, що з ними ще можна було боротися, доки бур'яни стояли зелені.

Друге віконце, до половини закладене цеглою, виходило на старий парк, у якому жило гамірке гайвороння, наповнюючи його вічним клетотом невдоволення. У зарості парку вкрадалося озеро, що було притулком тиші й суму для кількох білих скульптур над водою. Напевне, колись зарості довкола скульптур розчищали, нині ж мармурові боги в хащах виглядали приречено і навіть зловісно. Ще Соснін збирався перенести їх на осоння, поближче до палацу, йому не вдалося здійснити цього доброго наміру, а Клим Синиці поготів не до них. Бур'яни бентежили його більше за богів.

Облога комуни стає дедалі погрозливіша. Не бува ночі, щоб у комуну не навідувалися зухвалі гості. Спалено конюшину в скиртах, пошматовано паса від молотарки, у пальне підсипано піску, від чого локомотив, тільки його розігріли вранці, зачахав, загуркотів нутрощами і зупинився надовго. Мусили просити до нього Петра Джуру з Вавилону, що працював колись на панському локомотиві. Той знайшов причину, і локомотив знову прохає снопів, кличе комунарів у невідоме прийдешнє. Синиця ж вважає, що, доки працює локомотив, доти існує й комуна...

Котроїсь ночі не стало на озері лебедів. Одне лебедя із сьогорічних не могло одірватися од води, то вся зграя кружляла над ним, призивно ячала до нього з неба, аж доки і воно не знялося у світанок. Може, й покликано його на вірну смерть, але ж то краще, аніж тягтися під гору в неволю... Тепер їхні дерев'яні хатинки, змайстровані для них комунарами, заходились обживати свійські гуси. Забирались туди і кричали там без пуття, сплутавши, напевне, і сторони світу, і пори року, і все в житті, окрім голосів своїх господарів, які щовечора докликалися їх додому, ніби качок: тась-тась-тась-тась!.. Слухались і йшли на гору білою шворкою. Їхня послухняність ніби дивувала богів у парку, які перед цим мали нагоду скласти для себе дещо інші поняття про свободу.

Мальва ніби живе над богами, сповнена смутку і якогось душевного очищення. У міру того, як згасали паркові заграви, боги виступали зі своїх потайниць у всій своїй наготі, візантійській досконалості, а заодно й обезчещеності, що заподіяно їм часом та людьми. Жодної цілої душі, майже всі покалічені, та навіть у каліцтві своїм вони все ще зберігали в собі гордість і непоборність духу.

Щодень Мальва ставала до праці, разом з усіма виходила в поле, підбирала снопи після крилатих снопов'язалок, потім працювала на молотарці, після денних змін добровільно залишалася на нічні, не признавалась, однак, що їй самій уночі якось боязко на мансарді. Уві снах появляється сировар у червоних черевичках і читає для неї вголос лермонтовського "Демона". Комунари здогадувалися про її страхи, коли ж натякали їй на Кліма Синицю, який, мовляв, живе під нею, то посміхалася не лукаво, а з явними нотками іронії.

Загрубіла на вітрах, зміцніла, дедалі певніше почувала себе на землі, комунари напочатку ставилися до неї упереджено, а декотрі навіть вороже, гадаючи, що через неї комуна втратила Володю Яворського. Але поволі поступилися тим, здружилися з нею. В очах її побільшало якоїсь жагучої синяви, обличчя засмагло, і тепер на ньому ледь угадувався навів печалі, в самій же ході з'явилася гарна жіноча погорда, то ж, може, ніщо так не відбиває душевної грації в жінці, як хода.

Бубелу все ще тримали у Глинську, влаштовували йому очні ставки з Отченашкою, а відтак і з самим філософом, якого Отченашка обізвала на слідстві образливими словами, вихваляючи свої власні чесноти перед Вавилоном в цілому та перед небіжчиком Пелехатим зокрема. Її або ж підкупили, або ж застрахали. А тим часом сюди, до Мальви, приїздила дружина Бубели — Парфена, стояла перед нею на колінах, благала змилостивитись над душею її безневинного чоловіка. Вона приїхала на ресорах, у супроводі велетенського хутірського пса, який чекав на господиню за ворітьми комуни. Мальва пообіцяла Парфені, що буде прохати Кліма Синицю, бо ж сама вона в тому вже нічого не важить без поета.

Як наставала ніч, чиясь тінь блукала в комунівському саду, металася між білих богів, але так і не зважувалась вийти з сутінків і піднятися до Мальви. То Данько надходив з Абіссінських горбів, забирався в сад, з якого міг бачити Мальву. Інколи зі своєї кімнати на балкон виходив Клим Синиця, його порожній рукав теліпав вільно на вітрі. Коли бачив, що на мансарді не сплять, то повертався в кімнату, брав весло, що стояло в кутку, і тихенько стукався ним у стелю. Те прочитувалося завше однаково: на добраніч. Знав, що вона там не одна, а зі своїм поетом... Дедалі більше стверджувався в тому, що велике кохання, мабуть, таки вічне, та ніби заполіг перечекати вічність...

У підвалах сироварні визріла остання партія сиру, звареного ще свого часу Володею з літнього молока. Сімдесят один день пролежали червоні головки на полицях. Коли Мальва побачила їх, то їй самій захотілося збагнути це рідкісне в наших місцях ремесло. Вона попросилася до сироварні, робота там не яка вже й каторжна, але сморід стоїть усе літо тяжкий, тому охочих працювати в сироварні щось не зголошувалось ні за Володі, ні тепер.

Поверталися з останнього осіннього ярмарку, на який комуна вивезла партію сиру, звареного іще при Володі. Данько і собі купив головку — заважила три фунти з грамами, то тепер віз її в опалці додому. Мальва важила, а комунівський касир лічив гроші. Потім Данько іще бігав по ярмарку, та коли дістався до комунівського рундучка вдруге, той уже стояв порожній...

Обігнав безліч од'ярмаркових підвід. Сподівався наздогнати комунівського воза з порожніми лозовими кошиками, в яких возять сир. Наздогнав Явтуха з Прісею та дітьми — старші пішли до школи, то Явтух повіз їх на ярмарок, аби взути до снігу. Хлопчики впізнали дядька Данька, коли той обганяв їхнього батечка, і заагали водне: "Тату, тату, ану ж не дайтеся, ану наввипередки!" Явтух, підбурюваний дітьми, шарпнув було за віжки, але Пріся вгамувала його: "Де вже вашому татові до дядька Данька?" Хтось ніби підпалив Явтушка, а з ним і коней, під заохочувальний лемент дітей він залишив Данька в задніх. Зачудована

Явтушком, якось гарно засміялася Пріся, пригортаючи хлопчиків, щоб ті не витрусились із воза.

Мальва повернулась пізно, вранці встала невиспана, з тихою втомою попід очима, усміхалася сама до себе та ніби уникала зустрічі з Климом Синицею, що вештав по подвір'ю. Касир був од неї в захопленні, сир вони розпродали швидко, виручка як ніколи, але ж на сам кінець ярмарку нагодився Тесля, купив у них рештки сиру — щось там з півтори головки, а тоді й запросив їх обох до себе в гості. Випили по одній, по другій під сир та заспівали, — от вам і весь ярмарок, Климе Івановичу...

Напередодні Клим Синиця отримав листа, що в Костромі знову відкриваються курси, такі ж однорічні, як ті, на яких побував колись Володя Яворський. Тільки ці вже державні, на них будуть викладати найбільші сировари, в тому числі й голландські, яких ми згодом мусимо побити на світовому ринку. Директор і комісар курсів явно перебільшували роль сироваріння у світовій революції, але Синиця ніскільки не здивувався з тону листа, коли побачив прізвище директора курсів. То був Соснін Інокентій Мстиславович, засновник цієї комуни. Листа розмножено під копірку, і жодної приписки Синиця там не знайшов. Ні для свого вихованця, якого вже нема в живих, ні для комуни. Чи збайдужів Соснін, чи, може, що інше примусило його забути про своє творіння. Але людину треба б послати гарну, аби не було нарікань. Ще кілька днів тому і не подумав би про Мальву. А це пішов до сироварні. Мальва товклася там одна, білила, прибирала її після літа. Аж мова про Кострому, про курси.

— Комуна щомісяця буде посилати для тебе гроші... Пожитки свої можеш залишити тут, вони ніде не подінуться. А там побачимо. А не повернешся — бог з тобою... Відвезу твоє до матері. Я вже якось звик, що ти живеш наді мною... Відчуваю, ти ще не вибралась із його любові, й лише тепер вірю, що вона справді була... Вибач, якщо я був до неї десь надміру жорстокий чи неуважний. А був, був...

Випровадивши Данька в поле, Лук'ян із самісінького ранку заходився натоплювати піч, перейняв ще від матері, що чим те робиться поступовіше, тим кращий удається хліб. Після околоту, від якого ще пахло Даньковим духом, Лук'ян накидав на черінь вишневих дров, тоді закачав рукави і почав місити тісто, що саме підійшло в діжі. Тужавіло місиво, думки линули швидше насуплених хмаринок, які бачив із вікна; десь починається Турксиб і Тракторобуд та всілякі інші світи, про які доходять чутки до Вавилону, а він мусить день при дні човптися у цій прадідовій хаті, з якої, можливо, вже й ніколи не вибереться, отак і зіскніє свій вік при Данькові, при каганці, при цій дубовій діжі, в котрій із покоління в покоління залишалося на дні розчину, щоб та не звелася, не зупинилася, не примусила людей повернути до прісного хліба. У старовину, напевне, лише вогонь підтримували таким способом. Адже малося дбати не лише про себе, а й про забудькуватого сусіда чи, точніше, сусідку, аби потім не довелося бігати за розчиною на верхній Вавилон. Скінчивши місити, Лук'ян хотів було почистити руку від тіста, коли раптом дрібно зайшлася в подвір'ї невсипуща Мушка й метнулася до воріт. Лук'ян так і вибіг із тістом на ґанок.

Біля воріт стояла бричка з якоюсь невідомою, загорнутою в плащ, кучер сидів на передку — вусатий, у високій смушевій шапці і домотканій свитці з відкритим башликом, коні в шорах косували на в'їдливу Мушку, перебирали ногами. Лук'ян мимоволі заховав руку в тісті під мамин фартух, який був на ньому, побіг проганяти Мушку.

Жінка виступила з брички так звично, ніби робила це ціле життя. Це була Мальва Кожушна. У простих чоботях, у теплій картатій сукні, в хустині терновій і в плащі зеленої парусини, довгому-предовгому, з рукавами закачаними, явно з чужого плеча. Лук'ян і сам мріяв дістати такий плащ для сльоти, бодай один на двох. Ясна річ, Мальва не могла б ступити в ньому ні кроку, коли б не відкинула поли назад, заклавши руки за спину.

— А я побачила, що у вас топиться, знать, є наші вдома...

— Заходь. Бувала жколись. Данька, правда, нема. Я один...

Вона ніби чекала цього, сказала фурманичу на передку:

— Постійте, Юхиме. Хтозна, коли й побачимось.

— Невже зовсім вибираєшся з Вавилона?

— Може, й зовсім... Хіба тільки й світу, що тут?

Лук'ян поглянув на клунки, якими була заставлена бричка, кивнув, мовляв, розумію. Завважив:

— А плащ завеликий на тебе...

— З Кліма Івановича, — засміялася Мальва.

— Як тобі там, у комуні? На голубнику? Чи вже перебралася нижче?...
— посміхнувся з окулярів.

— А куди нижче?

— До Кліма Синиці... Куди ж іще? Він один, ти одна... Одна ж?

— Ні, Лук'яню, я не одна...

— Облиш, Мальво... Безсмертні лише боги, і то тільки тому, що їх не було в природі...

— Ніхто не розуміє поетів. Ні царі, ні прості люди... Вбили Володю... І що від того змінилося у Вавилоні? Однаково комуна прийде сюди хоч рано, а хоч пізно. — На ґанку вона зупинила його. — Ось послухай:

Хвиля йде,

вал гуде —

білий, смілий, срібний, дрібний,

нападе

на сухеє баговиння,

на розсипане каміння

білим пломенем метнеться,

стрепенеться,

скине з себе все, що ясне,

й гасне...

.....

Чи вона

йде до дна?

.....

і слугою

там вона довіку стане

й не повстане під вагою?

Чи полине

межи сестри, межи милі,

вільні хвилі,

розтечеться, розпливеться,

знову сили набереться,

потім зрине,

і гучна,

і бучна,

переможно валом сплесне

і воскресне?

Хата хоч і видалася Мальві занедбаною, захаращеною, долівка чорна, не стинькована, пилюки на ній, як у Глинську, але пахло в ній чоловіками, земними, творящими, димом вишневим та житнім тістом, що саме прагло до свого останнього сплеску, аби враз опастися й згаснути.

Лук'ян узяв ножа, зробленого з коси, тупим боком очистив тісто, сполоснув руки в казанку. Гостя тим часом скинула плащ, поправила рогачами жар у печі, підійшла до діжі, взяла обіруч і перенесла з лави на припік, — мав би знати, що біля тепла тісто швидше поспіє. Лук'ян побіг у комору, вніс первачку, який тримав для Данька від простуди, поставив пізніх антонівок із тих, що Явтухові діти не встигли обнести, —

велетенських, прозорих, ніби морські перлини, налив дві чарки, та, згадавши, що нема хліба, метнув пекти підпалка. Поки він готував місце на черені, Мальва здмухнула лопату, притрусила її мукою, в одну мить виробила підпалка; дивовижа — у неї тісто не липло до пальців, вона вміла рятуватися від нього борошном, і через хвилю в хаті запахло хлібом. Дістала підпалок, обстукала його кісточками, вже на столі розламала на кілька шматків — він запарував, запах іще більше.

"Ні, є щось у цій Мальві", — подумав Лук'ян, коли вони цокнулися чарками.

Як гарно, невимушено вона вписалась у його днину, таку сіру й гнобливу, ніби хвиля, що впала на дно морське, а це раптом знову вирвалася на поверхню, заграла барвами; начебто все щастя Вавилону трималося на ній, на Мальві, а ось її не стало — і життя посіріло, загіркло, запрісніло, немов тісто без розчини, без дріжджів. Призналася Лук'янові, що їде далеко, аж за Москву, на ті самі курси, які закінчив колись Володя Яворський. Їде одна з усієї комуни. Он яка честь!

Лише біля воріт попрохала:

— Не кажи Данькові, що я була тут. І богів хай облишить... Бувай!..

Іскрилася черінь, коли Лук'ян згортав із неї жар вишневий. Паляниці виробляв величезні, на всю лопату, такі завбільшки, як Мальва спекла б. Коли Данько повернувся, то не повірив, що брат міг витворити таке сам. Рум'яні шишки видувалися з паляниць у всі боки, у ті шишки гарно втирати зір та часник, для Данька це була найкраща вечеря, і цілком заслужена, бо сьогодні він вибрався на самий дах Абіссинії.

Ще того-таки дня комунар відвіз її на станцію, на вузькоколіїку. Поїздок із Глинська ходив маленький, майже іграшковий. Коли рушав, Мальва заплакала, а Клим Синиця стояв із батіжком, посміхався, не знав, що їде вона туди не одна — зачала дитинку від поета...

"Чула ще від Володі, що та Кострома далеко, що їхати туди кількома поїздами, а зими там такі білі, як костромські собори. Так воно і є, Климе Івановичу, — напише йому в першому ж листі. — І Соснін — це той самий, отой самісінький, що заснував нашу комуну. Він не вірить, що Володі нема, що я була його дружина, то напишіть йому, Климе Івановичу... Не взяла кожушка, а тут дістати важко, бо ж зима така, що плюнеш — і слина замерзає в повітрі..." І полетять, полетять листи з білої холодної Костроми — теплі, людські, наївні й чисті листи від Мальви Кожушної.

Після неї більше ніхто не поселявся на мансарді. Комуна перестала вивозити до Глинська червоні головки сиру, цей товар тут зник з обігу. Клим Синиця жалкував за тим, хоч на душі стало йому ніби спокійніше. Кілька ночей ще появлялась у голім саду хаплива постать, шаруділа в опалому листі, але, впевнившись, що мансарда порожня, примара забула сюди дорогу. Синиця знав — то Данько Соколюк. Вдень, об'їжджаючи комунівські поля верхи, бачив його на Абіссінських горбах, той розорював їх до рудої глини, щоб вони могли набратися од вітрів снаги та сили за зиму.

Одинокий орач на горбах здавався маленьким і впертим, скидався на вічного польовика. Його віз стояв під горою, націлений дишлом у мокре небо, наче ще мав там якусь надію. Коли ж починалася мжичка, холодна й сікуча о цій порі, орач напинав на голову мішечка ворком і тоді зовсім зливався з рудою землею, так наче й нікого не було за плугом, наче коні самі орали те безплідне поле — самі, без нікого...

Лише в надобідню пору сюди прошкував через чужі межі Лук'ян — бився проти вітру, як птиця, з сірим вузликом, у важких чоботях, що облипали тванюкою, — мабуть, приносив для орача гарячі обіди. Доки Данько обідав під возом, той напинав на себе мішечка ворком, ставав до плуга й орав те неродюче поле далі, й ті завзятці билися там геть за Покрову, аж як забіліли сніги. Забрали і Мальвину десятину на самім челепочку...

Привіяло Денікінський рів, прибрало його зарості в білі, урочисто-печальні намітки. Лише дурман порозкривав жабкуваті коробочки та ніби журился, що не встиг розсіятися. Спокій і білизна, од якої болять очі до сльози і порожніє душа... Здіймається парок над кінями, легко біжать сани, що вцілили ще від пана — чудернацький витвір зимової фантазії. Цього недільного дня Клим Синиця їде до Глинська з якимось нез'ясовано-тривожним і чистим почуттям. Мальва ніби перебралась на іншу планету, далеку й недосяжну. Везе для Мальви козушка на глинську пошту...

У Глинську пахло солом'яними димами.

Поспішав на службу Пилип Македонський у довжелецькій бекеші, підбитій однотонним хутром. Поземок відгортав полу, хутро виднілося вогненно-руде, на полу міг піти і його власний песик, якого закидали непмани камінням в останню осінню тічку з ненависті до хазяїна. Непманські крамнички стояли забиті наглухо, на декотрих — залізні жалюзі опущено цього разу вже, мабуть, назавше. А на ярмарковому майдані вітер цієї ночі зірвав дашок із комунівського рундучка, на полицях якого тепер не скоро появляться червоні головки сиру щонайменше всеєвропейської слави.

Комунар завіз на пошту посилку, вручив самому поштмейстерові, Харитон Гапочка поцікавився, що в посилці, поставив на ній штампель глинської пошти і сказав, наче між іншим, що козушок може в дорозі пропасти, мовляв, тепер не та пошта, що була колись, за царя.

Бані дзвіниць, що стоять на різних горбах та мовби перебувають у вічному протиборстві, були мовчазні, заїнеєні, та, напевне, щомиті готові вдарити на сполох у разі потреби. Максим Тесля, чоловік ранній, розчищав стежку од ґанку до воріт райпарткому. Млинове колесо вмерзло в льодах, не лопотіло, й від того було якось незвично в цьому закутку Глинська. Буг також зальодів, і тепер по ньому вільно снували маленькі та жваві люди в дублених чорних та білих козушках, наче змішалися водне сажотруси й мірошники.

Тесля донедавна також ходив навпростець, через лід. Він зважився на це чи не раніше за всіх, коли лід ще прогинався і тріщав під ногами. Тепер лід заглибив і стріляв у морозні ночі, будив Глинськ од зимової сплячки. Клим Синиця в'їхав у саму снігову хмаринку, що її здійняв Тесля біля воріт. Ще довго не гасли іскринки. У Глинську починалася люта зима, а з нею і голод на паливо. Райпарткомівський ожеред, що стояв у подвір'ї, вже був засмиканий до живого, по його білій шапці сьогодні вночі пробігла лисиця.

Тесля добрав стежку й повів комунара грітись із дороги. У будинку було нагріто і тихо, як у вусі. В коридорі зовсім по-домашньому почував себе велетенський фікус. Він не вмщався у Снігурів, то цієї осені, ще до морозів, Тесля перевіз його сюди. Нехай поживе тут до весни. Сам також перебрався до райпарткому, хоч міг би те зробити й раніше.

Коники Кліма Синиці, затеплені строкатими рябчачками, простояли майже півдня у дворі райпарткому, а їхній господар із Теслею, Рубаном та іншими, час від часу розглядаючи світ крізь маленьку проталинку, яку хтось прохукав у білій і чудернацькій квітці віконця, сушили собі голову, як сотворити новий Вавилон замість старого. Коли проталинка затягувалась інеєм, підходив хтось знову, хукав, і так це тривало до сутінків, доки Тесля не запалив мідної лампи з бокатим склом.

— Ми не відступимо нізащо, навіть якби на те пішло ціле наше життя,
— твердо сказав Максим Тесля.

Надворі здіймалася хуга. Коні самі зайшли в затишок. Тесля всіх заспокоїв тим, що у подвір'ї стіжечок, і нічого страшного, якщо одну ніч їм доведеться внести соломи й заночувати на райпарткомівській постелі. Адже ж мусять вони доуявити собі ту грандіозну споруду до кінця, бо ж то має бути не міф, а жива реальність звичайних людей.

Частина друга

Розділ перший

Коли Савка Чибіс знімає гойдалку в передчутті зими, то в'язки над прірвою вже стають холодні, як мерці. З того починається пізня вавилонська осінь, куди й хотілося б перепровадити вас із нетопленого Глинська, тим паче що подібні часові зміщення дозволяли собі й до нас. О тій порі, про яку йдеться, днина на днину падають у Соколюків щільно, як скиби одна на одну. Нема ні просвітку, ні перепокою, звичайне мирське життя ніби зчужіло для них, а затурбований Вавилон неначе одійшов у минуле. Вдень і вночі тяглися підводи на Журбів, вантажені цукровими буряками, тяглися відчайдушно і сумно, за тими ж возами, в яких коні кволенькі, місили тванюку чоловіки; чимось те скидалося на велетенський похорон осені, але ж ніхто не занепадав духом на ньому, ніхто не сумував, бо ж то мало обернутись у гроші за каторженну працю. Соколюки не сіяли своїх буряків, не мали до них рук жіночих, і далекі гудки цукроварні лише нагадували братам про цей прорахунок. На що вже Явтух, так і той поставив палубки на воза й випер кілька підвід до Журбова одним махом, тепер посиплються йому грошики в хату, як манна з неба. Недарма ж казано, що в будь-яку працю ще належить вкласти бодай крихту вигадливого розуму. Тож і орав Абіссінські горби глибоко, під буряки, а про руки жіночі вже доведеться подумати взимку,десь по Йордані, коли засилають сватів до зарані обраних долею вавилонянок. Поки що обидва не мали на прикметі нікого. Лише Данько котрої ночі все ще крався примарою серед білих комунівських богів.

Додому повертався пізно, натомлений, забрьоханий, похапки вмивався і після вечері не роздягаючись падав посеред хати на помервлений околот, якого Лук'ян уносив із клуні, щоб удосвіта витопити ним піч. "Хоча б роззувся!" — подумки нарікав Лук'ян. Уже з напівсонного ледь стягував чоботи, які потім мив, просушував під комином, а вранці ще й здобрював дьогтем, аби не пропускали води. А проте не було випадку, щоб Данько був тим бодай трішечки розчулений, він сприймав ту послугу, як щось належне. "Ну і вдача в мого братця!" — щоразу кривився Лук'ян, заходжуючись біля чобіт. Обидва обцаси на них були викривлені в один бік — у лівий, а носи зміщені вправо — то від ходьби по

Абіссінських горбах, від ходьби в борозні в одному і тому самому напрямку. Як не доглянеш чобіт такому чоловікові, коли б навіть той і не доводився тобі братом.

Лук'ян також не байдикує. Надто в ті дні, коли попри все інше ще випадає пекти хліб, а те трапляється наприкінці кожного тижня. Хліба їдять багато, одному Данькові ледве стає буханця на день, та ще Фабіян підвечіркує, та й Пріся прибігала позичати хліба мало не через день, а до віддання була зовсім ненадійна...

Запах вечері переповнив хату, прирікаючи на тяжкі муки кота Тирана та Мушку, яка самими більмами зазірала з сіней у прохилені двері. Але про божих тварин цього вечора було забуто, обидва брати не могли з'ясувати для себе ні спільно, ні кожен зокрема, чим скінчиться і як далеко зможе зайти їхній рішенець щодо вавилонської чередниці, рішенець, котрий виник чи не під впливом Мальвиних відвідин. І все ж Лук'ян більше схилився до того, що третя людина в хаті їм не завадить, ліжко з двома горами подушок, мовляв, все одно стоїть незаймане, а коли людині є де спати, то вважайте, рідний братику, що їй і жити є де, оце тільки що вона дівка і може вчепитися за котрогось із них, за це одне Лук'ян потерпає, але ж хіба ми, братику, не мужчини, хіба ми нездатні владати собою настільки, аби не дозволити собі якесь халеп'я. Данько дивився на все з більшою пересторогою, що й властиво для старшого, навіть натяку на залицяння до Даринки він не потерпить ні за собою, ні за Лук'яном, вони обидва мусять розглядати її тільки як наймичку, а, не приведи господи, не якось інакше. Так собі намовили один одного, намуштрували, а коли полягали спати, то чудно було обом — Лук'яну на лежанці, а Даньку на околоті, що наступної ночі вони вже матимуть співбесідницю — на ліжку, а подушки туманітимуть не там, де зараз, а на скрині, бо ж Даринці стачить одної подушки.

Вранці Лук'ян вигнав до череди Козу-дерезу, їхню невеличку корівку з усмиреним заблокованим телятком, що мало гарні білі ніжки, і не дав Даринці ані свиснути по-хлоп'ячому, ані сказати що-небудь образливе на їхню адресу, а вклонився їй і мовив найввічливіше:

— Даринко, ти знаєш, що ми нині двоє, як два перетки на одній руці, і нема в нас нікого ріднішого за тебе.

Даринка засміялась, у неї був гарний хлоп'ячий сміх.

— Ну ж і рідня ми з вами — через тин навприсядки. Коли вже хочете знати, то нема для вас ніби нікого ріднішого за Прісю. Там і діток, кажуть, половина ваших.

— Пусте, Явтушкові вигадки. Пріся не може стати для нас ближчою, ніж є. А ти можеш, Данько просить, і я прошу.

— Це ж як?

— А так, перебратися до нас на постійно. Ну, як би тобі сказати...

— Наймичкою? — спохмурніла Даринка. — Не діждетесь цього.

— Ні, просто Даринкою.

— Для кого? Для тебе чи для Данька? Тебе я не полюблю, Данька мені страшно. А обидва ви мені навіщо, світ великий, виберу собі, кого схочу, як пора надійде.

— Ось ти яка, Даринко?

Зблиснула очима і пішла, а Лук'ян оторопіло зачинив ворота від того її зловтішного погляду.

Данька вже не було, той не засипав. Лук'ян зодягся тепліше, бо вийшов до Даринки в самій вишиваній сорочці, і лугом пішов на Татарський вал до Фабіяна за порадою. Колись татарви тут полягло тьма-тьмуца, хатина Фабіянова вся в заростях деревію, шипшини і таких

дрімучих будяків, яких Лук'ян зроду не бачив. Латка городу вся була в соняхах, теж велетенських, насіння з них випили горобці, що хмарками літали над Вавилоном у всі епохи, порожні голови соняхів були добрим посвідченням Фабіянової прихильності до цих вічних мешканців Вавилону. З віконця його хати було видно Прицьке як на долоні, а з ним іще маловідомі Лук'янові села.

— О боже, як ви високо забралися.

— Колись тут стояла фортеця, а коли кармеліти спалили її, мій пращур склав собі цю хатину. Їй уже років зо триста-чотириста, а то й усі п'ятсот.

Знаючи схильність Фабіяна до перебільшень, Лук'ян не став йому заперечувати, до того ж філософ був зайнятий дуже серйозним ділом: творив розп'яття для прицьківського хреста. Це замовлення він пообіцяв виконати до храмового свята, вже взяв невеличкий завдаток і тепер не може спізнитися. Саме прорізував Синові Господа Бога уста, котрі після страти, як відомо, вже нічого не сказали тлінному людству.

— А сам ти віруєш?

— Можливо, що був такий чоловік. Між іншим, дуже близький до нашого брата, холера б його взяла. Ну, тільки потім апостоли спотворили цей образ. Взагалі, Лук'яне, нема нічого страшнішого за апостолів. Вони все перебільшують і все перекручують. Більше остерігайся апостолів, ніж самих богів. Ти нічого не захопив із собою? Бо так мені ліньки сходити вниз.

Лук'ян виставив на верстак пляшку, поклав граночку сала і гарний окраєць хліба з учорашньої випічки. Фабіян негайно припинив боготворення, знайшов чарочки в старенькому миснику, і недовершений Син Господній міг тільки позаздрити на їхній сніданок, за яким, серед безлічі світових проблем, знайшлося місце і для Даринки. Фабіян

погодився взяти дівку на себе, бо знав, що має майже містичний вплив на скривджених та необлаштованих.

Цього ж таки вечора Фабіян піднявся з Татарського валу до вітряків, тут уже стояв його цап, мрійливий та замислений, чекав на череду, що здіймала куряву і здалеку скидалася на татарські полки — надто дружними порядками йшли вівці.

— Де тиняєшся, ледащо? — запитав Фабіян, на що, певна річ, відповіді не одержав, в очах цапа був лише пустотливо-запобігливий вираз, яким цап благав не заважати йому виконати свій обов'язок: очолити череду і привести її в село тим велично-урочистим кроком, на якому розуміється лише він один серед тієї бездушної раті.

Отож, коли череда дісталася вітряків, цап залишив свого господаря й очолив її, а Фабіян зачекав на Даринку, яка поверталася ще з кількома підпасичами на добрій відстані від череди. Вела на налігачі чиєсь телятко, либонь, одне з тих, які все норовлять відбитися од череди й заночувати в полі, в череді є кілька таких виродків, котрі ще не нюхали смаленого вовка.

— Приходив до мене Лук'ян, прохав, щоб я переговорив з тобою, отож я й кажу: ти мусиш іти до тих люциперів, вже ж напевне котрийсь із них вподобає тебе, не вічно ж тобі бути вавилонською чередницею. А те, що ти єси оною, і заважає будь-кому з них стати з тобою до законного шлюбу. Але поволечки все владнається, Мальва Кожушна вже відійшла від Данька назавше, а Прісині гріхи Явтух вигадує, отож ти залишаєшся єдиною претенденткою на тамтешній престол, лишень послухайся бувалого чоловіка, який, чого доброго, іще погуляє і на твоїм весіллі, коли запросиш...

Дядько Фабіян могли б не говорити про це так багато і з такою запальністю. Сьогодні після розмови з Лук'яном усе їй уявлялося, як вона порядкує в хаті Соколюків, як шаткує капусту, квасить яблука і кавуни,

доїть покірну Козу-дерезу, пере білизну, топить піч, підставляючи обличчя радісному запашному вогню, поливає квіти і, зрештою, почуває себе господинею, такою, як найіменитіші господині у Вавилоні, і навіть у неділю, прибравшись у все святкове, сідає на килимок і разом із братами, в усякім разі, з одним із них, їде на ярмарок до Глинська а чи навіть до церкви на ушестя. Тут Даринка згадала, що вона не вміє молитися Богу, але то не яка біда — попросить Отченашку, аби та навчила її Отченашу, і тоді все буде гаразд. Чудове, досі не відоме їй почуття огорнуло її й не залишало цілий день... Але з кожним кроком, як череда наближалася до їхньої хати, якась ворожість піднімалася в дівчині до Соколюків.

— Коли ж ти прийдеш, Даринко?

— Може, й ніколи! — відповіла чередниця.

Але осінь та злигодні невдовзі загнали-таки Даринку до Соколюків. Вона прийшла до них у день храмового свята в розбитих постеликах, із сиротами на голих колінцях, поклала в куточку свої пожитки, які вміщалися в пастушій торбині, й винуватим, отим своїм хлопчакуватим голосом промовила:

— З храмом! Я прийшла... Як ви, не передумали?

Брати прийняли дівчину, як належить. Згадували про її жабеня, котре вона, хазяйнуючи тут, ненароком, звичайно, принесла з водою, воно ще довгенько жило в діжечці, й не могли пригадати, де поділося...

Наймитування Даринки почалося з того, що Данько, почувавши свою зверхність, одразу ж загадав їй багато роботи, а сам тим часом почав лаштуватися на храмове свято, яке гучно справляють тут побіля дзвіниці. Відчинив скриню, дістав із неї жовті хромові чоботи, новенькі, один раз лише взувані, старовинний верхній одяг — батькову спадщину, і без усякого сорому почав перевдягатися перед нею. А тим мав нагадати Даринці, що вона тут наймичка, а не дівчина, якої варто соромитися.

Лук'ян саме наглянцьовував шматинкою свої старенькі ялові чоботи й згоряв від сорому через таку свавільність брата. Ніби роблячи виклик Данькові, він узяв свіжу сорочку й демонстративно вийшов переодягатись у комору. Данько засміявся на те й умисне спустив спідні штани, не ховаючи непристойного тіла.

— Тьфу!.. — сплюнула Даринка й прожогом кинулась із хати.

Коли Лук'ян повернувся з комори, то не застав дівчини й гнівно напустився на брата, який усе ще стояв посередині хати в спідній білизні, але вже в чистій, а стару мав під ногами.

— Ех і скотина ти, Даньку! А ще й на храмове збираєшся.

— Ти мене хочеш учити? — обурено постукав себе Данько у волохаті груди. — Ах ти ж, кучерява сліпота! — і дав Лук'янові доброго ляща.

Той не поступився, ляснув Данька по стриженій шиї, і тут зчинився короткий, але нестримний бій, після якого Данько опинився в скрині сторч головою, а Лук'ян кулею вискочив у сіни без окулярів. Сталося все це так блискавично, що обидва брати розсміялися, не затаївши один проти одного ніякої злоби.

Даринка ж гадала, що то вони насміхаються з неї, і ще гірше заплакала в хліві, зіпершись на стовп для упряжі. Шлеї пахли кінським потом і ще чимось неприємним, може, кінськими мозолями-кривавицями, і Даринці чомусь пригадалася її Капітанка, пригадалося дитинство, приємною казкою пробігли нічліги, пригадався Данько, який тоді був чи не найдобріший для Даринки, з-поміж усіх чубатих задавакуватих парубків він один тоді не глузував з неї. А тепер його не впізнати, від чого ж то воно так? Втерла сльозу і, сповнена гніву, рішуче пішла до хати. В якусь мить зібрала своє манаття до торбини і сказала їм:

— Будьте ви прокляті, аби я вам слугувала!

Лук'ян кинувся до неї, благав, тримав за руки — він один знає, як осточортіла йому ця хата, а Данько ще вагався, нахмурих брови, та, чуючи благання брата, прояснів і собі підійшов до Даринки. Підійшов і остовпів. Він ще ніколи не дивився на неї так зблизька. В очах аж палахкотіло синє полум'я, кожне ластовиннячко на вродливому, злегка кирпатому носику ніби тремтіло, надаючи всьому обличчю дивовижної привабливості, верхня губа з пушком надималася од гніву і була ніжна, гладенька, пружка. Сказав щиро:

— Даринко, даруй мені, їй-право, я зовсім забув, що ти в хаті. Я звик, що ми самі...

Лук'ян досить упевнено забрав од Даринки її речі, а Данько найчемніше взяв бунтівничку за руку й посадовив на лаві. Дівчина майже ненароком підвела погляд на маленький портрет Шевченка, обрамлений вишиваним, але запиленим рушником, і десь у душі обізвалося в ній: "Наймичка..." Ні, не наймичкою почувала себе Даринка в цю мить. Їй видалося, що вона скорила братів своїм гнівом, і віднині або ж почуватиметься у цій хаті господинею, або піде геть, знову тинятися поміж добрими і лихими людьми. Рвучко висмикнула свою руку з Данькової, підвелася із лави і якусь мить стояла горда, сповнена гідності і влади над ними. Обидва брати відвернулись, щоб приховати від неї й один від одного своє сум'яття, коли не свою скореність. Вони разом вийшли із хати з непевним почуттям — не то сорому, не то тривоги.

Вибравшись на вулицю, йшли мовчки, кожен нишком роздумував про Даринку. Їхній сусід Явтух стояв за ворітьми у вишиваній сорочці, в чорній камізельці, тій самій, яку не доносив колись пан Родзінський, а ще нап'яв кожушка і стримано вклонявся з коміра братам Соколюкам: доброго здоров'ячка! Вони відповіли йому посміхнувшись: Явтух стовбичить отак за ворітьми кожне свято, кожної неділі, показує людям вишивану сорочку та камізельку з чорного кастору, а колись-бо дійде і до штанів (за ті гроші, що Бубела дав на штани, купив гуньку Прісі), і до чобіт дійде, і до пояса у два кольори, до всього — він-бо такий. Хоч, до речі, відсутність того всього не заважає Явтухові вважати себе за гарного господаря.

Щоправда, він нікому нічого не позичає, але й сам не знає, що таке позички, бо має все своє: плуга-п'ятерика, млинка, воза і все інше, необхідне до зарізу навіть у найменшому господарстві. Явтуху припало чимало землі — на діток, і він тепер уже не діждеться, щоб ті підросли, аби загнати і їх у борозну. Як тільки це станеться, то Явтух випередить багатьох, і ці, нещасні, вклонятимуться йому до землі. Цього дня, коли Вавилон святкує Михайла, об'їдається і пиячить, геть забувши про святість дня і про освячену церковцю-вапничку на північних відрогах гори, біля цвинтаря, Явтух довше звичайного вистоює за ворітьми й приховує злидні, мріє про ті часи, коли він поставить у своєму подвір'ї грізні машини, котрі зітруть на порошок бундючний Вавилон і все підкорять йому, Явтухові, тільки швидше б виростили діти — для землі.

Його невсипуще око повсякчас пильнувало за подвір'ям Соколюків, навіть обідати він сідав проти вікна, з якого добре видно маєток Соколюків. Недарма там повелося говорити: "І не повилазить тому гаспидові". Явтух знав усі їхні статки, аж до курей і півнів. Сьогодні вранці він зовсім несподівано для себе виявив там Даринку. "Як? Чому? — обурився. — Експлуатація чужої праці?" Але ж, матері його ковінька, чому ж він не додумався до цього раніше і не забрав Даринку до себе? Коли Соколюки поминули його подвір'я, Явтух, хоч як йому не хотілося показувати кому-небудь свої штани в такий день, тихенько відхилив у паркані штахетину й, озирнувшись, чи нікого нема поблизу, скрадливо, злодійкувато пірнув у сусідське подвір'я. Прочинив сінешні та хатні двері й постав на порозі так раптово, що Даринка здригнулася зі страху:

— Це ви?

— Я, небого, я. А що ти тут робиш? Наймитуєш? Оцим жеребцям, оцим скнарам, що морять себе голодом і тебе заженуть на той світ? Іди краще до мене, не наймичкою, а так... Нянькою для діток...

— Навіщо мені ваші дітки! Колись своїх матиму...

— Без шлюбу, без вінця, без весілля?..

— Ну, а якщо я тут уже господиня? — манірно пройшлася по хаті Даринка.

Він глянув на її міцні, беручкі руки. О, скільки ці руки могли б зробити для нього, коли б він догадався привласнити їх раніше! Скільки буряків вони могли б зростити для Журбова! А то ж гроші, чистий капітал...

Пішов додому радитись із Прісею, яку не відпустив на храм. Гризота була на душі велика, то ні за що ні про що побив Прісю, ніби й справді та була винна, що Даринка у Соколюків, а не у них, Голих... Пріся вибігла з хати боса, напівроздягнена — в чому стояла біля печі й, рятуючись од Явтуха, метнула до Соколюків. Щонайвартіше, ніколи не плакала при тому, а завше сміялася і нарікала на свого Явтуха, застерігаючи Даринку від такої долі, як у неї. Ноги в Прісі збуряковіли від холоду, груди ледь вміщались у кофтині, обличчя розслабле і від того все сяяло добротою — була десь на четвертому чи на п'ятому місяці. У хаті в Соколюків тепло, затишно, вже й не хотілося б іти звідси, але майже слідом прийшов Явтух, приніс чоботи, кожушка з хустиною, перепросив її, озув, зодяг і повів додому, також нарікаючи на долю:

— Не дай бог кому такої жінки, як у мене. Досить один раз проїхатись із нею на хурі — і вже набуток... — сплюнув собі під ноги.

Зате повів її з таким вавилонським шиком, наче вони разом приходили сюди в гості. На храмі вже заспівали...

— Прісю, а пригадуєш оту пісеньку, якої ти співала мені, коли ми пасли овець у Тисевича, будь вони прокляті?..

У Прісі голосок гарний, то заспівала йому тої пісні стиха, біля воріт.

Пасла, пасла чередоньку на пашниці

Та нарвала красних маків у пшениці,

А вже тії красні маки облітують,

А до мене гарні хлопці завітують.

З усіх гарних я виберу найкращого,

Козаченька сміливого, путящого...

— А що вона тут знайде?

— Хто?

— Даринка! Чи ти вічно думаєш про себе?..

— Здоров будь, Явтуше!

— Не будькай мені, не будькай! Он уже звелися діти.

Щось у хаті гупнуло, дзенькнуло, розлетілося на друзки.

— Глек! — вигукнула Пріся і метнулася до дверей. А Явтушок їй услід докірливо:

— Якої співають старі, такої цвірінькають молоді. Хе-хе-хе!

Пузатенький глек із квасолею стояв на полиці, під самісінькою стелею, а вони, капосні, билися подушками і зачепили його. Квасоля розкотилася по хаті, то тепер по бубочці усі восьмеро, і мати заодно, визбирували її, і то завше: тільки вона до Соколюків — так нещастя в хаті або в полі. Того дня, пригадуєте, як Пріся купала тих люциперів, Явтушок двічі перекинувся зі снопами, з доброго дива, на рівній дорозі...

У цей час біля щойно освяченої вапнички уже весь Вавилон гомонить про Соколюків. Дотепники перепитують братів, кого з них вітати: старшого, меншого чи обох поспіль? Відколи стоїть Вавилон, ще такого дива ніхто не знав, аби два брати та мали одну приймачку. Тим часом дівчат у селі хоч греблю гати, щоправда, багатих мало, бідні ж як маки цвітуть. Ні, ні, це клятий Лук'ян щось перейняв від штундів — шаленіли набожні тітусі, проклинаючи всіх богів, окрім Ісуса — єдиного пана і Бога, і шкодуючи, що у Вавилоні нема своєї парафії, щоб на грішників наблагати прокляття перед вітарем.

Стільки підступних запитань, недоброзичливих поглядів обрушилось на Данька та Лук'яна, що брати не добули свята і, не звідавши як слід храмового хмелю, примчали додому, щоб спекатися Даринки. Умовились вибачитися перед нею і спровадити назавше, щоб зразу ж і припинити всілякі пересуди. Але досить було їм відчинити двері й ступити до хати, як одразу спало з них оте навіття Вавилона.

У хаті немов посвітлішало, всі темні закутки зникли, долівка була потинькована і скидана в'яленим зіллям, яке Даринка знайшла в клуні, не стало павутиння, з образів і портретів знято пилюку, а сама винуватиця цього оновлення мила в ночвах косу, запахавши хату любистком. Брати презирнулися і не посміли сказати їй ані слова. Потім довго стояла перед пожовклим від часу дзеркалом-осколком, вмурованим в стіну, й розчісувала м'яку косу з дивними прозолотками, які викарбувало на її голові чередницьке літо.

Неспокійна ніч настала для всіх, коли в куточку замовк цвіркун, зачувши тривожне людське дихання. Данько, як завжди, постелив собі на землі, для того внісши з клуні великого холодного околота, Лук'ян простелив для себе полотняне ряденце на протопленій лежанці, а Даринку, як і було умовлено напередодні, впрохали зайняти ліжко, переклавши на скриню цілу гору подушок, не бездоганно білих, занадто великих і тому зовсім не придатних під голову — кожна подушка годилася б хіба що для левеня, тому всі й користувалися маленькими ясиками, заношеними, але дуже зручними для голови. Після сутички, яка

сталася вранці, ніхто з братів не посмів роздягатися до білизни при світлі. Даринка ж навіть після того, як Лук'ян підійшов до каганця й погасив його, не стала роздягатись — у неї не було доброї сорочки, тихо прилягла на постіль у верхньому одязі, котрим прикривала свою ветху кошулю. І тут Лук'ян згадав, що в скрині залишилося чимало білизни, яка, напевне, прийдеться на Даринку. Мати дбала про білизну, тож не стлівати добру задарма в скрині. Він вичекав, доки Даринка заснула, тоді тихенько зліз із лежанки до брата, аби порадитись із ним, бо той міг бути і проти цього.

— То що — з богом чи як? — запитав пошепки Данько, як тільки Лук'ян приліг біля нього на околоті.

— Ну, чим вона нам, Даньку, заважає?

— А людям? — буркнув Данько.

Ще довго шепотілися на околоті. Лук'ян, так і не сказавши чогось певного, а лише посіявши сумніви, пішов на лежанку. Там зняв окуляри, поклав на карнизик і вже не міг заснути. Сині звабні вогники Даринчиних очей усю ніч палахкотіли над Лук'яном, наче далекі зірки, й випромінювались десь аж у серці.

Після цієї ночі все Даринчине подобалося Лук'янові — її ластовиннячко, знадний пушок над верхньою губою і навіть її басовитий, але по-своєму м'який голос. Адже в жодної дівчини Лук'ян не чув такого дивного голосу.

Наступної ночі, коли брат захропів долі на всі заставки, Лук'ян прошепотів до неї:

— Даринко, ти спиш?

— Не спиться, — стиха відповіла Даринка.

— Я там поклав тобі під подушку свіженьку сорочку.

— Я одягла...

— У скрині ще є сорочки, носи. Вони нам навіщо?

Даринка чепурилась сама, а більше чепурила хату, в якій непомітно ставала господинею. Перетерла закопчену піч, пофарбувала її в жовтогарячий колір, а коминок розписала такими павичами, що обидва брати аж терпли від захоплення. Даринка не крилася, призналась їм, що бачила ті витвори не так уже й далеко звідси — в хаті Мальви Кожушної. Мальва все те вміла робити сама, а Соколюки не ймуть віри, бо ж жоден не побував у Мальвиній хаті. Зінгери неохоче показували хату чужим, і Данько лише зараз подумав про те, що Мальва мала його за чужого.

Розділ другий

Сьогодні до Вавилоня добувся на своїх санях-глабцях Клим Синиця. Біля вітряків коні пірнули в сніговину, з якої ледь вибрались. Отченашка, що тепер за вітряного сторожа, вичумлившись із вітряка в кожусі, сказала, що такої лютої зими, як ця, не пам'ятає. До хати Зінгерів дістатись іще важче. Прикидало вуличку в деревії, засипало і подвір'я по самі віконця, вів туди лише манівець, пробитий вже хтозна-ким. Синиця подумав: хтось, проте, не забуває Кожушну. Мав передати старій листа від Мальви, що прийшов на комуну. Мальва скаржиться, що тут, у Вавилоні, Боніфацій перечитує чужі листи. Чудна! У Глинську те з успіхом робить до Боніфація сам начальник пошти, колишній поштмейстер Харитон Гапочка. У того пристрасть до чужих листів уроджена. Стару звичку Гапочки засудив райпартком, але ж той, напевно, не може інакше, хоч і робить це тепер обережніше, витонченіше. Коні з глабцями комунар залишив біля сільради на виконавця Савку, а сам побрів тим первопутком до Кожушних.

Савка прикрив коней рябчаками, вчепив для них опалку, а сам засів у глабці — не на козли, а на заднє сидіння, і розсміявся, уявивши себе бозна-яким паном. Вийшов і Боніфацій, доскіпливо оглядав глабці, вимацував, деякі деталі вимірював п'яддю, докопувався до тайни тієї забутої нині моделі, в якій легко коням і зручно, затишно людям.

— От би тобі, Савко, такі власні сани!

Савка ж інших саней і не зазнав, окрім грушевих санчат свого дитинства. Але що може порівнятися з ними, коли витягнеш їх на найвищу гору і потім очманіло летиш на них у біле вавилонське дно. Савка пам'ятав Боніфація на тих дитячих гульках. Хлопчина також появлявся з санчатами, тримав їх за поводок, а по всьому сходив із ними з гори, боявся розбитись. Загалом Боніфацій для Савки ще з тих пір — чи не найбільша вавилонська загадка. Нині й сам Вавилон ніби в якомусь незбагненному лабіринті: стежки, стежки, стежки — сорочі, собачі і людські. Ті, людські, перший прокладає Савка, потім їх утоптують школярики, далі бабусі чимчикують ними на оденки, а за тими німічними бабусями, яких пісня та холод гонить по Вавилону, уже вільно ходять собі всі інші тутешні мешканці.

"Чорті-що... Дорогу пробивають найслабкіші, хоч мало б бути все навпаки", — думає Савка, засівши у Климових глабцях.

Секретар чмокнув, клацнув язиком — та так хвацько, що луна пішла, — збагнув, видно, як робити ті сани, і рушив був на обід, у цьому він точніший за сільрадівські ходики. Але Савка зупинив його, прибрав рябчаки з коней, зняв опалку, сів на передку і подав глабці. Все це тривало якусь хвилю. Боніфацій не встиг навіть отямитися, відмовитись, заліз на заднє сидіння, і Савка повіз його через Вавилон.

Хто бачив Боніфація в глабцях, той нізащо не міг би повірити, що це він. Сама гордість та гідність запанували ним. Він ані не повернув голови в жоден бік, навіть коли віталися з ним, а лише глядів перед себе в

худорляву Савчину спину, на якій видималися лопатки. Савка також поводився з гідністю, не дозволяв собі озиратись на Боніфація й тим ганьбити його, як дещо випадкове чи недостойне, тільки коли під'їжджали до двору, запитав:

— Ну, як тобі там?

— Світ переіначився, Савко... Коли я буду правити Вавилоном, то неодмінно заведу собі такі сани. З козлами і з пружинами на задку.

— А хто ж на козлах?

— Ти, Савко, тільки ти. Хто ж іще...

— Давай, прав. А я вже згоден послужити тобі. Хоч виконавцем, хоч кучером... — гиготів Савка.

Біля воріт Боніфацій зліз, наказав Савці зачекати на нього і неквапом пішов до хати, як великий пан.

Там, у теплій господі, Боніфацій обідає, а тут, на передку, пронизує наскрізь вітерець, форкають запушені памороззю коні. Савка знову поклав на них рябчаки та все позирав на хату Кожушних, чи, бува, не вийде звідтіля Клим Синиця. Не виходить, мабуть, частує його стара Кожушна за доччиного листа гарними наїдками — гречаними лигунами з салом або ще чимось. І досі славиться її кухня, яку Орфей Кожушний, мандруючи по світах, щоразу доповнював якимись небувалими тут вигадками. Він сам готував таку собачатину по-маньчжурськи, що пахував нею усе пригир'я, але, окрім нього самого, більше ніхто не торкався тієї осоружної страви. Цей же Боніфацій не терпить жодних вигадок, до страв людина звикає, як до днів, але сумніву не могло бути, що борщ зараз мав гарний, із баранячим поріб'ям, а на друге були вареники з капустою — те повідомив Савці іще зрання: "Сьогодні замовив

Зосі вареники з капустою". Савка саме пік на сніданок картоплю у грубці — також славна річ! Та якби не щодня, а бодай через день.

В'язки стоять на горі, причаїлись у білій тиші, а сама гойдалка перепочиває на сільрадівським горищі. У Савки ключі до гойдалки й до дзвіниці, і секретар мав би на те зважати.

Боніфацій не появлявся. Савка підготував виїзд, сів на передок, та нараз у нім спалахнула люта злість на Боніфація. Він миттю перебрався на заднє сидіння, встромив у стояк на передку батожилно з доскоцьким батіжком і голосно розсміявся.

З'явився Боніфацій із Зосею на дверях. Вона у фартушку, невеличка, на останніх днях.

— Здрастуй, Савко!

— Здорова була, господине.

Боніфацій чекав, щоб Савка звільнив йому місце.

— На козли! — показав Савка, відкинувшись на сидінні.

— Не дури, Савко.

— Ще одне слово — і підеш пішки. А я буду їхати за тобою назирці, аби не втік.

Боніфацій ще повагався, тоді піднявся на передок, витягнув батога, розправив віжки, нокнув на коней.

— Хочу побачити, як ти правитимеш Вавилоном... — розсміявся Савка на теплому луб'ї.

Боніфацій заскреготів зубами, але кланявся всім, хто бачив цю дивину — височенного на високому передку. Зате Савка — паном діло, хоч і голодний, як інколи буває голодний цап Фабіян.

Клим Синиця засидівся в Кожушних, напевне, має там гарний обід, то Савка вирішив і собі пробитися туди.

"Сходь!" — сказав він Боніфацію, коли той привіз його до сільради, пересів на козли й поправував на занесену снігом вуличку. Опинившись у теплій хаті та припрошений Зінгеркою до столу, на якому парували в макітерці гречаники з салом, оті самі пизи, Савка подумав, як все-таки гарно облаштований світ і як добре, що не всі люди в ньому — Кармеліти. По тому, як Савка напав на гречаники, комунар збагнув, що виконавець добряче зголоднів, і підсипав йому з макітерки, чим занепокоїв Зінгерку до краю. Щоб якось зупинити це марнотратство, стара впадала біля Кліма:

— їжте, Климе! Пийте, Климе! Зовсім ви мене розчулили цим листом. Податися в таку далечінь! В Орфея вдалась, в Орфея. Той усе життя никав по світу. Вона ж бо і народилась без нього... їжте на здоров'ячко. За Савкою і поспіти важко. Савка вічно голодний...

— Сьогодні ми з Савкою наступаємо на ситих, — сказав Клим, підбадьорюючи виконавця.

Зінгерка не мала жодного способу врятувати бодай рештки гречаників (для себе), то висипала йому все з макітерки. А зате, вставши із-за столу, Савка поцілував їй ручку, чого не здогадався зробити і сам великий комунар. А то ж і є вавилонське виховання...

Уночі до Соколюків прийшов Савка Чибіс, постукався у віконце супроти печі; коли йому відчинили і він зайшов до хати, весь білий, завірюшний, то засміявся в потемках (він любив посміятися невпопад), а

далі сказав, що їх обох викликає до сільради уповноважений нагально, цю ж хвилю мусять збиратися і йти з ним.

Засвітили каганця. Савка знову зареготав, побачивши в ліжку Даринку.

— А чому вночі, Савко, що, день малий?

Виконавець сидів на лаві, лузав соняшникове насіння, йому заборонено давати будь-які пояснення, вони самі мають здогадуватись, чому їх викликають, якщо душа часнику не їла, то й не буде смердіти. Савка ухилився як тільки міг, і Соколюки по суті нічого не вивідали від нього.

Вони збиралися неохоче, стогнучи, зітхаючи. У Данька заклакли руки від страху, і він довго не міг узутися, халяви випорскували з одерев'янілих пальців. Прохав шевця пришити до халяв вушка — не пришив, а гроші здер добрі.

Коли Даринка зачинила за ними сінешні двері і всі троє вийшли на вулицю, Савка сказав, що тепер він мусить забрати ще й Явтуха.

За кілька хвилин виконавець вивів переляканого сусіда, котрий ніяк не міг втрапити застебнути кожушка на дерев'яних гудзиках. Явтух запитав Соколюків:

— Що сталося? Знову когось убили?

Соколюки промовчали, розцінивши це як злісний натяк. Вибрались на Вавилонську гору, до будинку Тисевича, де містилася деякий час волость, а нині сільська Рада.

Застали тут усю вавилонську багатину: Матвія Гусака, Артема Буга, обох Раденьких — Хому та Федота, Петра Джуру, власника трактора, —

ці живуть у самім Вавилоні і прийшли сюди пішки, хутірні дідичі приїхали на санях, за ними посиляли міліціонерів, що прибули з Глинська.

Високий, вихудлий у в'язниці й гнучкий, як саме нещастя, ходив поміж викликаних Кіндрат Бубела, щойно обкладений "експертом" у дві тисячі карбованців: "Люди добрі, за весь хутір не взяти такої суми, якби спродати навіть усе до дрантиночки!" Повчав інших стояти міцно, не викладати гроші на лопаті, бо хто поспішить викласти перший "експерт", того обкладуть другим, а там і третім, тим глинським супостатам вірити не можна, вони висотають із нас усі жили і пустять старцями по світу, і тоді не стане на землі іще одного Вавилоня, піде він прахом без них, вавилонських господарів.

На ґанок вийшов Павлюк-батько, теж із хутірних, він тримав найкращу кузню в окрузі, заграбував її у пана Родзінського, коли розбирали економію, надірвався, вантажачи велетенське ковадло з колодою, відтоді так і жив із грижею, раз по раз запихав її у свої нутрощі, а вона вивалювалась усе загрозливіше. Ось і зараз розхвилювався до краю, притримував лівицею грижу, перехнябившись усім тілом на один бік, потім скрушно надів сиву шапку на сиву голову.

— Скільки? — разом добігли до нього три сини — Онисим, Махтей і Роман, каторжани кузні.

— Півтори тисячі, як льоду, — махнув вільною рукою Павлюк і крізь притихлу громаду став пробиватися до саней, щоб там угамувати біль.

Він лежав у санях, а дідичі обступили його: "Ну, ну, Созоне, розкажи, як воно там робиться?" Павлюк лежав горілиць, дивився на замерзле, крихке, як перший лід, небо і все шепотів:

— Півтори тисячі... півтори тисячі...

Покликали в сільраду обох Раденьких — Федота і Хому. Вони пішли, мов на плаху, згинці, ще на ґанку познімали шапки, вклонилися міліціонерові на дверях, так наче щось могло залежати і від нього. Колись це були бідні люди, мали гончарного круга і сліпого коня, котрим возили свої вироби до Глинська, після землеустрою кинули гончарювання, поставили спершу одного вітряка, а це бралися за другого — майстри були до всього великі, відкрили шорню, стельмашню, вже замахнулись було на трактора, а там і на молотарку, самі наробили цегли і склали хату на дві половини, майже таку, як була у Тисевича, — жити та бути, аж раптом цієї ночі Савка у вікні...

Тримали Раденьких довше за інших. Старший, Федот, кілька разів уклякав, благав представників влади зглянутися на його діток, яких мав чималенько. Погрожував, що приведе їх сюди, а собі заподіє смерть. Менший Раденький дітей не мав, але розплакався не так за себе, як за брата.

Уповноважений райпарткому був Клим Синиця, він знався з Раденькими по козівських та глинських ярмарках (глину продавали у тому ж ряду, що й горшки), але ніколи не сподівався, що се ті самі Раденькі, ще недавні вавилонські бідаки, власники одного-єдиного сліпого коня, про якого говорили тоді: він такий сліпий, що не може відрізнити козівського ярмарку від глинського. В сільраді було натоплено, а Клим Синиця ходив по кімнаті у шкірянці наопашки, але через безрукість Раденькі не впізнали його. Той продавець червоної глини мав обидві руки, був лагідний, добрий хлопець, а цей, товариш уповноважений райпарткому, — непохитний і невблаганний, знав їхні прибутки краще за них самих (не поступався жодним карбованцем від названої суми: п'ять тисяч з подвір'я, або кожному свою половину).

— Чим же ми гірші за Бубелу, за Матвія Гусака, за інших? — почав було Федот хапатися за останнє, але менший Раденький заспокоїв його і майже непритомного вивів на ґанок.

Коли вони назвали суму, Матвій Гусак засміявся, а Павлюк перестав стогнати на своїх санях, забув про грижу.

Після них пішов за "експертом" Петро Джура. З тим розмова була коротка, тут зважувалось на хвору Рузю і на те, що його трактора наймала сама комунa, коли виходив з ладу локомотив.

— Трактор ще живий?

— Живий.

— Не продав?

— А навіщо? Хіба він у мене їсти просить?

— І довго ще будеш його тримати?

— Заки не здохну.

— Може, вступиш у комуну? З трактором.

— Ні, Климе, хочу бути вольним.

— Запишіть йому півтисячі.

— А не мало? — то фінінспектор із Глинська, з душею холодною, як у вужа.

— Досить з нього для початку.

— Це ж на скільки років? — запитав Джура, дрібно постукуючи підшвою об підлогу.

— Не внесеш до Нового року, експропріюємо твого трактора. Баста! Іди, Джуро, і думай, що тобі краще. Або з нами, або з ними... — показав за двері. З тим і вийшов, наче однаково йому...

Після цього покликали Явтуха. Той зайшов, радісно зворушений, жвавий, майже щасливий. Це насторожило Кліма Синицю. Оглянув Явтуха, оцінюючи: все ті ж легендарні штани на ньому — що з цього брати?..

— Ви писали заяву на Соколюків?

З Явтуха спало те романтичне, він боязко зиркнув на їхнього дядька Панька Кочубея, котрий сидів тут, по ліву руку, якої насправді не було, від Кліма Синиці.

— Писав старший мій син Івасько під мою диктатуру. Я сам писати не вмію.

— Ви певні, що це наймичка в них?

— Так, чистісінької води наймичка. Панько Гарехтович можуть підтвердити, дарма що доводяться дядьком для них, їм тобто.

— У третіх, — уточнив Панько Кочубей.

— А я хіба сказав — у перших?

— Можете йти, товаришу Голий. Ми зважимо на вашу заяву.

— Як то йти?! — обурився Явтух. — А цей самий, налог на мене? Хіба я у бога теля з'їв, чи що?

— Не будемо вас обкладати.

— Як то не будете? Гей! Хоч для годиться що-небудь.

— Чоловік ви середнього стану, діток багато...

— Я середнього стану?.. Вперше чую. Який же я чоловік середнього стану? Я найвищого стану, який тільки є.

— Ти? — підвівся Кочубей, зачеплений такою неправдою. — Та я ж у тебе ще жодного кабанця не заколов. Який же ти лицар без сала?

— А льоха з поросятами? Це ж факт? Я прошу зважити на це, товаришу райпартуповноважений. А потім олійку б'ю двічі на рік. Яке сало в піст, коли є для приварку гарна конопляна олійка?

— Середняків не обкладаємо, товаришу Голий. Ідіть. Обкладаємо лише міцних середняків. І то не всіх.

— А мене обкладіть! Благаю вас! Я міцний. Міцніший за інших...

— На скільки?

— Ну, хоча б на два карбованці. Одного маю при собі зараз.

— Радянська влада не може йти проти закону.

— Я дозволяю. Чуєте, я дозволяю!

— Ні, годі! — Клим Синиця отим рвучким, раптовим рухом лопатки підбив на лівому плечі шкірянку, яка сповзала.

Явтух, майже плачучи, подибав на ґанок. Скривджений, обмерлий. Коли вийшов, кілька облич наблизилось до нього. Одне належало Лободі з хутора. Іній упав на кінчик вуса.

— Скільки? — запитали разом.

Явтух розігнув на піднятій правиці два пальці:

— Дві?..

— З такого злидня? — вжахнувся Лобода.

— Де ж правда? І на діток не зглянулись?!

Явтух заплакав і пішов геть, у цілковитому розпачі від того, що його не обклали "експертом". То був розпач людини, котра поки що нічого не досягла, незважаючи на майже надлюдські зусилля. Мулько і тісно Явтуху в середняках, тоді як інші якось ураз переступили через це мерзенне "сословіє".

Клим Синиця впізнав обох Соколюків, посміхнувся, чи то видалося їм, ловко підбив шкірянку отим рвучким рухом лопатки. Дядько Панько не виявив до них жодних родинних почуттів, навіть не запропонував сісти, хоч усім іншим, за винятком хіба що Явтуха, він не відмовив у такій люб'язності. Коли сюди викликали Бубелу, Кочубей не знав, де його посадовити, а перед Раденькими сам був ладен стояти, аби лиш вони сиділи. Ще б пак, кабанців чистив у них безперестанно, платили вони йому за те щедро, особливо коли повертався до тих кабанців удруге, вже як колій. До сьогоднішньої ночі він чудово сполучав високі обов'язки голови з цією своєю улюбленою професією, до якої мав рідкісний хист. Навіть комуна вдавалась до послуг Панька Кочубея, його запрошували туди двічі-тричі на рік, і там він уже сягав вершини. Комуна платила йому за кабанці сиром, кожного разу він привозив дві-три головки. Тепер платитиме грішми. Те, що Клим Синиця зараз так пильно розглядав їх обох, примусило Кочубея здригнутися, холодна краплина скотилася йому із карка на спину, ще кілька таких краплин, і Панько зовсім обімліє. Він намацав те найслабкіше місце, затулив долонею, як затуляють рану, тоді сказав Климу Синиці:

— Це, Климе Івановичу, оті самі Соколюки, мої солом'яні родичі, хай їм грець. Ще малими спалили Вавилон, а тепер дядька заженуть на той світ. Один конокрад, а другого Бозею прозивають. Таке рідкісне сполучення. А це іще утнули — взяли до хати одну дівку, ту, про яку дописав Явтушок. Даринка хто вам: дружина чи наймичка?

Клим Синиця востаннє бачив їх на Абіссінських горбах, коли вони билися там до першого снігу, і хоч що б думав про них їхній дядько, але в нього вони викликали співчуття і навіть захоплення. Коли б у його комуні були всі такі заповзятці, то вона напевне ствердила б себе надовго. Зараз вони теж стояли безневинні, безпорадно-наївні, понищені Паньком Кочубеєм, і Клим Синиця не мав до них жодного зла — ні класового, ні людського. Він лише запитав не без іронії:

— То котрий із вас конокрад, а котрий Бозя?

Дядечко зміряв їх таким прискіпливим оком, що мовчати далі не було змоги.

— Дядечко щось не те кажуть, — промовив Данько. — А загалом — то я конокрад, а він — Бозя. Так, дядечку?

Данько вже давно не тримав за вуздечку краденого коня, а Лук'ян навіть забув, як відчиняються двері в хаті пресвітера.

Тут Клим Синиця довідався про їхній майновий ценз: п'ять десятин поля на двох, коні свої, не крадені, плуг-п'ятерик, віз, корівка, два підсвинки, кури, голуби, самогонний апарат, жорна, ступа (товкти пшоно), терниця для конопель і наймичка. Твердий план хлібозаготівель і зустрічний план виконали, до созу, який ще восени пробували заснувати тут, вступати відмовились, хазяйнують самі, політично неблагонадійні. Цього літа побували у глинській в'язниці. Така характеристика, напевне, справила б неабияке враження на будь-кого з уповноважених, складав її Боніфацій наперекір голові, маючи намір скомпрометувати Панька

Кочубея з допомогою родичів і колись-таки зайняти самому місце голови. Панько Гарехтович засовався на лаві, коли Клим Синиця начитував майно його родичів, він учув підступну руку хитрого Боніфація, цього покидька босих кармелітів, котрі один час правили Вавилоном із Бердичева, там і досі стоять руїни їхнього кляштора. Самого ж Кліма Синицю така прискіпливість Боніфація просто обурила.

— Він забув уписати сюди хіба що мишей, — сказав Клим Синиця і мало не ткнув Кочубея носом у список.

Те, що там побачив, примусило Панька Гарехтовича схопитися за голову. Останнім у списку на обкладання "експертом" значився — хто б ви думали? Сам Фабіян! Левко Хоробрий! Це вже справді була іронія долі. Але, на превеликий Кочубеїв подив, список був підписаний ним, головою, і переправлений у Глинськ.

Панько Кочубей прочитав написане на Фабіяна: "Поля не має, відмовився од землі під час землеустрою, гадаючи, що однаково її заберуть, має цапа, яким користується вся округа, гребе за нього великі гроші, крім того, підробляє ще й на трунарстві, з побічного майна можна відзначити верстак і столярське начиння. Знавець Біблії та інших книг сумнівного спрямування".

Кочубей підійшов до Савки, який сидів у кутку, на діжечці для води, і шепнув йому:

— Мерщій Боніфація! Мерщій цю бестію сюди!

— Як же його сюди, коли в хаті пологи цієї ночі? Зося переходила два тижні.

— А ти звідки знаєш, що вона переходила?

— Боніфацій сказав.

— Тоді клич Фабіяна.

— Цапа чи чоловіка?

— Обох клич. Одна нога тут, а друга там!

Савка вибіг, а коли повернувся — Соколюків уже не було. Їм перепало за наймичку. Клим Синиця примусив їх написати заяву, в якій обидва зобов'язувались віднині вважати Даринку рівноправним членом своєї родини і власником третьої частини всього майна, яке так скрупульозно виписав Боніфацій. Клим Синиця радів із цього кроку свого, наказав голові довести це до відома Даринки, і Панько Гарехтович тепер міг бути спокійний: серед його родичів немає жодного обкладеного "експертом", а це не так мало, коли маєш поруч таку бестію, як Боніфацій.

Савка ввів ошелешеного цапа, тримаючи його міцно за бороду. Жодного з Фаібіянів дома не виявилось, та коли Савка вже повертався назад із порожніми руками, то нагледів цапа в комунівській опалці. Цап трубив овес, жахаючи коней своїми велетенськими шишкуватими рогами. Кілька вівсинок вчепилося йому до вологого носа, і зараз він намагався дістати їх язиком.

— А це що за суб'єкт? — запитав Клим Синиця.

— Жертва Боніфація, — глибокодумно сказав Панько Гарехтович. — Про нього тут написано чорті-що, а цап достоту зносився, вже старий і нікуди не годний. Ніяких прибутків Левко Хоробрий від нього не має. Був козак, та зносився...

Коли Савка звільнив його, цап підійшов до діжечки, яка влітку стоїть у сінях, а на зиму її забирають сюди, відсунув мордою дерев'яну кришку, що правила Савці за стільця, і, досхочу напившись після комунівського вівса, подибав потім у найтепліший куток біля грубки, любляв

полежати там на зборах, повагом клякнув на передні ноги, розлігся і тут же таки заснув дрімуче.

Левка Хороброго було викреслено зі списку, а натомість мало не занесено туди Боніфація Лясоту. Його майновий ценз, зловмисне перебільшений, як і належало, Паньком Гарехтовичем, давав підстави приписати секретареві сільради і відповідну до цензу суму, та чималеньку. Але тут захеканий вбіг Савка й, захлинаючись од власного сміху, повідомив, що в Зосі щойно народився хлопчик. На честь батька хлопчика вже названо Боніфацієм. Це відразу міняло становище, і навіть фінінспектор із Глинська не наполягав обкладати Боніфація Лясоту "експертом". Панько Гарехтович також не наполягав, побоюючись, що після секретаря черга може дійти і до голови. Його заробітки на кабанцях добре відомі фінінспекторові, не кажучи вже про Кліма Синицю, який мав про них ще конкретніші уявлення.

Потім підійшов і сам Боніфацій, урочистий, збентежений, дещо ніби зніяковілий од появи на світ ще одного Боніфація. Клим Синиця привітав його, а Панько Гарехтович запитав, ледь стримуючись, щоб не розсміятись перед уповноваженими:

— Чому в цих списках опинився Фабіян, тобто Левко Хоробрый?

— На те, — спокійно сказав Боніфацій, — аби було видно заможність інших. Хіба ви не знаєте, Паньку Гарехтовичу, що все пізнається в порівнянні?

— От ми й хотіли порівняти тебе з Фабіяном. Але честь узяли о те, що в тебе сьогодні така мить, — сказав Кочубей. — Дякуй Зосі, що вона сплутала нам карти.

— А кому ж ви маєте дякувати, що вас нема у цьому списку? — спалахнув Боніфацій. — Мені, Паньку Гарехтовичу, що я не показав вашого капіталу, складеного в кабанцях.

Кочубей так сіпнувся, що мало не одламав спинку крісла, на якому сидів.

— Якщо ми колись залишимося без сала, то через нього, — звернувся Панько Гарехтович до Синиці. — Віднині я обіцяю вам, що мій ніж не торкнеться жодного кабанця. Нехай Вавилон виплоджує кнурів. Нехай.

— Заспокойтеся, про вас поки що не йдеться.

— Але ж ви бачите, з ким я маю честь служити?

— З ким? — перепитав Боніфацій.

— З Кармелітом! — вибухнув Кочубей.

Боніфацій грюкнув дверима.

На ґанку на нього засичали з усіх боків, що мусив відступити у темні сіни:

— Ось хто нас продає!

— Виходь, Кармеліте! Однаково не сховаєшся!

— Шкура вавилонська!

— Антихрист!

— Граждани! — нагадав про себе міліціонер у кожушку. — Цитьте!

Ще привів Савка Скоромних — батька з двома синами. Вони трималися купки, ні з ким не заводили розмов, їм-бо потрібна не одна ніч, щоб ужитися в цю тривожну, незвичну атмосферу, а коли їх

покликали в сільраду, то бігли один за одним так щільно, наче один. Такої єдності душ вавилонська природа ще не витворяла ніколи — це чи не перший випадок. А як вийшли на ґанок, і їх запитав хтось із натовпу: "Скільки?" — всі змахнули руками й одразу ж заквапились додому. Навіть сніг квилив під ними, ніби під одною людиною.

Потім Безкоровайні, Пірникози, Валахи, Журавські, Бути, Чапличі — водив їх Савка до самісінького світанку. Боніфацій нічого не пропустив у їхніх набутках, вписав усе рухоме й нерухоме; облічив їхні видатки краще, ніж вони те зробили б самі, і тепер мусив стояти в сінях, за дверима, високий, самотній, зате справедливий однаково до родичів і неродичів, до православних і католиків, до багатих і бідних. Лише на світанку вибрався зі свого запілля і почвалав додому, щоб бути присутнім на першій купелі.

Розділ третій

Бубела гадав, що він почав жити на світі не з тих пір, як народився, а звідколи став власником невеличкого хутора, що губився в степу між Прицьким і Вавилоном. Домігся цього завдяки двом людям: завдяки Теклі, багатій дівці із Козова, з якою пригнав до Вавилону невеличку, але достоту патлату отару овець, саме визрілих для стрижки; неошинкованого воза, впряженого у той віз коня, однолітка Теклі, він ось-ось мав померти в Козові від довголіття, і тесть дав його понад умову, тільки для того, щоб сам Кіндрат не впрягався у воза й не пер його самотужки до бундючного Вавилону, а потім знайшовся ще один чоловік, царський міністр Столипін, при якому Бубелі зовсім розвиднилося. Приданий кінь пережив Теклю, вона померла на перших пологах. Столипіна ж убили в Києві, Бубела їздив на відправу міністра од Вавилонської волості, за Теклею так не плакав, як за ним. По всьому пішов до Лаври помолитися Богу за свій хутір, там спостеріг черницю Парфену, пречудову, сором'язливу, а душею ніжну, ніби ранковий вітерець над хутором, умовив дівчину, що його хутір — посеред поля, посеред неба, посеред світу — буде правити їй за монастир, коли вона того захоче. Парфена погодилась, дівчині оприкрів Покровський

монастир, куди її, сироту, родичі спровадили силоміць. Найняв візника на Євбазі, той виявився родом із Глинська, і за три дні привіз Парфену на хутір, привіз уночі, і з тих пір рідко хто у Вавилоні бачив його нову дружину. До революції Бубела ховав її від пана Тисевича, в революцію — від офіцерів та сотників, пізніше ховався з нею од цілого Вавилона, гадаючи, що там люд пішов без царя легковажний і ненадійний. Парфена ж, чи, бува, не за те, що кинула монастир, була покарана безпліддям. Бубела змирився з тим, а коли зовсім постарів, то відчув велику потребу в спадкоємцеві, примушував Парфусю, як він її називав, пити всіляке зілля, привозив до неї з Кам'янця якогось великого заговорника, той натякнув різними притчами, що вся біда в самому Бубелі, нехай спробує дати дружині більше свободи, тоді все знайдеться, якщо, певна річ, монахи не вбили у ній плоть якимись отрутами. Тоді й сам бог Саваоф, від імені якого те робилося, не допоможе.

Овечки плодилися, як на безголов'я. Бубела не знав, куди дівати шерсть та лій. Парфуся не старілась ані на один день, штамбові тополі росли довкола хутора як з води, з кожним роком усе надійніше ховали від світу його невеличке царство, в сажалках виводилися карасі, в сажах гризлися свині; таємно Бубела тримав кілька пахолок із Прицького, вони заночовували у клуні, на соломі, все літо вавилонські парубки ходили до них на вечорниці, заодно норовили виманити монашку, але Бубела тримав її у своїх обіймах навіть уві сні, боявся, що вона сплодить йому щось легковажне від тих парубків, і пропаде праця багатьох років, загине його "царство" від рук слабкодухого спадкоємця. Краще вже хай усе залишиться для Парфусі, коли він помре, а помре скоро, бо душить його ядуха, люльку свою Бубела вже смоче тільки порожню, зрідка викурить буркунцю. Аж тут ще одна несподівана напасть. Визрів на хуторі бугай, красень неймовірний, з Вавилону та з Прицького все водять та водять до нього корівки, течуть грошики чисті й дармові як водиця. Перед тим як вивести бугая, Бубела зачиняє в хаті віконниці. Потім віддає Парфені гроші на сховок і кожного разу сміється ядушливо, самими грудьми.

Для хутора сонце сходило у Прицькому, а заходило у Вавилоні. На сході був Федір Майгула, котовець, до нього Бубела підступав поволі (то кабанця завезе, готовенького, розібраного, то скине з воза зв'язаного баранця на свято), а на заході оберігав його від усякого лиха сам Кабанник (Панько Кочубей), котрого, по суті, він же й поставив над Вавилоном, селом "скверним і неслухняним", підлим своєю одвічною бідністю, своїми хатками, що мостилися колись одна при одній, своїми крученими вуличками, що згори здавалися ще вужчими, ніж знизу. З тих вуличок небагато вибилося в люди. Після останнього спалення Вавилона вдалося відсудити у Тисевича кілька шматків землі, дещо скинув на погорільців і капітан Сірошапка, ото й усього панства новітнього, що на тих шматках, а то все мізерія, гольтіпа, одвічна тамга, суєта за шматком хліба.

Бубела шепотів монастирські молитви, яких колись навчила його Парфуся, сама ж вона перестала молитись і, либонь, уже давно не вірила ні в Отця, ні в Духа, ні в Сина, все те заступив собою Бубела, вона казала йому — батьку, він був тут ігуменом, і Богом, і катом, хоча й за всі роки не те що не підняв руки на неї, але не сказав їй поганого слова, їй хотілося б хоч один раз бути побитою, обгуканою по-чоловічому. Коли він гримав на бугая чи на прицьківських сезонниць, Парфуся слухала його з заздрістю. Його витончена стареча ніжність до неї катувала її більше за все, навіть більше за парубочий сміх у клуні, біля баламутних прицянок.

Дві тисячі "експерту" він шукав на хуторі так, наче їх могли заховати тут ще орендарі капітана Сірошапки — була то колись його земля. Схоплювався вночі, одягався й до самісінького розвідка десь пропадав, коли ж повертався, то говорив скрушно: "Нема, Парфусю, двох тисяч. Доведеться розпродати хутір або ж позичити мотузку в Пелехатого. Щоразу, коли заходжу у вітряк, так і тягне мене туди ж..." Але ще була в Бубели якась надія на Майгулу. Однак її теж не стало. Майгула відмовився од посередництва, він назвав Синицю Робесп'єром. Такий самий непідкупний фанатик. Почувши це ім'я, Парфена сказала, що у Лаврі такого святого не знали, се, напевне, католик, вона ж знала лише православних великомучеників, до яких прямих і Бубела, — се відчула вона,

ще коли старий повернувся з Глинська. Сказав Парфусі: "Я вже старий, мені страчати нічого, буду битись із ними. Якщо я загину, то хоч де б мене поховали, найми людей, викради мій прах і переховай тут, на хуторі. Каменюки на мене не клади, хай я проросту травою і буду шепотіти тобі вечорами. Хе-хе, моя ягодо, я ще сильний, мене німець не зрубав і ці не врубують... маю два "георгії" від царя і сотницький чин від гетьмана Скоропадського. Нікому про це ні гугу. Коли гетьмана скинули, а нас розбили під Житомиром, я повертався звідтіля ще з одним, був такий у Прицькому, Тихін Дорош, теж сотник, так я його, прости господи, на нічліжці, вночі... — Бубела весь сіпнувся. — Тихенько, щоб потім не було свідка... Ота Настя волоока, що приходить до нас на підробітки, то його донька, вітчим у неї нікудишній, ледащо, комнезам, яюсь питаю її, що чути про батька, каже — чекаємо, а я собі думаю: так, так, чекайте, дочекаєтесь... Ми перебили одні одних заради цієї землі, яку хочуть тепер у нас відняти... А що ми без неї?.."

Наступної ночі він наладнав крилатки (легенькі санчата з дугою) і подався до Вавилону. Парфуса перехрестила його на дорогу, бо здогадувалась, що то поїздка для нього могла бути важлива: або ж він повернеться з неї Бубелою, сильним, як досі, або ж стане ніким, і тоді від нього можна чекати чого завгодно. З пасії він може підпалити хутір і піти жебраком по світу. Бубела з тих, що ні перед чим не зупиняються. Тоді їй або ж повертатись до Покрова, або ж проситися в комуну до Кліма Синиці, якщо тільки туди приймуть людину з таким минулим, як у неї.

Чи не найсвітлішими днями для неї були ті кілька місяців, коли Бубела потайки пішов у гетьманці, а хутір залишив на неї. Парфена знала, як діяти. Вона найняла собі вавилонського парубка, причому зовсім недорого, по червінцю за місяць, та ще харчі в додачу. Тим парубком був Данько Соколюк. Даньку було тоді ледве за двадцять, він ще не знав ні конокрадства, ні жінок; на перших порах соромився глянути на господиню, ночувати їздив додому, але як почалися жнива і стали з ним до жита — Данько косив на стіну, а вона підбирала, то яюсь зразу спало з Данькової цноти, він не виходив із хутора по тижневі й по два, а згодом і зовсім занедбав свою домівку, лише мати приходила забирати від

Парфени зароблені сином гроші. Залишилося хіба що узаконити шлюб, але повернувся Бубела у формі чонівця. Прогнав Данька, не заплативши йому ні копійки за останній місяць. Парфуся ходила печальна, ще довго любила того парубка, аж поки не вколихала його на гойдалці Мальва Кожушна. Ніколи не бачила Мальви, а чула про неї від самого Бубели, що Мальва — диво, для неї Данько Соколюк лише забавка, з усіх вавилонських чоловіків один він, Кіндрат Бубела, годен би втримати і таку в покорі й честі, якби та дісталася йому замолоду.

Бубела був колись гарний і сильний, але хутір висмоктав із нього силу, час на хуторі пливе так само швидко, як і довкола. Парфусі стало за сорок, а Бубела розміняв сьомий десяток. Колись ця різниця в роках була непомітна, тепер обом завдавала гіркот і розчарувань. Парфуся ще поривалася до життя, але він уже жив лише для хутора, ув'язнював Парфусю дедалі суворіше, перестав брати її з собою навіть до Глинська на ярмарок, де раніше вавилоняни могли бачити черницю. Та що волі ставало менше, то настійніше думала про неї Парфена. Якби не в нещасті таким Бубела, то кинула б хутір та пішла б світ за очі...

Чи те вже зароїлося Боніфацію, чи й справді всю ніч хтось ніби вештав побіля хати. Зося звечора вчинила хліб, а Боніфацій уставав рано, може, раніше за весь Вавилон, то пішов до клуні по соломі, щоб витопити піч. Зося дослухалась, завше відчиняла йому хатні двері, коли він повертався з велетенською в'язкою, але цього разу так і не діждалася. Вступила в човгани, вибігла на подвір'я, яке ще сніло в білих сутінках, покликала:

— Боніфацію!

Лише вітерець скрипнув прочиненими дверима.

У клуні було темно, то Зося відчинила їх у якомусь тривожному передчутті — відчинила обидві половини і побачила посеред клуні Боніфація з в'язкою. На його, вочевидь, напали, коли він уже завдав в'язку на плечі, і задушили нашильником. Правда, Панько Кочубей, а за

ним і весь Вавилон стоять на тому, що в Кармеліті заговорила совість і він задушив себе сам. Нікому не хотілося знову подорожувати до Глинська на слідство. Але ж Зося, вибігши з клуні, на власні очі побачила сани, що петляли по горішньому Вавилону. То втікали убивці Боніфація... Потім хтось сказав, що Фабіян уже давно зняв із нього мірку. Могло те піти від Бубели, він один знав про зарубку для Боніфація в хатині трунаря. А ще згадалося декому, як тоді, у Глинську, Кармеліт підняв руку на Бубелу. "А те не прощається!" — говорили прихильники Бубели. Вони ж і заполягли поховати його на відлюдді. Хурдига стояла страшенна, замело дороги, ніхто не міг добитися ні до Глинська, ні звідтіля...

Здається, окрім Зосі, ніхто й не сплакнув по ньому, бо хоч він і був чоловік чесний, а добра нікому не зробив ні на мачину. Його скнарість перевершувала все досі відоме, він навіть удома, для себе ж, жив видавцями: борошно, крупу та все інше вимірював та виважував для Зосі на безмені. Копієчки ніде не пропив ні сам, ні в товаристві, а чуже добро та чужі гроші мав звичку лічити, наче свої власні. Коли ж восени возив до Журбова свої буряки, і хтось застрявав або ж перекидався на дорозі, то він обминав потерпілого і глядів лише свою хуру. Зате все, що губили інші, визбирував і клав на свого воза. Зося потім припускала, що коли б йому самому довелося розпрощатися з усім, що приробив, і піти в колгосп, то, напевне, він ліпше скинувся б на бантину. А до всього він ще був і жорстокий. Зося боялася вже самого його погляду. Та хай йому земля пухом, бо ж загинув він безневинно та передчасно, і смерть на нього впала жорстока. Він був один із тих, хто прагнув правити колись Вавилоном.

Вавилонські багатії були у відчаї, потерпали, щоб не впала на них смерть Боніфація, вдень не показувались на людях, вечорами засиджувались то в Раденьких, то в Павлюків, то іще де-небудь, засилали своїх людей на інші села — у Прицьке, в Козів і до самого Глинська: всюди те саме, тільки податки іще більші, ще непосильніші.

Клима Синицю слухали на райпарткомі по заяві Боніфація. Тепер вона була ніби посмертна... Той дорікав уповноваженому за м'якість, нібито

виявлену ним у Вавилоні. За ухвалою райпарткому сюди прибув сам завог Рубан, про якого говорили тут, що він чоловік рішучий, запальний, але справедливий. Рубан визнав усі дії Кліма Синиці як уповноваженого райпарткому законними й залишив їх у силі.

Квартирує Рубан у Мальвиної матері, старої Кожушної. Невеликий на зріст, чорнявий. У Глинську в нього старенька мати і більше нікого. Тому Вавилон одразу ж заходився шукати для нього пари, прагнув мати у Глинську бодай одного впливового чоловіка. Але Антоша (так почали називати його з легкої руки старої Кожушної) не за цим приїхав до вічного Вавилонна. Владою уповноваженого він змістив Панька Кочубея як куркульського прихвосня, про що писав Боніфацій, і до зборів перебрав обов'язки голови на себе.

У Святвечір, коли весь праведний і неправедний Вавилон тримається домівок і споживає кутю хто на цукрі, а хто на меду, — а в нашій хаті ще й горіхів лушили до цієї Божої страви, і пахла вона тоді незрівнянно, либонь, такої куті і сам Христос не куштував, — прибіг Савка Чибіс, забрьоханий, стривожений чимось, відмовився присісти до столу, за яким зібралися усі Валахи, лише кілька млинців вихопив зі сковороди, похолодив на червоних од морозу руках, проковтнув майже без передишки і сказав батькові:

— Голова приїхали з Глинська, мають якусь термінову справу, щоб ви були зараз у сільраді! — Попередив: — Нікому про цей виклик нічичирк. Тайна вечерея. — Засміявся, може, найнедоречноше, ніж будь-коли, і побіг до Лук'яна Соколюка.

Батько був один час у продзагоні, мав необережність похвалитися про це Рубану, той присоромив його, сказавши, що йому аж ніяк не личить ховатись у "мерзенних" середняках. Тоді батько написав заяву до созу, який мав показати себе з настанням весни, віддав заяву Рубану, а разом із нею віддав до його рук і свою середняцьку долю.

— А добра б йому не було, вже і на Святвечір шарпає християнські душі, — сказала мати, подаючи батькові макітерку куті в білому вузлику й половину тих грушевих ложок, що виявилися незаймані. — Нехай ті анцихристи хоч куті Господньої спробують, аби не чіплялися до них прокляття хоча б у цей вечір.

Батько вагався, чи брати йому кутю, але взяв і кутю, і ложки порозтикував по кишнях, потім пошепотівся про щось із матір'ю в сінях і пішов.

Рубан уже був у сільраді, чистив закопчене скло до лампи і, здається, ніскільки не здивувався макітерці з кутею, яку батько поставив на стіл.

— Кутя на меду, з горіхами, такої куті сам Ісус не їв.

А коли ще батько взявся викладати ложки до куті, тоді Рубан зовсім збагнув, що кутю бралось не для маскування, — мовляв, іде собі чоловік на вечерю до родичів, — а бралось на повному серйозі для того, щоб тут, у сільраді, перед портретами революціонерів справити Святий вечір.

Рубан заглянув у макітерку:

— Ти що, справді кутю приніс?

Батько розв'язав білу хустину, в якій ніс макітерку, взяв кутю обіруч, підніс Рубану поближче до носа:

— А ти понюхай.

Рубан понюхав — чудові пахощі вдарили йому в ніздрі. З тих пір, як він вступив до партії, принципово не їсть куті й не помер від цього, і хоч партія також нічого не виграла від його самообмеження, сказав:

— Їж сам. Ми, комуністи, на такі дрібниці не розмінюємось.

Батько загорнув макітерку в хустину й поставив у кутку на підлозі, напевне, маючи намір потім забрати кутю додому.

Відтак прийшов Петро Джура, весь пропахлий своїм трактором, кожушок засмальцьований, руки також чорні, масні, привітався, зняв шапку, сів на лаву. Щось скоїлося з його трактором — не заводиться. Петро занепокоївся цим, йому нічим страхати Рузю. Вона щоночі приходить на його половину, сидить біля ліжка і плаче. Їй сняться якісь страшні сні — в божевільної і сні божевільні.

Рубан витер скло, поставив його на пузату бляшану лампу, підтяг ґнота, в сільраді одразу стало світліше, на душі у Джури також посвітлішало, бо в мороці йому все ввижається Рузя в чорному.

— Сьогодні Святий вечір, — каже Джура, — на Вавилоні пахне кутею, млинцями і рибою, а в мене вже третю ніч не заводиться трактор. Як тільки сказав йому, що тепер він созівський, — трактор одразу закомизився, — і засміявся.

— А навіщо було казати заздальгідь? — озвався на те Рубан.

За якийсь місяць Рубан двічі збирав комнезамівців, заснував соз, на чолі якого поставив Петра Джуру, і взагалі задружив із ним, гадаючи, що такі люди, як він, знадобляться в майбутньому. Любив виходити на Татарські вали і звідтіля дивитися на Прицьке, де минули його комсомольські роки під рукою котовця Федора Майгули. Котовець обріс родичами, кумами, дав підняти голову куркульні. Між Прицьким та Вавилоном лежав Бубелин хутір, то Бубела якось приїхав і попросив відписати його на Прицьку сільраду.

— Будь ласка, — сказав Рубан, — але без хутора.

Бубела осікся, збагнув усю недоречність, а може, й необережність свою і запросив Рубана завітати на хутір. Мовляв, прицький голова Майгула, так той на хуторі бажаний гість.

Колишній котовець — душа широка, чесна, але має одну слабкість, яку найлегше приховати на чужому хуторі: п'є забагато. Високий, чубатий Майгула, де ти там зараз обертаєшся? Знав би Тесля про твою дружбу з Бубелою, змайстрував би тобі персональну справу.

Щосуботи Рубан їздить радитись до Клима Синиці, інколи заночовує там і повертається вранці. Синиця щоразу перечитує йому листи від Мальви Кожушної, певно, закоханий у неї, а Рубану дивно і незбагненно, як можна любити жінку, котра, по суті, втекла від тебе хтозна-куди.

Дивний чоловік Клим Синиця, романтик, мрійник, цілу зиму його комунари нічого не роблять, ото й тільки, що доглядають товар та чистять зерно, а він, Рубан, примусив би їх шити, прясти, дерти пір'я, варити сир, робити човни на продаж — є з чого і є чим, годі сидіти на помогеньках держави. З тих пір, як він нагодився в комуну, там ніби стало неспокійніше. Запрошено сировара, щоправда, приватника, але біс із ним, хай варить сир, доки Мальва повернеться з курсів. На тому сирові не буде написано, що його зварив приватник. Пущено лісопилку на паровику, пішла перша дошка, на весну задумано відкрити цегельню, палац не вміщає всіх комунарів, треба збудувати поруч щось пристойне, аби не соромно було показати навколишнім людям: ось вам комуна.

Клим Синиця, може, в меншій мірі, ніж Тесля, дивився на комуну як на далекосяжний експеримент з погляду світової революції, а Рубан своїм практичним розумом бачив у ній щось дуже сьогодишнє, необхідне для даного моменту. Ніби забувши про будиночок над Чебрецем, Рубан нишком мріяв про вавилонську комуну, саме тут, на Татарських валах, чомусь бачив її краще, ніж будь-де, йому хотілося чогось грандіозного, всеохоплюючого, з мільйоном десятин поля і з тисячами комунарів. Поставити б місто, де тепер стоїть Вавилон, і було навіть страшно

подумати, що цей грандіозний план доведеться почати майже з нічого, з якогось одного-двох, нехай десятка спільників.

Левко Хоробрий, якого зима застала роззутим, ось уже цілий тиждень шив собі чоботи біля віконця і кілька разів спостеріг незнайомого чоловіка на Татарських валах. Досі він не мав у чому вийти до нього, не хотілося вибігати в солом'янцях, а це саме домайстрував чоботи, зняв з копилів, озувся швиденько, накинув суконну зелену чумарку, яку подарувала Зося за домовину для Боніфація, і вийшов.

— Куди ви ото все дивитесь? Я вже вас тут бачу не раз. Дай, думаю, вийду до людини, запрошу до хати.

— А ви хто? — Рубан (це саме він був отим незнайомцем для Левка) підозріливо глянув на його чумарку та нові чоботи, од яких ще пахло дратвою, здається, десь уже бачив цього чоловіка, щоправда, без чумарки, — чи не в Глинську?

Власник чумарки посміхнувся:

— Звісно, вавилонянин, Фабіян по-тутешньому.

— А який Фабіян ходить пити воду в сільраді?

— Мій цап. Його теж прозивають Фабіяном.

— Прекрасна тварина.

— Цап цапом. Просто звук до нього. Вночі я недобачаю, то він мене інколи проводить додому. В цьому він незамінимий товариш. А ви чи не Рубан? Він самий, еге ж?

— Він.

— А я ж то думаю, що то ви все дивитесь на Прицьке. Аж це ви той самий Рубан, що був колись у Прицькому. Як вам тут, у Вавилоні?

— Вавилон — не Прицьке.

— Був оце в них на храмі, то познайомився з головою. Великий чоловік Майгула.

— В якому розумінні?

— Ніякого утиску в селі, повна свобода.

— Кому?

— Всім.

— Тоді це просто анархія.

— А вам хочеться диктатури, еге? Тут диктатура Бубел, Павлюків, Раденьких. Була, є і буде. В кого гроші — той і править Вавилоном. Один я не залежний від них, живу собі, як хочу. Поля свого не маю, насіння у них не позичаю, податків не сплачую, живу собі, як Сократ у Римі.

— Сократ жив у Афінах. За Перікла.

— Тьху ти, все переплуталось.

— А чому не маєте поля?

— Відмовився. Не хотів ставати рабом землі. Пам'ятаєте, карфагенський вчений Магон як сказав про це у книзі про землеробство?

— Знаю. Читав у Синиці. На стіні...

— А я нині читаю Біблію... Перечитую... Вдруге.

— Навіщо?

— Коли завіє мою хатину, читаю, поки не прийдуть і не відкопають мене. Бояться, щоб я не замерз.

— Цікаво живете, Фабіяне. Можна глянути на вашу хату?

— Ходімо. Я, правда, не один. У мене зараз Зося. Принесла дещо, аби я не помер із голоду. Я вже тиждень не спускався вниз, то Зося, дай їй боже здоров'я, виручає мене.

— Чия Зося?

— Боніфацієва.

— Нашого Боніфація?

— Еге ж, отого самого. Вона приходить до Боніфація, ну, й заодно заходить до мене. Ми з Боніфацієм якісь там родичі, то вона мені ніби своя. Все думаємо, як Боніфація переховати на кладовищі. Нехай би його душа була ближче до людей.

— Хіба це так важко?

— У Вавилоні? Страшенно жорстока країна.

Ледь відчинили двері, як Фабіян запитав:

— Зося, хіба ти ніколи не бачила Рубана?

— Один раз. І то крізь сльози...

Її чобітки стояли долі, а сама вона лежала на лежанці, невеличка, чорнява, з гарно заправленими кісьми, грілася. Було їй років тридцять від сили, з очей ще не зійшов сум, обличчя мала лагідне, гарне. Боніфацій привіз її з Дахнівки, ще до землеустрою.

Зося встала, взулась на босу ногу, підкинула в лежанку соняшничиння, яке ламала на голому коліні. Фабіянові здавалося, ніби вона внесла до його порожньої хати затишок, а може, те робив за неї вогонь у лежанці, який вона вхитрялася підтримувати навіть тоді, коли вони всі троє сіли на верстак, що правив тут за стіл. Стружки з верстака не всі були зметені, тож Зося заходила їх збирати. Нараз до її рук потрапила чи не найдовша з них, якій не було ні початку, ні кінця, і вона подумала, що це могла бути стружечка з домовини Боніфація — Боніфацій був височенний, як і всі кармеліти. За свідченням Фабіяна, до цього католицького ордену не приймали низькорослих, мовляв, один коротун може кинути тінь на цілий орден. Рубан же був низького зросту, але міцний, жилавий, мав чорнющі очі, трохи зашироке, вилицювате обличчя, сміявся голосно (Фабіян надавав великого значення тому, як людина сміється).

Звільнивши верстак від стружок, Зося виклала на нього пироги з горохом, виставила четвертину, заткану білою шматиною, відшукала в миснику три чарки. Одна з них була з сухою мухою на денці, колись муха, напевне, впилася в тій чарці на смерть. Зося видмухнула її, сполоснула чарку горілкою, яку потім вихлюпнула на вогонь, аж синя заграва спалахнула в лежанці. Рубан пив нарівні з ними, пив не ковтками, а спорожняв одним духом, хвалив Зосині пироги з горохом та часником, захмелів, зопалу пообіцяв Зосі переховати Боніфація. Фабіян зауважив при тому, що це треба зробити, поки ще земля над ним не змерзлась. Зося розплакалася не то від жалю, не то від горілки, потім вони заспівали разом: "Гей забіліли сніги та забіліли білі". Надійшов цап на пісню, постукався рогами в двері. Коли Зося відчинила йому, і він забрів до хати, спершу обнюхав Рубана, потім утупив очі в пироги. Йому запропонували одненького, та цап не став їсти, не терпів часникового запаху. Він ліг біля

лежанки на долівці і задрімав під гоготіння вогню, хоч і побоювався, щоб хазяїн не залишив його в хаті самого.

На Татарських валах брався вечір, коли вони, всі четверо, почали спускатися вниз. Рубан притримував Зосю під руку, за ними петляв Фабіян, а вже за Фабіяном зовсім тверезий цап. Ці поріздвяні вечори тихі, гарні, люд вавилонський весь висипав до воріт, Фабіян вітався налівобіч і направобіч, усі впізнавали на ньому Боніфацієву чумарку зеленого сукна, нишком картали Зосю і Рубана.

— Тоді все падає на Вавилон! — обурювалась якась жінка з двома повними відрами, котрі несла на коромислі. То була Палазя, жінка люта й криклива, рідна сестра Матвія Гусака. Її чоловіка, Харитона, вбито в сімнадцятому, на імперіалістичній війні, вона жила одна, вдруge не зуміла чи не схотіла виходити заміж, хоч і мала добру отару овець, коня, корову, жила бездітна.

Вона поставила відра на дорозі, цап хотів сьорбнути з одного, але був покараний коромислом. Прогнавши цапа, Палазя схопила відра та мерщій метнулася до хати. Либонь, щось надумала лиха баба, зметикував цап, поклавши собі колись помститись за заподіяну щойно образу на її вівцях, коли дасть бог діждатися літа. Догнав Фабіяна й підставив йому рога, щоб той міцніше йшов та не зважав на нікчемних вавилонян.

Фабіян із цапом, і кожен зокрема, частенько бували в Боніфацієвій хаті й раніше, а Рубан тут уперше. Маленького Боніфація колихала якась бабуса, одна з тих бездомних бабусь, котрими кишів Вавилон, — вони нічого не мали й нічого не приробили за ціле життя, наймалися глядіти чужих діток, дерти пір'я, прясти, чиї пальці могли ще рухати веретено, а то й просто впрошувалися погрітись день-другий. Бабуса співала над Боніфацієм колискової, коли ця захмеліла компанія зайшла до хати, напускаючи холоду і страху, — бабуса перехрестилась, побачивши цапа біля самої колиски.

Зося посадила гостей, сказала бабусі, щоб та дала вечеряти, сама взяла з колиски Боніфація, присіла з ним на стільчику.

— Не плакав?

— Ні, ні! — закричала бабуса, готуючи запасного каганця для комори.

Зося нагодувала немовля, поклала в колиску на вервечках, попросила Рубана, щоб той заколихав Боніфація, взяла миску і побігла в погріб у самій кофтині. Внесла антонівок у капусті, сказала, що ніхто не вмів робити такої квашенини, як її Боніфацій, усі уповноважені з Глинська куштували його квашення, а вам, товаришу Рубан, доведеться покуштувати його антонівок зараз, у погребі ще є непочата діжечка, і взагалі Боник любив усього настаратися на зиму і на весну.

Бабуса захитала на те закутаною білою головою, еге ж, так, так, вона щойно бачила в коморі два лантухи петльованки, діжечку солонини, кільканадцять вінків часнику та цибулі на кілочках, велетенські папуші тютюну турецького, а ще ж є погріб мурований, ще є клуня, дровітня, хлівець — ще там скільки добра. Боніфацій любив мати дещо про запас, сам завше заздрихав на велике багатство і мріяв про нього.

Бабуса випилась од першої чарки і пішла спати на піл. Цапа (йому перепало кілька антонівок із капусти) спровадили в сіни. На превелике щастя, в сінях лежав перекинутий солом'яний кіш з-під борошна чи збіжжя, цап пірнув туди, вгрівся і заснув. Фабіян облюблював собі лаву (він сам ці лави робив і частенько на них спав). Гостеві Зося поступилася ліжком. Вона допомогла йому зняти чоботи і, либонь, поцілувала в чуба — Рубан точно не пам'ятав, а сама взяла маленького Боніфація і вляглася з ним на печі. Фабіян хріп на лаві. Рубан спав тихо, тільки Зося все скидалася на печі до дитини. Могла б засвітити каганця, але боялася, вікна незавішені, знадвору все видно, хтось вештався попід вікнами, боялася, що то Боніфацій. Рубан гарний, чубатий, дуже приємно сміється, ноги в нього не тхнуть потом, онучі білі, як хустиночка в

Боніфація, — ген як доглядає Рубана стара Кожушна. Звати його також гарно: Антон, Антоша по-хатньому... Йому за тридцять, а Зосі ще гей-гей до тридцяти. Через який місяць-другий, коли захоче, нехай переходить сюди, хоч стає на квартиру, а хоч як — навіщо платити Кожушній, коли тут усе готове... Так роздумувала собі на печі, а хтось усе чалапав та чалапав попід вікнами. Змалку боялася померлих і зараз не може заснути, вслухалася в те чалапання. Коли вклала Рубана, то він щось сховав під подушку, може, розбудити його, нехай піде перевірить. Старі кажуть, що Боніфацій буде приходити, доки не переховають його з відлюддя на цвинтар, до батька та матінки. Втихло, лише треті півні прогнали нещасну душу. Ледь торкнулася пучками пальців немовляти у сповиванці — було тепленьке, і заснула сторожко, як сплять матері.

Розбудив Зосю голос не то на вигоні, не то в подвір'ї. Забула про своїх нічліжців, метнулася з печі до вікна, закладеного до половини загатою. Бабуся і собі зірвалася з полу, зашепотіла молитву супроти всілякої напасті.

Дивно, що б тут робити Раденьким, Матвію Гусаку з двома доньками-перестарками, старому Лободі з хутора? І були тут старі й малі, товпилися купою. Явтух із Прісею, благочестивою, тихою. Кілька невідомих людей на санях, не то з Прицького чи Козова, раніше Зося ніколи не бачила їх.

Уздрівши її у вікні, якийсь парубійко в заячій шапці загаласував, наче йому наступили на мозоль:

— Зося, Зося у вікні!

Там спалахнув регіт, галас, а Зося все ще не могла збагнути, що б те могло означати. Раденькі в однакових рудих кожушках і в шапках решетилівських, а Гусакові дівки вирядилися, наче до свята, — в шовкові хустки, в чобітки сап'янові, в кожушки білі, як сніг.

Павлюкові сини розчинили ворота, і натовп вповзає у подвір'я. І тут Зося збагнула, що сталося щось вельми прикре для неї. Розбудила Рубана, тоді майже силоміць стягла з лави Фабіяна, який не звик вставати о такій порі.

Рубан похапцем взувся, одягся, лише тоді підійшов до вікна.

— Виходь на громаду! — кинули йому передні.

Було щось схоже на бунт, Рубан дістав з-під подушки нагана, поклав до кишені. Ті, надворі, були без зброї, але по їхніх позах, сповнених виклику, по очах з-під насуплених шапок, по всій колотнечі неважко було прочитати, що вони збіглися сюди не з добрими намірами.

"Невже захопили сільраду?" — перше, що подумав Рубан.

Пошукав серед них Савку Чибіса — не було виконавця, напевне, вбили Савку і прийшли сюди по його, Рубанову, душу.

— Як ви гадаєте, чого їм треба тут, Фабіяне?

— Зараз, — сказав Фабіян і виткнувся до вікна.

— Гей, де ви там? Виходьте! Покажіться людям та Господу Богу. Хай побачать, хто править тепер Вавилоном! — То був добре поставлений голос чи не самого Панька Кочубея.

Вже заступили собою й вікна, чого доброго, почнуть сунути в хату.

Зося зняла з печі маленького Боніфація, металася з ним по хаті боса, в сорочці:

— Ой божечку, чого ж їм від нас?..

Фабіян загубив окуляри, а без них він нічого не важив.

А там галасують:

— Виходьте, вершители! Ми знаємо, що ви тут!

— Ось хто звів зі світу Боніфація! Вони!

Нарешті Фабіян знайшов окуляри, вибрався в сіни, витрусив цапа з коша і, рвучко відчинивши двері, випхав його поперед себе на ґанок. Регіт сколихнув юрбу, цап дивився, сповнений неприхованого презирства до тих, через кого мусив залишити такого вгрітого коша. За цапом вийшов і Фабіян, достоту пом'яттий, усе ж не полишений філософської зверхності над юрбою. Вклонився шанобливо:

— До ваших послуг, добродіі. Се я.

— На біса ти нам здався! Ми тебе знаємо, як облупленого.

— Рубана нам!

Фабіян повернув голову в бік сіней, зберігаючи рівновагу в голосі:

— Антоне Івановичу, просять вас.

Рубан вийшов, помітно знічений, розгублений. Натовп загук погрозливо:

— Ось хто силує нас до созу! З рідного поля хоче зігнати!

— До созу ніхто не силує. Се організація добровільна.

— Коли добровільна, то геть від нас! Самі дамо собі раду! Самі!..

— А ні — вивеземо з Вавилона на тачці, як пана Тисевича колись вивезли. Один чорт! — виступив старший Раденький, підбурюваний кимось хитрішим.

— Верніть Панька!

— Панька головою!

— Панька Кабанника! Не хочемо другого Боніфація! Та ще чужого.

— Зосю сюди! Кличте Зосю! Нехай забирається під три чорти разом із Рубаном!

Павлюкові сини кинулися було до ґанку, по Зосю, але Рубан вийняв наган і перегородив їм дорогу.

— Постріляю, гади, не посмієте підняти руку на Зосю. Досить з вас Боніфація.

Павлюки відступили, а юрба притихла, занишкла.

— Ходім, — звернувся Рубан до Фабіяна.

Зійшов із ґанку і рушив крізь натовп. За ним чимчикував Фабіян, що так чи інакше спричинився до всього цього — коли б не вийшов він на Татарські вали в нових чоботях, то Рубан, може, ніколи не опинився б у Зосі. Цап лише зараз прокинувся і крокував гордо — цей полюбляв процесії і загалом намагався не пропускати великих історичних подій. А вже за ним потяглися санні, кінні та піші переслідувачі, не уявляючи ще, куди йдуть.

— Що будемо робити, товаришу Рубан? Од них можна чекати чого завгодно. Вавилон має кров гарячу, коли його розбурхати. В ній і турок, і

татарин, і лях — усе є. То не та собі спокійна Україна, як деінде. Тут уже, коли наволоч — то страшна. Очі виколе і не скривиться. Боніфація прибрано в одну мить. Тільки за те, що описав їхнє майно до фантиночки.

— Мене послано сюди не загравати з ними, а боротися, товаришу Хоробрий.

— Факт. Але становище вельми і вельми непевне. Бідноти майже нема. Ті лайдаки гріються собі на лежанках, а за нами бреде страшний Вавилон.

Проходили повз хату Петра Джури. Рузя відгорнула рядно на вікні і на привітання Рубана всміхнулася. Гріло Рубана і те, що Джури не було серед заколотників. Трактора він тримає в хаті, прорубав для нього окремі двері в стіні, спить біля нього, промовляє до нього, ніби до чогось живого. Рузя гадає, що то починається божевілля...

— Є в мене один геніальний план, Антоне Івановичу. Коли Джура погодиться...

— Який план? Як утекти?

— Ні, навпаки. Непомітно зникнути...

— Авжеж. Покличте в когось коня і майніть у комуну. Дайте знати Климу Синиці. Там загін самооборони. Нехай кине сюди. Вже як битись, то битись.

Тварини передчують біду раніше, ніж люди. У цаповій голові, яка завше була переповнена безліччю найразючіших авантур, блискавично визрів план утечі: піде собі, немовби до вітру, а всі знають, що він цього ніколи не робить на людях, а завше вибирає собі для того місцину глуху і затишну. В одну мить він обігнав Фабіяна, помітивши при тому, що од філософа залишилася сама лише тінь, тоді обігнав Рубана, який ступав

фатально-спокійно — так ходять хіба що на смерть, і вже хотів було шмигнути в бокову вуличку, котра вела до Соколюків, де цап, власне, і збирався пересидіти сей історичний момент, але Фабіян миттю здогадався про намір хитрої бестії, кількома стрибками наздогнав зрадника, схопив його за бороду, яка на зиму відчутно погустішала, і повів прямісінько до сільради: Фабіян вважав, що присутність цапа діятиме на юрбу стримуюче, вже у самій його поставі є щось таке, що ушляхетнює.

— А ви даремно його затримуєте, — стиха зауважив Рубан.

І справді, це був найбезневинніший спосіб одірватися від переслідувачів. Фабіян grimнув на цапа по-своєму — агись! — так він проганяв його від столу, коли цап забувався, хто він, і норовив потягти зі стола шматок, призначений для хазяїна. Цап повернув у глинище, місцину непривітну і всіма забуту взимку. Фабіян і собі задріботів за ним, а звідтіля вже вони обидва майнуть куди слід. У юрбі, що тяглася повз глинище під гору, злораділи з цього вчинку Фабіянів.

— А гляньте, куме, вже й Фабіяни його кинули. Тепер він один як палець.

— Одне, як вони швидко збраталися з ним. Одним миром мазані. Обох треба наладити з Вавилону.

— А цап — їхній прихвостень...

— Іще не знати, що то за цап, — втрутилася в розмову стара Лободиха. — Може, сам чорт у ньому сидить. Ви помітили, свате, що без нього ніде вода не освятиться? На храмах є, на сходках є, підіть на гойдалку — і там він. Усюдисущий. А чому? Та тому, свате, що цап давно вже з ними заодно. Святий хрест!

— То ви вже, свахо, через лад. Просто собі скотина, та й годі.

— Але ж яка скотина! Мало того, що огидна, сниться затяжним жінкам, але й небезпечна. Повірте, свате, що ми сьорбнемо горя через нього.

— Всі лиха наші будуть ось від кого, коли не спекаємось його...

То вже про Рубана, який у міру наближення до сільради надавав ходи, все настійливіше дерся на засніжену гору.

На ґанок вибіг Савка, заспаний, переляканий, ще й не отямився, не встиг навіть засміятися.

— Бунт??? — і розсміявся, зовсім роззброївши передніх.

Рубан зачекав, щоб натовп зупинився, вгамувався. Іще над'їхав Бубела на однокінних санчатах, став собі збоку, вичікував, ніби й не встриявав у все; з бічної вулички виголилися Данько з Лук'яном, менший Соколюк підняв шапку, привітав Рубана здалеку, тихі Скоромні бігли сюди, аж парувало з них, гадали, мабуть, що спізнилися до чогось дуже важливого. Рубан обвів натовп пильним поглядом. Савка втупив очі в Панька Кочубея, гадаючи, що все те затіяв він. Панько не витримав Савчиного погляду, сплюнув, заховався за чиєюсь спиною.

— Хто хоче говорити, прошу сюди, на ґанок, — стиха сказав Рубан.

Заходилися шукати, хто б міг вийти на ґанок, пробували випхати зі своїх рядів то того, то того, але всі огиналися. Коли ж дійшло до Панька Кочубея, він буркнув роздратовано Раденьким:

— А-а, які з ним розмови! Не признаємо його над собою, і все!

— Що із ним панькатись?! — вигукнув з коня козівський чоловік. — В'яжіть його, кладіть на сани та за Вавилон!

— Чого ж стоїте? В'яжіть! — мовив Рубан, скинувши наперед руки. — Але всього Вавилон вам не зв'язати. Подивіться, скільки вас тут. Жменька. А Вавилон великий. Вавилон піде з нами. Я певен. Інакше б на біса робили ми революцію? Щоб спродити ненажерливе кодро глитаїв? Ні, братове, ви своє віджили, і не зв'язати вам рук цілому народові. А мені одному — будь ласка...

Старе погнуте відро, що лежало собі, привіяне снігом, полетіло в Рубана. Хтось вигукнув, знову чи не козівський чоловік, скинувшись із коня:

— Чорті-що, а не Вавилон! Ось ми його зараз...

Натовп заколихався, завирував. Найгарячіші протискувались до ґанку...

Савка силоміць заштовхав Рубана в сіни.

— Це Вавилон, Антоне Івановичу. Коли що — стріляйте! А я візьму на себе вікна. Хотів би я знати, що тут потрібно дохлим мухам.

— Яким дохлим мухам? — Рубан не знав, про кого йдеться.

— Отим чужим. Із Козова. Чого їм тут? І з Прицького є. Позліталось вороння...

Савка з запалом узявся за діло: забарикадував вікна лавами, стільцями, всім, що потрапляло під руку, взяв сокиру, якою колов дрова для грубки. Рубан постояв у сінях, тоді зайшов до кімнати, зняв кришку з діжечки, напився води. У двері гатили чобітьми, кулаками, пробували виламати їх.

Невдовзі якийсь гул донісся знадвору. Рубан припав до вікна, прохукав вічко і, на великий подив, побачив Петра Джуру на "фордзоні".

Джура гнав трактора люто, немилосердно. Окутаний димом, нещадний і безкомпромісний, він скидався на фантастичну істоту з іншої планети, бо ж було справді щось жорстоке і невблаганне в обертанні коліс, у димах, якими чадів трактор з усіх усюд, та в божевільному реготі самого тракториста. За трактором підтюпцем біг Фабіян із своїм цапом і кричав:

— Рятуйся! Рятуйся!..

Вже тут, біля сільради, Джура спрямував свого одноокого чорта на заколотників. Лише тепер Рубан збагнув, що мало відбутися далі, засміявся в душі і, покликавши Савку до вікна, звільнив для нього проталинку. А там натовп ще якусь мить стояв наче вкопаний, зачамрив перед цією нездоланною силою, яка слухалася лише одного бога на світі — самого Джури, надто жахали задні колеса, було в них щось ніби драконівське, вони докопувалися зубами до живої землі, немовби шукали жертви. Хтось із чоловіків закричав жахним голосом, залементували жінки і кинулися врозтіч, шарахнулись од трактора Павлюкові коні й пішли носити старого по городах. А Джура зовсім збожеволів. Він пустив своє чудовисько на Раденьких, на Матвія Гусака, на старого Бубелу, який ледь дістався санчат і чкурнув на хутір без шапки. Заверещали Гусакові доньки й попадали в сніг головами, в якусь яму шубовснув Данько Соколюк, може, врятувавши тим тракториста, який міг опинитися там разом із машиною. Але чи не найбільше задоволення Джура одержав від переслідування Явтушка. Той виявився хоробрішим і спритнішим за багатьох, легко уникав трактора, навіть кепкував із цього витвору людського розуму, аж поки Джура не здогадався вразити його ще одною, майже незбагненою для Явтушка особливістю машини: він кинувся на нього заднім ходом і здолав сміливця, той побіг до ставу, на лід, певен, що Джура не зважиться туди на тракторі.

Фабіян сміявся до сліз, йому все ще ввижалися спотворені страхом обличчя заколотників. Таку розправу міг вигадати лише він, великий мислитель і великий воїтель за справедливість. Цап ту ж мить, як спорожніла вулиця, припав до трофейної опалки, яку загубили Павлюки.

Він уже давно не ласував таким гарним, теплим вівсом, на якому посидів старий Павлюк.

Джура повертався зі свого останнього рейду заднім ходом, щоб бачити п'яти ворогів, ішов на гарній швидкості, наче хотів додемонструвати невичерпні можливості своєї машини.

— Стій! Стій! — закричав йому Фабіян.

Ще мить, і переможці могли б втратити безсмертного цапа, який відіграв не останню роль у цій баталії.

Сиву Бубелину шапку віддали Савці на сховок — для майбутнього голови колгоспу. Сільраду розбарикадували, замкнули, на дверях залишили записку для Клима Синиці на випадок, якби той прибув до Вавилона: "Климе Івановичу, ми у Боніфація. Приїздіть туди". Тоді всі четверо забрались на трактора і разом поїхали до Зосі на сніданок. Біля розп'яття підсів до них Лук'ян Соколюк. На запитання, де Данько, Лук'ян розвів руками.

На малих обертах тракторець біг сумирно, не зчиняв ревища, від його недавньої демонічності не лишилося й сліду. За трактором трюхикав цап, йому страшенно хотілося пити, він міг напиться під гребелькою, там є потічок, який не замерзає до самого Водохреща, але боявся відстати од компанії.

Розділ четвертий

Цієї ночі переховали Боніфація до католицького закутка, де поховано кілька століть тому перших босих кармелітів. Був тут і єврейський закуток, на колишньому татарському поховиську, густо заставлений кам'яними сучкуватими стовбурами. Вражала однаковість тих фігур, посмертна рівність, хоч за життя все, напевно, було інакше. Єврейське поховисько від інших відокремлене неглибоким ровом, через який душі

померлих легко могли і далі ходити в гості одні до одних на свої потаємні сходи, гульки, бенкети, торги, як те велося колись у вимерлому Вавилоні. Але найбільше місця одвоювали собі православні люди. Хрести над ними стояли високі, дерев'яні, пов'язані рушниками. Над Соколючкою теж палахкотів рушник із чорними квітками, хоча Лук'ян добре пам'ятав, що півники раніше були червоні.

Труна з Боніфацієм не так важка, як довжелезна, Фабіян забув про зріст Боніфація, і домовина тепер не вміщалася в свіжу яму, довелося потратити ще годину. Захований у кущах Джурин тракторець холов, тож Петро побоювався, що він не заведеться. Рубан тим часом підготував чудову і тиху промову: "Ось кому правити Вавилоном, якби класовий ворог не вбив цього велетня..."

Зося подумала, що Боніфацій прагнув до цього, але в душі молила Бога, аби те ніколи не сталося. Могло б то бути, гадала, жорстоке правління. Сплакнула по нім востаннє. Лук'ян і собі, згадавши про матір, зронив сльозу, так довго вони нездужали. Цап, напакувавшись квашеними Боніфацієвими яблуками з обіднього столу, дивувався з прекрасної роботи свого шлунка: за своє довге життя він уперше присутній на такому потаємному похороні. Петро Джура з Фабіяном опустили Боніфація у вічне лоно, після того засипали його стару яму і поклялися, що до певного часу ніхто, окрім присутніх, не знатиме про це переховайня. Боялися, щоб куркулі не наглумилися над могилою.

Тракторець, слава богу, завівся. Лук'ян підсів на крило, вони спустилися вниз, Фабіян із цапом залишилися вдома, на Татарських валах, а Рубан і Зося, як і годиться після поховання, почвалані додому пішки. Місяць завалився за вітряки. Вавилон померк і, здається, поменшав, Рубан вирішив усе зробити в одну ніч — мали ще зайти до старої Кожушної, забрати його речі, аби не робити цього вдень, не колоти людям очі. Рушили через став по льоду, який фатально потріскував, а місцями співав бозна від чого. Зося зупинялась, ніби боялася впасти, простягувала йому руку в якомусь доброму передчутті. Рубан ніби хлопчисько. Зосі згадалося її дитинство у Дахнівці, згадався

виспів перших грудочок по першому прозорому, як повітря, льодку, потім любов до молоденького чонівця, що квартирував у них, потім залицання хитрого Боніфація, коли у Вавилоні ще була волость, — усе минулося, щезло... Вона затримує Рубанову руку в своїй, притягує його до себе, на льоду важко оборонятись, майже неможливо...

Зося стояла під в'язками, де вигойдався Боніфацій, пнувся до неба, отож такий височенний вигнався, нікого не виколиса в собі на цій гойдалці, але спасибі, що привіз її сюди, бо інакше вона ніколи не здибала б Рубана. Не було гойдалки, а то стала б на дошку, — ніби від одної думки про те іній посипався з в'язків, якесь добре щастя запанувало нею на мить, в Рубанові було щось для неї — в ході, в мові, в очах, у чубі чорному, як смола...

Стара Кожушна зібрала Рубанові речі в парусиновий мішечок, — вона хотіла б мати в хаті такого зятка, як Антоша, — перехрестила, закламнула за ним сінешні двері.

Зося одібрала від нього мішечок, і вони пішли старими вавилонськими вулицями, що губились у віковичних заростях деревію, шипшини та всіляких інших колючок.

— Ви нічого не бачите? — зупиняючись час од часу, перепитувала Зося.

— А що? — насторожувався Рубан.

— Не то Боніфацій, не то мені видалось?.. — вона горнулася до Рубана.

— Облиште, Зосю. Який Боніфацій? Людину один раз поховують — і вже її нема, а то ж поховано двічі.

Про всяк випадок намацав нагана, тепер і він бачив перекопану чобітьми вуличку, а сліди зникали в заростях.

Маленький Боніфацій спав у колисці, коли вони зайшли до хати. Стара Ромоданиха співала колискової для себе, співала крізь сон, на маленькому стільчику. Вона вибавила безліч дітей за своє життя, хоч своїх ніколи не мала. Як Вавилон ще був чи не найбільшим містом світу, Надя Ромодан була в ньому чи не перша дівка. Старий Тисевич, батько останнього Тисевича, заглядався на неї.

Зося поклала мішечок на лаву, у парусині щось дзенькнуло, заторохтіло, мабуть, патрони. Стара Ромоданиха перехрестилась, подумала нишком, що все повертається на стезі свої. Потім Зося розібрала ліжко, залишила на ньому дві велетенські подушки, на яких ніколи не спала з Боніфацієм. Зося була чиста, як діва. Журилася, що на світанку ті знову прийдуть, запрудять подвір'я, загаласують, полізуть до вікон, вимагатимуть розправи.

Але вони не прийшли... Лише в комині всю ніч ридав Боніфацій...

Рубан ще спав, коли Зося встала, вступила в чобітки на босу ногу, нап'яла наопашки його шкірянку й побігла до клуні по околот. (Боніфацій збирався наступної весни перешити хату, три роки підряд складав околоти, які тепер Зося пустила на паливо.) Відчинила браму до клуні і вжахнулася: на бантині висіла мотузка, вітерець погойдував нею. Зося кинулась до хати і сказала на піч ще не розчумленій бабці:

— Бабо, підіть унесіть околота.

"Еге, — подумала Ромоданиха, — вона вже зараз заговорила зі мною інакше".

Баба сяк-так зібралася, влізла в човганці, пішла до клуні, ніякої мотузки не побачила, околоти лежали стіною. Боніфацій робив їх

неабиякі, наче велетенські кулі. Ромоданиха билася, билася з ними до останньої знемоги, висотала себе і плачучи повернулася до хати. Зося розсміялася з того безсилля, сміхом своїм розбудила Рубана.

— Що там таке?

— Послала бабу за околотом, а околоти важкі, не може підняти.

Рубан одягнув галіфе, взув чоботи, подався до клуні в самій сорочці. Мотузка гойдалася од вітерця. Рубан зацікавився. То для нього вчепили куркулі...

Коли вніс околота до хати, Зося плакала, зіпершись ліктями на підвіконня, охопивши руками голову, а Ромоданиха хитро обмацувала пучками уста, либонь, мала якусь мову.

— Бабо, що ви її тут муштруєте?

— Я нічого, я нічого, я тільки кажу, що спершу було б до вінця, а тоді вже й чужі околоти, як біж його сказати, полегшають...

— А вони мені і так мов пір'їнка. — Він узяв одною рукою за перевесло і вигнав здоровецького снопа до самісінького сволока.

— О боже, яка сила! — заплющила очі Ромоданиха, а Зося засміялася крізь сльози.

— Чудна ви, бабо. Якби Боніфацій і жив, то я однаково був би з нею. Я відбив би її од Боніфація. Правда ж, Зося?

— Та певно ж... — сказала Зося, взяла ножа в миснику, розрізала перевесло і затопила в печі, прогнала душу з комина, з цього останнього нічного притулку померлих чоловіків...

Рубан зняв сорочку, пішов під стару грушу, обтерся до пояса снігом, горів, пашів, рушничка йому Зося витягла зі скрині, Боніфацій ще не користався ним, щоб його хандра не перейшла на Рубана, а потім, коли він вийшов на роботу, Зося довго стояла у вікні й дивилася йому вслід. Як добре, що не з'явилася Мальва й не зугледілась, яке чудо — Рубан. Побігла до сусіда позичити косу (Боніфацій свою косу розбирав на зиму).

— На біса тобі коса, коли довкола сніг? — здивувався сусід, старий Журавський.

— Треба, треба, — не стала освідчуватися Зося.

Пішла до клуні, підмостила кілька околотів, лише тоді дістала косою до бантини. Мотузка впала, мерзлим кінцем ударила Зося по обличчю. Занесла її до хати й кинула в піч, аби ніщо не відлякувало Рубана від її хати.

Коли Рубан їхав сюди, до Вавилону, Македонський сказав йому, щоб не забував мати око за Бубелою. "Доказів прямих то й не маємо, — признався він, — обшук на хуторі також нічого не дав, але певні, що без нього не обійшлося. Відпустили, аби краще розгледіти і його самого, і тих, хто з ним. Отож остерігайтесь, Антоне, Бубели, не вельми покладайтесь на тополину тихість його хутора". Рубан хотів було одіслати старому шапку, йому видалось, що такий жест міг би одігратись на краще, але виконавець розраяв Рубана: "Хе, хе, ви кепсько знаєте Кіндрата Бубелу, колись він у самого пана Тисевича виграв діло в мировому суді".

У сільрадівській скрині зберігали метрики, акти на землю, межеву книгу, свідоцтва про смерть, згорнуті трубочками тайнописи Боніфація про майновий ценз найзаможніших громадян Вавилону, а весь спідній бік віка заклеєний описом історії Вавилону з давніх часів до наших днів. Жодний вчений не зробив би того з такою старанністю, як Боніфацій, і

Рубан проймався дедалі більшою повагою до цієї людини, а отже, й до Зосі.

Рубан наказав Савці замкнути сільраду зсередини і взявся вивчати, в якому "царстві" він живе і править. Савка розкладав папери на лутках, на столах, на ослонах у такому порядку, в якому їх вивчав Рубан. На кінець дня довелося зайняти підлогу, про шлюб Боніфація з Зосею не виявлено жодних слідів, вони, напевно, обвінчалися у глинській церкві, цікаво — на Спаса чи на Вознесіння, наче й справді це могло мати якесь значення для Рубана. Власне, шлюб Зосин був лише одним із побічних, так би мовити, принагідних пунктів. Рубана цікавила інша історія Вавилона, отого найсучаснішого, сьогоднішнього, який вчора так жорстоко і невблаганно переслідував Рубана, примусив Савку забарикадувати сільраду.

— Адже за винятком Бубели, котрий мав невеликий хутір ще з часів Столипіна, всіх їх — Павлюків, Гусаків, Раденьких, Явтухів, Бугів, Северинів, Паньків Кочубеїв... — сплodiла на світ нова влада, наша, Савко, з тобою влада.

Савка розсміявся, коли почув ім'я свого вчорашнього повелителя.

— Це якесь немислиме непорозуміння, вони стали ворогами влади, котра дала їм землю, дала крила для вітряків, міхи для кузні, відчинила перед ними двері в прийдешнє? А Джура, Петро Джура! Що воно за оден, із ким він залишиться надалі, уяви собі, Савко, що вчора він пішов би супроти нас. Га?

Савка засміявся:

— Петро Джура хитріший за них усіх, можливо, вчора він виручав не вас, а їх, не вірте, товаришу Рубан, людині, яка має власного трактора. То вже так, шляк би його трафив, як каже Фабіян.

Хоча це Савчине відкриття не дуже й імпонувало Рубану, йшло врозріз із його думкою про Джуру, але воно дуже збіглося з тим, як судив про Джуру Клим Синиця: "Бестія, хоча й записався до созу. Записався, щоб уникнути податку, зберегти трактора". На запитання ж Рубана, чому він не вступив до комуни, адже саме враз туди з трактором, Джура сказав, що побоявся комуни лише тому, що вона може привласнити трактора, а він, Джура, ще не намилювався ним, ще хоче потримати його в хаті, аби пахло ним, а потім, — зізнався цей фанатик, — трактор має ще одну перевагу: він відлякує од Петра божевільну Рузю. Те вразило, обурило Рубана, він заборонив Джурі вдаватись до того, пригрозив конфіскувати трактора.

Допізна вони складали сільрадівський архів, замкнули його на два замки, як те робив Боніфацій, а по всьому голова сказав виконавцеві, що віднині і до кінця його, Рубанових, днів Савка вечерятиме в нього, тобто у Зосі, бо вечеря для їхнього брата — то все, то основа основ. Без доброї вечері повільно тягнуться зими, довшають ночі, діти народжуються кволі, а про ефективність праці в сільраді годі й казати.

— Воно-то так, але що скаже Боніфацій? — запитав Савка Чибіс свого голову. — У нього ж ніхто ніколи води не напився.

— Ходім, ходім, про мертвих погано не говорять.

Коли вони зайшли в хату, Рубан мовив:

— Зосю, Савка тепер буде завше вечеряти з нами.

Савка Чибіс їв багато й сміявся за вечерею з доброго дива. Після вечері, коли виконавець повертався на роботу, на гатці його перестрів Кармеліт, забрався на нього верхи і їхав до самого сільрадівського ґанку. "А ти ж як думав, задарма вечеряти в моїй хаті? В мене так не піде, в мене так не піде", — ще за життя це була його улюблена фраза.

У саму сільраду Кармеліт боявся заїздити на Савці, боявся, напевно, щоб його не замкнули там, і Савка кожного разу був мокрий, як миша, від того страшного вершника. Але не міг сказати про це Рубанові не лише тому, що той партійний і нізащо не повірить у таке, а тому, що Савку й без цього достатньо мають за дурника. Він ходив на вечері і хоч повертався з них з холодною душею, але ходив, аби не образити, не відштовхнути нового голову від себе.

Якось зустрів його Панько Кочубей, веселенький, десь розібрав кабанчика, ніс інструмент і свою пайку за роботу. Від нього пахло салом, паленою щетиною, запитав Савку:

— Як тобі, Чибісе, без мене живеться?

Савка вже ніс на собі Кармеліта, не міг його скинути, ще було далеко до сільрадівського ґанку, відповів Панькові:

— А хіба вам не видно? — зареготав і подався своєю дорогою, котрої не зніс би ніхто на світі, окрім терплячого і пречудового Савки Чибіса. Кабаннику і не снилось, яку людину він мав ні за що.

Лише Зосі Савка признався:

— Мучить мене твій Кармеліт страшенно. — І розповів, як буває.

Вона зблідла, розвела руками, а потім тихо порадила:

— А ти позич у Антоші нагана.

Жінки не вміють тримати таємниць. Рубан після кожної вечері став проводити Савку до гатки, а інколи забувався й доводив грішного ще далі, аж до сільради. То були для Зосі найтяжчі хвилини. Навіть маленький Бонька, як вона його тепер називала, дратував її біля грудей своєю зажерливістю та ще очіцями, пронижливо-спокійними. Ловила

себе на тому, що одверталась од них, боялася їх, саме так — боялася найдорожчих очей на світі.

Розділ п'ятий

Бубела вірив у прикмети. Загубити селянинові шапку — однаково, що цареві загубити корону. Над усе йому не хотілося, аби та шапка опинилась у Глинську. Тривожився з того, що глинські експерти винюхають тепер усі його думки про них самих, про нову владу, про все, що потай і вголос думав про неї Бубела з деяких пір, а саме з тих пір, як Соснін зібрав по сусідству першу комуну і вивіз на глинський ярмарок перший комунівський сир — диво, якого у Глинську не бачили зроду-віку. Коли Соснін виїхав і більше не повернувся, Бубела відсвяткував перемогу в душі, цілий день ходив по хутору, забирався в степ, лягав там у травах і годинами дивився на хутір здалеку, потім качався від радощів, мов кінь. Але комуна вистояла, не розбіглася, на місце одного фанатика прийшов інший — Клим Синиця, над хутором нависла ще більша загроза. Бубела підбурював козівських заможців, а далі Павлюка і ще декого, відома річ, з певною пересторогою, позбутися Кліма Синиці. Та сплутали його з сироваром і зіпсували замах на ватажка комунарів. Не мали жодного наміру вбивати сировара, але той сам випалився на них, виніс із піхов свою шаблю. Довелося рятуватись...

А це повернувся без шапки, з очима, повними злих, незігнаних сліз, і наказав Парфусі:

— Про всяк випадок насуши сухарів і приготуй скільки там сорочок на дорогу.

Кілька ночей не ночував удома, подався до своїх родичів у Козів (родичі по Теклі), прислав звідтіля свого вивідувача і повернувся лише тоді, коли дізнався, що тут усе спокійно, що Рубан живе у Зосі, що Вавилон готується до першого зимового ярмарку в Глинську (ярмарок по чорнотропу видався негожим, стояло велетенське груддя, ні йти, ні

їхати). Бубела постарів у Козові за ці кілька днів, але набрався там, у своєму короткочасному запіллі, ще більшої ненависті, налився залізом супроти сваволі, котра, як він вважав, чинилася тільки на місцях, про це нічого не відають нагорі. Поїхав по шапку.

Голову не застав у сільраді, то випитав у виконавця, що шапка ще тут, лежить у скрині під двома замками, але він, Савка, не може знати, що з нею збирається чинити Рубан, мабуть, відправить до Глинська, а може, й сам носитиме, як ударить люта зима, поки що ж франтить у ремінному кашкеті, либонь, ще з фронту. Савка Чибіс засміявся при тому, а Бубела підійшов до кованої скрині, не вірилося, що його шапка ще тут, а не в Глинську. Отже, експерти ще не прочитали думок, які криються в його голові. Сказав Чибісу:

— А ти, Савко, не обманюєш мене, старого? Ми колись парубкували з твоїм батьком, потім разом служили у пана Тисевича, твого батька поносили панські коні на смерть, влетіли у прірву, а я, бачиш, загубив шапку, під якою хотів би померти.

Чибіс зовсім розчулився, він не пам'ятав свого батька, і згадка про нього була для Савки дорожча за усе.

— Вона тут, — показав на скриню, — але ключі не в мене. Колись вони були в Боніфація, а тепер їх носить сам Рубан.

Бубела ще якусь мить повагався, поцілував Савку в чоло по-батьківському і вийшов із сільради. Через якісь півгодини він повернувся сюди з Рубаном (на санчатах), Рубан одімкнув скриню, дістав шапку і віддав оторопілому, занишклому Бубелі:

— Не губить більше, бо так можна і голову згубити.

Бубела пробурмотів щось невтямне, зібгав кашкета з навушниками, посадив собі шапку на сиву голову (коли б не Зося, то, може, й Рубан не

віддав би шапку, Зося заголосила, коли побачила всемогутнього Бубелу, який упав на коліна в її хаті). Відкланявся Рубану, відкланявся Савці і поїхав, знову відчувши себе Бубелою. Вже уявляв собі, скільки радості спалахне в очах Парфусі, коли вона побачить на його голові диво-шапку. За Вавилоном зняв її, понюхав із денця. Шапка пахла ще ним, Кіндратом Бубелою, з домішкою пирію — Парфуся мила його голову в пиріях, аби не лисів.

Жодної живої душі не було в степу, тільки місяць шугав у хмарах. І там, на місяці, брат підняв на вила брата за землю. Чи є там своя історія, свої Бубели і Рубани, і чому це пси виють на місяць? Ой, як жалібно, проти чого б це?.. Треба покликати сажотруса Юхима Лаврика, нехай потрусить сажу в лежачах, на хуторі вже давно не трусили сажі, а топлять усі роки соломою, від неї більше сажі, ніж від дров, завтра треба буде послати за Лавриком, щоб не спалити хутір дочасу. А може, десь поблизу ходить вовча зграя? Бубела запалив люльку, з вогнем воно якось безпечніше. Коли все буде гаразд, то цієї зими він заповнює кілька вовків, ніхто не мав, либонь, такого мисливського хисту на них, як він. Коли ще в комуні був Соснін, запеклий комуніст і не менш запеклий мисливець, вони частенько зустрічалися з ним у будяках на нічийному степу, той полював на вовків із коня, а Бубела саме купив ці легенькі санчата і полював з них, причому кінь завше відчував сусідство вовків раніше за мисливця. Бубела прикидався замерзлим, навіть заплющував очі, вовки робили круг, другий. Десь на третьому крузі він уже чув шерхит снігу, кінь починав тремтіти, мов у пропасниці, лише тоді Бубела на санях оживав і робив той єдиний постріл, трофеї від якого потім весь день не давали спокою Сосніну, котрий частенько повертався в комуну без нічого. Власне, тут, на полюванні, вони і познайомились. Бубела хотів було запросити Сосніна на хутір, але, дізнавшись, що він живе в комуні один, без родини (його родина залишилась у Москві), не зробив цього тільки ради Парфусі.

Собаки виють усе відчайдушніше. Один із них, головний сторож Дідон, уже давно на хуторі, цей велетенський пес вогнистого кольору, з вічно червоними від люті очима, визнає тільки Бубелу, навіть Парфуся

його остерігається, він бігає на ланцюжку вздовж повіток і сараїв. Два інших — мисливські, Принц і Пальма, він — на зайця, вона — на куріпку, нерівне подружжя, на яке щоосені зазіхають просторікуваті вавилонські собаки, наймишавіші, і легко одбивають Пальму від Принца. Нащадків од тих незаконних зв'язків Бубела скидає зі скелі в Чебрець, іще сліпих, а Парфуся тим часом обливається слізьми за погублені душі, але Бубела має в тому якесь задоволення, в такий спосіб оберігає хутір од засилля істот непотрібних. Коли б то міг це право поширити на весь Вавилон, то дуже швидко очистив би його від поганих домішків, створив би щось недоторканне і високе.

Бубела сіпонував за віжки. Коник умів ходити в дузі й помчав його до хутора швидше за тіні, що скидалися від хмарок й безшумно перебігали степом кудись у ніч. А коли вирізьбились тополі в інеї, білі й граціозні, Бубела відчув майже фізично, що дещо має на цьому світі, що варто було впасти навколішки перед ненависним Рубаном у хаті Боніфація, в якій він зроду не бував, варто було піти на будь-яке приниження, аби тільки ще бодай одну ніч переспати з Парфусею в своєму неповторно-казковому царстві, де все довкола твоє, навіть іній на тополях.

Щось кольнуло під серцем старого Бубелу, коли санчата зупинились у подвір'ї. Собаки кинулися до хазяїна, заговорили наперебій. Дідон поклав йому на груди велетенські лапи, гримнув на Пальму, яка лащилась біля ніг хазяїна. Віконниці чомусь і досі не зачинені, а в хаті темно — це вразило Бубелу, адже Парфуся над усе боялася пітьми. Коли кінчався гас, Парфуся робила за дня леві свічки і спалювала їх у мідному канделябрі з розп'яттям. Запах лою розливався по хаті, Бубела чув його крізь сон, хоча його ніздрі чи то роки, чи то порода закоркували захисним волоссям, яке не сивіло, і, може, тому Бубела його не чіпав.

Не випрягаючи коня, він стрімголов кинувся до хати з найгіршими передчуттями, навпомацки знайшов канделябр із недогарком, запалив його і з тим світильником заметався по кімнатах, а їх було аж п'ять — один час найшло на нього, щороку він прибудовував до хати, хоч жили вони, як і раніше, лише в двох кімнатах. Парфусі в кімнатах не знайшов.

Заскочив у комору, зазирнув у велетенські солом'яні коші на борошно з такою пересторогою, наче вона могла сидіти в одному з них. Коші були сплетені туго, надійно, і Бубела тільки зараз помітив, що вони обидва майже порожні, борошна в них лишилося на дні, недаремно ж Парфуся нагадувала йому про питель ще з Покрови, але він так і не вибрався на знаменитий зборівський питель на Південному Бузі, куди їздив один раз на рік, восени, коли спокійна і велика вода. Вже в тому, що він не зібрався до пителю, він, хто думав не одним роком наперед, було щось недобре, невластиве для такого хазяїна. Накрив коші віками, щоб туди не забиралися миші, вийшов у сіни і поліз на горище. Лиш ступив на драбину, йому привидівся вішальник.

"Ще цього бракувало", — подумав.

Бубела боявся вішальників. Обережно підняв ляду, гадаючи, що його чекає оте найжахливіше, яке притьмарилось йому, поки ліз по драбині. Мимоволі згадав про вітряного сторожа. Коли в селі появляється один самогубець, то слід чекати невдовзі й другого. У Вавилоні ціле кладовисько цих самовбивць, і Бубела навіть не припускав, що його Парфуся також могла опинитися там. Та, слава богу, на кроквинах висіли лише мішечки з салом, та торбинки з насінням, та ще кажан прилип до лежака, вражений, засліплений свічкою. Бубела не без остраху причинив за собою ляду і спустився вниз.

Вибіг на подвір'я, заволав:

— Парфу-усю! Парфу-усю!

Вітер погасив свічку, собаки заметалися по подвір'ї на той його поклик, заскиглили якомось осиротіло, по-людському.

"Лише вони знають, куди поділася Парфуся", — подумав він, вскочив у сани, крикнув: "Атю!" — як бувало на полюванні, і помчав за ними з хутора у степ.

Собаки немовби раділи з того, що хазяїн довірився їм, натрапили на слід господині й напереді подалися в бік Прицького.

Невже майнула до Федора Майгули, до котовця, який не раз бенкетував на хуторі й накидав оком на Парфусю, що слугувала їм за тими бенкетами? Але ж у нього жінка і діти у Прицькому. Се була чи не єдина втіха для нього в цій погоні. Бубела не припускав, що Парфуся могла піти назавжди, полишити його на таку скруту, зрадити хутір, якому вона віддала стільки років, не кажучи вже про зраду його самого, яку вважав фактом просто неприпустимим.

Собаки нишпорили, вигравали все віртуозніше, чули наближення жертви. Принц, намагаючись перебрати всі заслуги собі, зупинявся і гавкав у бік утікачки, якої ще не бачив, та вже чув запах її новеньких підошов, вони ще пахли лаком. Ось господиня спіткнулася і впала. Пальма знайшла там загублену вовняну рукавичку, зачекала на сани і на бігу віддала її господареві, затьмаривши всі старання Принца.

Рукавичка видалася Бубелі ще теплою, він приклав її до вуст, усміхнувся і заховав до кишені. Головне, щоб Парфуся не встигла дістатися у Прицьке, в селі його собаки безпорадні, і тепер уже не вони вели господаря, а він погнав їх поперед себе хутчій, ніж вітер, майже навмання.

На білому тлі прохопилася чорна цятка, Бубела не зводив з неї очей, що сльозилися од вітру. Принц упізнав її, заскиглив винувато, він любив свою господиню, любив дивитися їй у вічі, якісь не такі, як у Пальми, поблажливо-байдужі, а суворі і водночас добрі очі людини, до якої собаки звалили роками.

Парфуся важко дихала, до останньої хвилини не втрачала надії втекти від погоні. Перед нею лежав клуночок, кинутий на сніг з розпачу. Бубела зійшов із саней, дістав рукавичку з кишені і відшмагав нею утікачку по очах, по обличчю, потім без єдиного слова взяв за руку і повів

до саней. Коли вже повернули до хутора, Парфуся згадала про клунок. Бубела наказав Пальмі принести його, так ніби то була вбита качка. Клунок видався завеликий для собаки, але воля хазяїна була для Пальми над усе, її завзяття викликало захоплення в Бубели. Він поважив клунок на руці, здивувався, що Парфуся взяла в дорогу саму мізерію, й бридливо жбурнув той скарб собі під ноги, від чого клунок розв'язався, з нього випотрошилися вишивані сорочки з білими гаптованими зубчиками, синя шерстяна сукня з парчевою плахтою, кілька кофтинок, червоні чобітки, лише один раз узувані до сповіді, та жмуток батистових хусток, які Парфуся вив'язувала вузликом наперед, і це дуже подобалося Бубелі.

Зараз вона була в грубошерстій хустці, яка кожную жінку робить глухою, в кожушку. Поховала руки в рукава, боялася глянути в Бубелин бік, бачила лише його тінь у високій шапці, та тінь бігла по снігу величаво і гордо.

Бубела, м'який, хитрий і лукавий, роздумував уголос: а чому, власне, він повертає її на хутір, навіщо таке благодійство, коли в жінці оселяється чорт замість Бога, вона вже не жінка, а чорт у спідниці, вона може отруїти, зарізати, вбити, це не та Парфуся, котру він віз на фаєтоні стільки років тому, за ту Парфусю він ладен сьогодні ж, як тільки вони приїдуть, зарядити дробовик і застрелитись, а ця, поруч, не варта доброго слова.

Потому він зупинив санчата і сказав їй, що вона вільна йти собі, куди йшла, він постарається забути її обличчя, її очі, її голос.

— Я вже досить старий, аби зраджували мене так жорстоко, забирай свої пожитки і йди з богом, я накажу собакам, щоб вони провели тебе, аби твоє тіло не дісталось вовкам неситим.

Парфуся вибрала з рукава руку, смикнула за віжки, санчата рушили, тінь у високій шапці попливла по снігу. Бубела зиркнув на неї, сказав:

— А ще мила мені голову пирієм, щоб не лисів. Ха-ха-ха-ха!

Бубела сміявся гарно, щиро, ще там, у Лаврі, він скорив її найперше сміхом. Вона зняла шапку з його голови, понюхала денце зсередини, хоч як би там було, а в цій шапці Бубела знову став для неї Бубелою, але чи надовго, про те відає один Господь Бог.

— Сама не знаю, що зі мною зробилося. Прости, Кіндрате. Адже нікого ріднішого за тебе в мене нема.

Коли приїхали на хутір, то ще довгенько не сходили з саней.

— Тут, Парфусю, наші ненароджені діти, тут наша любов, тут усе до фантиночки наше — моє і твоє. І як то можна лишати живе і бігти на мертве?.. Випрягай коня, а я внесу соломи, натопимо в хаті.

Пішов до ожереду, ключкою висмикував киші з велетенського сірого громаддя, на якому мав Парфусю не далі, як цього літа просто неба. Саме завершив ожеред, то захотілося йому посидіти там, перепочити, подивитись на хутір із тієї високості. Попрохав Парфусю, щоб принесла йому люльку, яку мав слабкість забувати, бо звертався до неї все рідше та рідше. Згадалося зараз, як вона дралася з люлькою по драбині, очі у неї були звабно-чорні, ніби перестояна вишня-лутовка, а коли скінчилися щаблі і він подав їй руку, Парфуся стрепенулася вся, відчула, що йому не так потрібна люлька, як вона сама, сказала — не впусти, а вибравшись на самий вершок, засміялася. Хутір видався їй маленьким, іграшковим, десь далеко йшла вавилонська череда з поля, ревли неподоєні корови на самому хуторі, поснули вівці в кошарі, а вони лишалися там до пізньої ночі. Тоді ж призналася Бубелі про свої грішки з Даньком Соколюком, вона була чи не перша жінка, яка розбестила цього тоді ще благочестивого парубка, про все зізналася, бо мусила, Бубела пригрозив скинути її з ожереду, якщо вона затнеться. Бубела ненавидів Данька і досі, хоч той потрудився на совість у найважче літо, може, зберіг для нього хутір, а потім іще одна дяка за Парфусю: у всіх хуторян крали

коней, а в Бубели і лошатко не пропало, бо навідником для зайшлих конокрадів був саме він, Данько. Одне що-небудь утратиш, а інше надбаєш на тому.

Все шаленіше працював ключкою, ожеред здригався, стогнав. Парфуся вже поставила коня, занесла свої пожитки до скрині і вийшла з ряденцем по соломі.

Розділ шостий

Ладналися на перший зимовий ярмарок. Заздалегідь радились, що продати, а що купити. Великої роботи не стало, то мали їхати всі троє. Звечора нав'язали мішків з пашнею, Даринка спутала кілька курочок для глиньських любителів свійської птиці — вибирала найважчих, найпоказніших, а Лук'ян виманив просто-таки з неба двійко турманів.

Кожний путній парубок мусить мати потаємні гроші для власних, непідзвітних витрат. Отож спати повкладались зарання — не самі Соколюки повезуть на ярмарок свої лишки, завтра кинеться до Глинська чи не весь маєтний Вавилон. Перший санний ярмарок завше переростав у свято зими, тому ігнорують його лише бідні, яким нічого показати на тому святі, або ж ті, що від'ярмаркували по чорнотропу на останніх осінніх базарах у Козові або ж іще де-небудь — у Билилівці чи аж у Борщаївці. Що ж до Глинська, то він восени оточений таким океаном багнюки, що здолати її, та ще з вантажем, нечувано важко, може, тому ніяких великих торговищ о цій порі там не буває. А зима робить його приступнішим, тоді з'їжджається сюди на ярмарок півсвіту, тож важливо не заспати, виїхати рано-раненько, доки інші ще не встигнуть і очі продерти, щоб захопити першого покупця та й повернутися додому завидна.

Але за ніч Данько передумав їхати, дійшов своїм селянським розумом тієї незаперечної істини, що на цьому ярмарку продавати не вигідно, а щоб купити гасу, солі та мила — чи варто їхати усім трьом. Запріг для

Лук'яна коні, вимостив гречанкою сани-ґринджоли з важкими грушевими полозками, що чванькувато дерли жовті носи, відчинив ворота:

— Гляди там, Лук'яню, боргів не роби, нічого не бери у Лейби зайвого.

В останню мить, як коні вже гарцювали й парували на морозі ніздрями, наче прогрівали свої нутрощі, з хати вибігла Даринка, вся сяюча та замріяна, в її очах було стільки неприхованої радості, стільки сердечної подяки людям за своє щастя, що Лук'ян не витримав того погляду, одвернувся, а Данько мимоволі усміхнувся в бороду — вона, їхня Даринка, була чудова цього ранку; чудова своїми зіркатими очима, своїм пристрасним ластовиннячком на носі, всім своїм диявольським жіночим еством, котре вміє довго приховуватись од чоловіків, але ж уміє і з'являтися раптово, негадано, щоб зачарувати найгордовитіших. Даринка була в зелених шеврових чобітках, нещодавно справлених їй із люб'язної згоди обох братів, у кожушку та в хустці найтоншої роботи, тій, котру вагалася колись напинати, щоб не видатись панею.

Даринка на ходу вдягла кожушка в один рукав, уже вступила одною ногою в сани — це добре, що Данько не іде, зараз вона сяде поруч із Лук'яном на рябчаку, і полетять вони засніженим полем навстріч вітрам-вітровинням, і пригорнеться Даринка до Лук'яна та розкаже йому, як хотілося б їй жити на світі. Раніше цього не було в неї, адже скільки разів бачила вона, як заміжні виїзять до міста на свято яке чи й просто поярмаркувати, але ніколи не заздрила ні на їхні хури, ні на добрі ширококрижі коні, ні на килими коштовні зачорноморські та рябчаки вовняні, домоткані в зелені, чорні та червоні смуги, такі свіжі, наче їх виткано щойно; навіть на упряж, оцяцьковану золотом та сріблом, і на мідні дзвіночки не заздрила Даринка, а заздрила тільки на їзду багатинську та мліла від думки, що сама ніколи не звідає того щастя — їзди багатинської, скапаріє і ніколи не взує порядно свої ноги, що від холоду та роси часто слабували в неї на "писклята". А це й вона сидітиме на килимку і буде милуватись своїми хвацькими чобітками, які на возі не муситимуть стирати обцаси, слухатиме посвист вітру та грушевий спів полозків, а там, у містечку, покаже себе іншим дідичам та дідичкам

пихатим, аби знали, що донька Нестора Журавки, котрий поліг у битвах за Вавилон, не наймичка і не безправна, а вольна та правомірна, в честі та в пошані, і чорного хрестика тепер не даремно носить на шії. Вже й сіла на сани:

— Їдьмо, Лук'яне!

Але ворота загородив Данько.

— Він сам знає дорогу, — наче знехотя кинув, перехопив її за руку і стягнув із саней. — Вйо! — крикнув коням.

Мишасті розуміють його з півслова, з півруху, виносять Лук'яна з подвір'я, перше ніж той надумав вступитися за Даринку, більше того, Лук'ян мусить притримувати їх, щоб вони не підпалили зопалу свої застояні серця. Один турманок розв'язався, злетів Лук'янові на плече. Лук'ян зиркнув, усміхнувся, то була голубка, вона могла полетіти, але не могла кинути в біді свою пару, міцно трималася за плече господаря.

Вилетіли на шлях. Старі верби в інеї скидалися на бабусь, що квапляться цією дорогою на ранкові молебні. Коршак бився з вітрами. Помітивши його, голубка іще міцніше вп'ялася в плече. А кінські гриви надималися й палахкотіли, як чорні хоругви.

...Стукіт, дзенькіт, торговий гамір стоїть над Глинськом, це так незвично після тиші, й Лук'янові вчувається в тому не то якась тривога, не то розпач.

— Пане Соколюк, пане Соколюк! — то зазиває його до своєї лавки, в якій пахне цукерками і дьогтем, колишній вавилонський орендар, а нині глинський багатиня Моня Чечевичний.

Цієї осені Чечевичного обкладено величезним податком, і він тепер спродує все, аби якось сплатити той податок і живим вибратися з

Глинська. На відміну від інших великих непманів, котрі, вчувши біду, відразу спродалися і повтікали до великих міст, він до останнього тримався дідівщини — парового млина, олійні та цієї лавки у Глинську, і влип у халепу; млина та олійню у нього експропріювали ще торік, а цього року обклали лавку таким податком, що коли б Моня Чечевичний продав у ній самого себе, то і тоді йому, в кращому разі, не минути виселення з Глинська. Отож беріть, пане Соколюк, що вам подобається, — стрічки, сережки, намисто для нареченої, дрібненьке червоне намисто, яким могла б прикрасити шию будь-яка красуня. Чого тільки нема в цій лавці! Ікони наймогутніших і найдобродійніших християнських богів та святителів тут завжди коштували копійки порівняно з тим, що за них правлять на ярмарку. Ікони для Моні привозять із Бердичева, найдорожча ікона — два-три карбованці, але то вже була ікона з ікон, уся в срібному ореолі, в золоченій рамі, і твар на ній із тим вічним виглядом набожності, якої досягають тільки іконописці-грішники, що своєю старанністю сподіваються заслужити відпущення гріхів од богів, підозріло схожих на господаря лавки. Святенництво іконописців та й самого Моні Чечевичного, котрий не мав ніякого морального права торгувати своїми портретами, а християнськими божками то більше, прощалось завдяки дешевизні цього вкрай необхідного товару, запаси якого були майже невичерпні. Поряд з іконами продавалося все, що може знадобитися людині: шмаровидло в діжках, залізні кінські пута, оздоблені сріблом кантарки, паски до віялок, трибки до січкарень та кіратів, одне слово, усе, що не псується, що може лежати сотні років. Стоїть посеред тієї всячини Моня Чечевичний, чухає цапину борідку, котра почала сивіти від клопоту, і дивує з того, що Лук'ян так довго не може зважитися на намисто. Моня має звичку всміхатися своїм покупцям — щиро, віддано всміхатися і благати, так благати, як оце нині він благає Лук'яна.

— Не зробіть лиха моїй лавці, маєте гроші — купіть, не маєте — в борг беріть, я повірю вам, пане Соколюк, ще ваша мати і ваші батько у мене купляли, а ваш дід завше постачався у лавці мого діда.

І то діло, зважаючи на такі давні зв'язки, Лук'ян виймає з кошика парочку турманів (голубка не зв'язана, і він тут же зв'язує її), і відбувається гендель, внаслідок якого ошелешені, пов'язані турмани в одну мить опинилися під прилавком, а найкоштовніше намисто холодочком потекло за пазуху, під сорочку, звідтіля воно не висіється, там він його буде чути. Прощаючись, Лук'ян радить Чечевичному:

— Бережіть турманів, чудова пара!

Моня посміхнувся на те. Поки мав млина, кохався в голубах, а зараз купив їх хіба що для печені. Зважаючи на непомірний податок, Чечевичний тепер любить гарно поїсти.

Гадаючи, що він уперше в житті за діда і за батьків ошукав Моню Чечевичного, Лук'ян подався на сам ярмарок — ще ж треба купити гасу, мила та солі, і купити якомога дешевше, вихитрувати копійку. І тут Лук'ян помітив те саме, що і в лавці Чечевичного: всього звезено і зведено, тисячі пов'язаних овець на санях, чорних та білих кабанів, поросят у мішечках, бодні з медом, довжелезний ряд зі збіжжям, нагнано волів, корів, кілька бугаїв з кільцями в носі, — все те немовби нікому не потрібне, всі хочуть спродатись, і ніхто нічого не купує.

Максим Тесля ще з якимось невідомим у шкірянці, мабуть із губкому, ходив по тому ярмарку, прицінювався, посміхався, щось пояснював чоловікові у шкірянці. Ось вони обидва зупинилися біля бугаїв. Один бугай був Бубелин, сірий красень, Бубела грався з ним, показував, який він покірний та сумирний, уже назвав ціну за нього — сорок карбованців, просто задарма як на інші часи.

— Шкода, що нема Кліма Синиці. Гарна річ для комуні, — сказав Тесля і повів свого товариша до рядів із борошном та пашнею.

Лук'ян далі не пішов за ними, не міг одірватися від Бубелиного бугая, до якого не один раз водив і свою корівку, цей обов'язок лежав на Лук'янові.

Інші вавилонські багатині збиралися з ярмарку, так і не продавшись. Коли Лук'ян повернувся до заїзду, де поставив свої коні, то не виявив там багатьох сусідів: поїхали Павлюки, повезли додому велетенського чорного кабана, проклинав свої бодні з медом Матвій Гусак, поверталися й інші — хвостом об тин та й назад із тим. Але що за чортівня? Лук'ян не може знайти свої сани, залишилося лише місце з натрушеною гречанкою і слід полозків, що згубився серед безлічі інших одразу ж за кілька кроків.

— Гей, де мої коні? — відчайдушно закричав Лук'ян і став бігати поміж чужих саней та чужого, незнайомого люду, який теж не продався, але й не квапився, то все люд з близьких сіл і встигне додому.

Лук'янові сказали, що прийшла якась жінка в білому розшитому кожушку і, здається, у валянках, еге ж, у валянках, усілась на сани, наче на свої власні, і поїхала геть.

Лук'ян мало не заплакав з розпачу. Знав од Данька, що конокради часто користувалися послугами жінок, і коли вже коня викрадає жінка, то вважай, що твоє діло пропадає, можеш збиратися на нову шкапину. А тут пропало все відразу — пара коней, сани, ще й упряж, та не яка-небудь, а парадна, на котру Данько ледве стягнувся. Кров ударила Лук'янові в скроні, він кинувся геть із цього капосного місця й незабаром опинився в одній із тих приярмаркових вуличок, на яких торгували забороненими товарами: винокурними апаратами, книжками з життя цариці Катерини II, Кораном, приворотним зіллям та всілякою іншою чортівнею, геть аж до миколаївських золотих п'ятірок. Це був той чорний ринок, з яким глиньські власті начебто і боролись, і водночас намагалися не помічати, тут торги йшли тихі, потаємні, все з-під поли, і раптом Лук'ян зі своїм лементом:

— Жінка в білому кошушці... Коні мишасті, упряж дорога... Гей, людоньки, як же мені тепер додому?..

— Хо-хо, видно, добрий чоловік, коли в нього жінка пропала разом із кінями! — сміялися з його лементу.

Аж тут глянув і обімлив: Мальва сидить на його санях, а коники трублять овес в опалці.

— Лук'ян? — і засміялась із своєї витівки.

Перше бажання було побити її, але хіба можна побити Мальву, та ще на людях, та ще після цього її безневинного сміху, а головне, що все зразу знайшлося: сани, коні й упряж, розцяцькована мідними оздобами. Лук'ян і сам засміявся від того ще й зараз малоймовірного щастя після такого нечуваного банкрутства. Та найбільшою несподіванкою для нього була сама Мальва.

— Як ти тут опинилася?

— Шукаю, з ким би дістатися до Вавилону, аж бачу — ваші коні. Стою, чекаю, хазяїна нема, та дай, думаю, пожартую.

— Мало не збожеволів — повертати мені до Вавилону без коней! Та це смерть! Зразу до Фабіяна — і замовляй труну без усяких. А ти ж звідки?

— З вузькоколійки — хай їй грець! Вагончики холодні, дорогу завіяло, поїздок усю ніч простояв у полі. Їхала собі тисячу кілометрів паном діло, аж тут мало не одубіла.

Глянув на неї пильно крізь окуляри:

— Змінилася ти, Мальво, і не впізнати.

— То не від того, Лук'яне. Не від холоду...

— А від чого?.. А так, так. Чув, знаю...

— А Глинськ якийсь сумний-сумний сьогодні. Чи то мені так видається після великих міст. Я ж у Москві зупинялась. І в Києві побула день. Лавру бачила, все бачила... Станції забиті, люди снують, кудись їдуть, спішать, рвуться кудись. А я все думаю про наш Вавилон. Як він там?

— Стоїть... Порожньо без тебе... Ні тобі гойдалки, ні іще чогось...

— Пліток про Мальву Кожушну... Еге ж?

— Може, й так...

— То поїдемо, чи що?

— Зараз, Мальво. Дай дійти до пам'яті...

— Оце так переймався? — всміхнулася.

— Ну, що Соколюки без коней? Однаково, що Фабіян без цапа.

— Як він там?

— Живуть. Фабіян домовини теше, а цап никає по світу, винюхує покійників.

— От без кого не буде Вавилону!

— Звісно, без них який Вавилон...

— А ви ж як? Так і бурлакуєте самі?

— Взяли на зиму Даринку... Все-таки поміч.

— Для Данька чи для тебе?

— Воно ж знаєш як. Данько, напевне, гадає, що для мене, а я гадаю, що для Данька. Ось намисто для неї везу, — і вийняв із пазухи червоний разок, повну пригорщу. Вкинув назад, застебнув комірець вишиваної сорочки. — Пару турманів віддав. Та яких турманів!..

Мальва зблиснула очима, провела ними по Лук'янові й без жодних заздрощів у голосі:

— Любиш?

— Так воно ж як, ти любиш, а тебе можуть і не любити... А в мене ще талану нема такого, як в інших. Щоб примусити... Я, Мальво, невдатний. Тут коні загубив, там можу загубити Даринку... Ну, добре, що це жарт. З кіньми. А коли б насправді? Пропавший я, Мальво, чоловік. Та інший таких турманів за якесь поганеньке намисто зроду б не віддав... А як ти гадаєш, варте це намисто пари турманів?

— Ти прекрасний, Лук'яню. Я твою душу знаю...

— Мати знає, що ти їдеш?

— Я написала. В комуна написала. Не хочу, щоб Вавилон читав мої листи. Як вони там?

— Мати? Брикають. Бачив оце їх. На храмі... Ну да, на храмі. Співали так гарно. Кажуть, останній храм... Ну, мишасті, з богом... Повезете Мальву Кожушну, а куди — не знаю. Куди, Мальво? В комуну чи додому?

— На піч. До мами. Душу обігріти... — засміялася Мальва.

— А Клим Іванович як?

— Приїде... А ні — не пропаду. Комуну засную у Вавилоні. Пішов би в мою комуну?

— Вйо! — погарячив коней.

— Клим Іванович буває в моїх?

— А тож як. Дрівець підкине, іще чого.

— А Тесля тут? У Глинську?

— Тож де йому іще бути, Теслі? Де райпартком, там і Тесля. Хіба в Костромі не так?

— У Костромі неспокійно. Там уже колективізація йде повним ходом. Усі партійні на селах. Банди, заворушення куркульські. Сосніна нашого тяжко поранили. Лежить у Костромі. І нас усіх розіслано по місцях. З України багато. З Ксаверівської комуні, з Ружинської. Теж жінки. В одній кімнаті жили. Одна хоробра жінка з Ружина, Марія Чемера. Комуністка. Ти ще не знаєш, Лук'яню, які бувають чудові люди. Колись поїду до неї. А то сидиш у цім Вавилоні і світа не бачиш, а світ, Лук'яню, такий, що не описати і не уявити нам. Гряде щось велике, таке, що ми ще й не знаємо, що воно...

Зривалося на віхолу. Ярмарок спорожнів. Чи то ж продав свого красеня старий Бубела, і як же тепер буде цілий Вавилон без єдиного бугая? Тюрма теж була порожня — жодного вогника не видно за ґратами.

"Невже жодного в'язня нема в тюрмі? — подумав Лук'ян. — Ні, певно, економлять гас".

Глинськ пах солом'яними димами. На лавці Моні Чечевичного вже піднято залізні жалюзі — на вікнах і на дверях. Через Мальву Лук'ян так і не встиг розпитати, що то воно діється у Глинську, не встиг розпити пів-ока на санях та закусити мороженим салом, яке везе в кошику. І що воно за такий ярмарок, на якому всі намагалися спродатись? Якесь дивне почуття охопило його, коли вони вибралися із Глинська й наздогнали Бубеліні сани, за котрими тягся на цепку бугай. Вони легко обігнали Бубелу, він видався Лук'янові самотнім і навіть помітно розгубленим, — залишили його, гайнули вперед.

За Глинськом вітрам вільно, вони обтрусили іній з верб, змели дороги, сам місяць ніби зігнали із неба й заволокли його хмарами чорними, чорнішими, ніж кінські гриви. Зривалася буряниця, і Лук'ян мимоволі згадав про Бубелу, йому ж, либонь, доведеться ще з одною змагатися, страшнішою. Чи то вийде з неї живий? А тут сам, здається, збився з дороги, еге ж, таки збився. Коні почали долати згарячу високі замети, аж поки не зупинив їх, став оглядати безлике поле. Вітер бив з самого початку в лівий бік. А чи ж у лівий? Тож нехай б'є його так і далі. Поїхав і невдовзі опинився в якихось нетрях та байраках. Починався блуд. А все через Мальву. Попрохала зупинитися посеред поля. Зійшла з саней, ще й засміялася. У Костромі привчилася носити штани взимку, така незручність — чорті-що для жінки! — Лук'ян і собі посміхнувся, а як вибралась знову на сани, запитав з оторопу:

— А куди ж нам тепер?

— Прямо, Лук'яню, прямо...

Лиш на світанку добулися до Вавилона. Врятувало їх оте пів-ока та морожене сало — отож неспроста селяни щось та беруть у дорогу.

Вранці, коли вщухло на білому світі, коні привели на хутір сірого бугая, прив'язаного до саней, а в санях — Бубелу. Він сидів, тримав у руках віжки, з білого інею жорстоко дивилися очі, востаннє дивилися на хутір і на Парфусю, що вибігла його зустрічати. Вона поторсала його, але він навіть не повів бровою, так і залишився сидіти, кістляво-холодний. Відв'язала бугая, випрягла коні, спроводила все до хліва, а сама побігла у Вавилон. Чула, як на хуторі вили собаки, і їй ставало страшно від думки, що вони виють на свого хазяїна, якого вона сама не змогла внести до хати. Першого розбудила Фабіяна, їхнього найближчого сусіда. Він спав на верстаку, прикрившись чумаркою, тоді як цап розлігся на лежанці, забравшись на неї через піл. Лежанка нетоплена, холодна, але в цапа, напевне, було про неї інше уявлення.

Бубелу поховали наступного дня поруч із Боніфацієм.

Парфена боялась і благала Фабіяна не залишати її саму хоча б до дев'яти днів. Він спав у світлиці, на білих подушках, як великий пан, Парфуся ж вигрівалася на печі (вона застудилась на похороні). Цап спав у сінях разом із лягавими. Йому, певно, було дуже цікаво, про що гомонять Парфена та Фабіян, сторожко дослухався до згуків у хаті, але чогось істотного так і не відзначив для себе. Цап не звик до снання в сінях, і після дев'яти днів собачого життя охоче йшов додому разом із хазяїном. А Парфуся нарядилася празниково, запрягла жеребця в сани-одно-кінки і помчала у Вавилон. То був чи не перший її візит за всі роки.

Досі Вавилон якось обходився без неї, а вона без Вавилона, аж ось приїхала по Данькову душу, запахала хату своїми чарами, Данько од них не боронився, дістав зі скрині хромові чоботи, свіжу сорочку, пішов у комору, переодягнувся. Сідаючи в сани, сказав своїм: "Я повернусь", — і

поїхав з нею на хутір. Ще того ж дня по обіді вивів на моціон бугая й обігнав його тричі довкола хутора, з гарапником, у кожушаних рукавицях, точнісінько як робив те старий Бубела, аж коли бугай запарував на морозі, тоді загнав його до ясел і розчесав йому згребельцем білі кучері на голові, ознаку породи і плоті дикої. А потім розчистив від снігу бігову доріжку в дворі й вивів на прогон жеребця-чотиригодка, котрого ще за Бубели поклав собі викрасти не далі як наступного літа. У крузі стояла Парфена і лякала жеребця гарапником, пострілюючи все голосніше та голосніше. Те, що є найістотнішою ознакою жеребця, опинилося на морозі, — жеребець міг не чути морозу. Данько подумав, що так можна втратити тварину, виказав своє побоювання Парфені. Вона засміялася і вперіщила наївного парубка гарапником по кожусі. Потім довго не щезав той слід на спині. На тілі він залишився б на все життя...

Розділ сьомий

Звідусіль до Рубана доходили чутки, що хазяї гуртуються, щоночі збирають "тайні вечери" у хатах вавилонських багатинь, запрошуючи на ті начебто безневинні вечери й "сміття" вавилонське. Явтушок з Прісею майже щовечора опиняються в тих хатах, де раніше жодного разу не бували. У Павлюків, у Гусаків, у Раденьких, у Лободи, ба навіть у самого Бубели, ще доки той жив. Коли подавали на стіл печене поросся, приправлене хріном, чи смаженого індика вагою в пуд, а то й більше, Явтушок наступав Прісі на ногу під столом і шепотів: "От, Прісю, як мені хочеться жити". — "Авжеж, авжеж", — погоджувалась Прісія і, бачачи, як їх ігнорують уже тим, що ставлять на двох одну миску, все нагадувала господарям: "Ми з Явтушком любимо їсти з одної тарілки". Їли вони багато, забували про елементарну пристойність застольну, Явтушок охоче приставав на найнебезпечніші лозунги багатіїв — стояти на смерть! — а коли повертався додому і падав у ліжко черевцем догори, то признавався дружині: "Страшно мені, Прісю, з ними. Не за себе страшно, а за них, за те, що їх може не стати у Вавилоні. Якщо не стане їх, то не стане, вважай, і мене, бо я ліпше смерть собі заподію, аніж знову стану таким голодранцем, якими були колись усі Голі. І сам я був..." Непокоїло

Явтушка те, що всі апостоли на "тайних вечереях" не мали якогось іншого способу зарадити біді, окрім розрахунку на силу, так ніби й справді Вавилон один може вистояти супроти Глинська, супроти цілої держави. Явтушок вірив у те дедалі менше, все важче приховував своє замішання перед ними й тремтів на кожній такій вечері від думки, що хтось із них вкаже на нього перстом: "Ось він, Каїн, якого найкраще вбити", — і вони більше не відпустять його на це стареньке ліжко, в якому плодились Голі.

На завтра їх запрошено до Лободи, на хутір, туди має прибути із Прицького якийсь великий отаман не отаман, гетьман не гетьман, а один з тих, кого завербував Кіндрат Бубела по довколишніх селах, аби у скрутну годину Вавилон не опинився в самотині. Явтушок воза має, а саней чортма, то ще десь треба позичити сани на одну ніч, бо пішечки добиратись до Лободи на хутір далеко, надто затяжilій Прісі. Якби не оте з Прісею, то поїхали б до Лободи верхи — воно і гарно, і зручно.

Вранці Явтушок прибіг до батька домовитись про сани на одну ніч. Батько відразу ж погодився, бо ж улітку Явтушок інколи позичав Валахам свого воза, якого після кожних позичок оглядав якнайдоскіпливіше, чи, бува, не завдано йому якої шкоди. Обстукував кожну шпицю, залазив під розворину, казав при тому, що віз — то вам не сани, а річ складна й красива, і позичати воза — майже те саме, що позичати скрипку поганому скрипалеві. Явтушок був закоханий у саму музику воза, коли вибирався на ньому до Глинська на ярмарок а чи в Зелені Млини до рідного дядечка в гості. Віз виграє тоді всіма голосами, сіючи в душі то смуток, то знову щось вельми мажорне й веселе, залежно від того, з якою швидкістю обертаються його колеса. Все те так, але з погляду батька, власника саней, ті також не поступляться перед возом, коли тріщить мороз, а в них закласти справжні коні, а не таких мишенят, як у вас, Явтуше. А ще залежить від того, хто на санях і куди летиш на них — згори чи під гору.

Явтушок прийшов по сани без коня, то зараз позичив заодне і шлею, впрігся в неї й поволік сани первопутком до свого дворища. Валахи

дружно напали на батька за сани, ледь той повернувся до хати, бо хто ж, мовляв, позичає сани на ніч. Ану ж Явтушок заподіє цієї ночі щось таке, що обернеться потім проти Валахів. Батько і сам був завагався, але переймати Явтушка не зважився — доки тут сперечалися, той уже допер сани до свого дворища, він добре знав Валахів і здогадувався, напевне, про батькову безправність у цій родині. А ледь звечоріло — Явтушок виїхав на санях. Пріся сиділа на ряденці. "Було б йому ще й рябчака позичити", — дорікали Валахи батькові.

Явтушок так захопився, що не помітив інших саней, які назирці вибігли за ним. Виїхали вони з подвір'я Соколюків. Зупинились біля нашої хати, й на них підсів батько. Він, виявляється, не посвячував Валахів у свої таємниці. Повернувся пізно, перед світанком. Промерз і тепер сухо кашляв.

А коли вранці Явтушок приволік сани отим самим способом, яким позичав, і, подякувавши, хотів уже йти, батько зупинив його:

— Стривай, Явтуше, хочу поговорити з тобою віч-на-віч.

— Говори... — Він присів на сани й, знявши шапку, втер долонею мокру чупринку, що прилипла до чола.

— Ніяк не збагну, Явтуше, чого тобі лигатися з контрою? Що в тебе спільного з ними?

— Це з ким тобто?

— З тими, до кого ти їздив цієї ночі на моїх санях... Ти бачив, які там сани, які коні, які рябчаки? Хіба ж такі, як ці ґринджоли?

— А ти звідки знаєш, де я був цієї ночі? — підхопився Явтушок.

— Ти що ж, гадаєш, що ми спимо, доки ви змовляєтесь? Ні, брат, ми теж собі на умі. Нам, певно, не спиться більше, ніж їм. Але ж ти чому там?

— Признатись?

— Як хочеш. Твоє діло...

— Страшно мені з ними, Северине. Так страшно, що душа в п'яти заходить. Рішучі вони і жорстокі. На смерть стоятимуть за своє. Повір.

— Знаю...

— А я людина маленька, беззахисна. Ви ж хочете зробити мене іще меншою. Одібрати воза, коні, землю, мрію... Шматок неба над моїм полем, де я навіть зорі полічив.

— І багато налічив?

— Триста дев'яносто дві великих зірки і сто вісім меншеньких. Число, сказати, непостійне: одні гаснуть, інші появляються, але ж вони мої, а не чийсь. Бо точно над моїм полем. По межі.

Батько розсміявся. Наші поля поруч. Отож і неба поруч.

І Явтушок наші зорі давно зарахував до своїх, в цьому батько не сумнівався.

— Саме такі люди, як ти, Явтуше, і потрібні нам.

— Які?

— Закохані в землю...

— Навіщо? Щоб потім бачити їхні муки? їхні болі, коли землю від них відберуть. І хліб пектимуть в одній пекарні, а борщ варитимуть в одному котлі. Така програма?

— О, як далеко ти з ними зайшов... А ось ти приходи сьогодні на нашу вечірку. До Джури. Я принесу сала з морозу. Тракторця запустимо. І поговоримо.

— Там знають про ваші вечірки. Рузя від них зовсім збожеволіла.

— Навпаки, ожила. Я граю на кларнеті, а вона танцює з Джурою. Приходять Соколюки з Даринкою, Рубан із Зосею. Приходи і ти з Прісею. І саней позичати не треба, і страху не знатимеш.

— О, о, уже... Уже б'ються...

То Явтушків півень звівся битися з Соколюковим. Після кожної бійки півень перестає співати, а Явтушок не терпить ночей без співу, то побіг розбороняти забіяк.

Невдовзі надійшов Рубан, вніс до хати завірюху. Батько саме кришив тютюн, мав для того ножа, дощечку, а що вже лист тютюновий — з папуш, не пересушений, настояний на медах — такого тютюну, мабуть, більше ніхто й не викохував у Вавилоні.

— Бачу, сани стоять...

— Щойно притяг. Упрів. Ніколи не думав, що він такий сильний у ногах.

— Ну, говорив з ним?

— Не встиг. Півні почали битися, то він побіг розбороняти. Явтушок є Явтушок. Закурюй...

Курили вони красиво, смачно і мовчки, ці два мрійники уміли посидіти в сизих димах у завірюху...

Джурин тракторець стоїть на мостинах, начищений, заправлений, щомиті готовий в разі потреби вибігти з хати на вигін і завдати ворогові нищівного удару, якби той посмів з'явитися тут в якому завгодно числі і при якій завгодно зброї. Головне для Джури — не дати застукати себе зненацька, вчасно сісти на тракторець і вивести його на бойовий простір. Тому, як тільки сходяться гості, Джура запускає свою машину з допомогою корби, прогріває її, засвідчує її бойову готовність і каже тоном людини, яка дещо тямить у класовій боротьбі: "Все гаразд, товариство". З усього товариства лише цап ніяк не може звикнути до тих увертюр, і, коли Джура запускає "фордзона" — рогатий тремтить, мов у пропасниці, а потім весь вечір розглядає трактора з такою глибокодумністю, на яку здатні лише ці допитливі від природи істоти. "Ха-ха-ха!" — сміялася Рузя, коли цап починав тремтіти, їй більше, аніж будь-кому з присутніх, був знайомий той цапиний страх перед машиною; свого часу, коли "фордзон" уперше опинився в хаті, Рузя на собі випробувала ті Джурині витівки.

Потім звикла до них, людина здатна звикнути до всього, навіть до такого диявола, як Джура. Але ж цап у тому не здатний навіть піднятися до Рузі, яку мають у Вавилоні за причинну. "Ха-ха-ха!" — сміялася Рузя з Вавилоня, який нині також нагадував їй причинного. Бо хіба ж нормальні люди можуть довірити свою долю Джурі — цьому убивці й користолюбцю, як розглядала його Рузя. Вона, нехай навіть своїм і хворобливим розумом, збагнула, що Вавилон метається від одних крайнощів до інших, намагаючись сполучити водне добродетель і гідність великого Фабіяна (мала на увазі філософа) з загребущию й підступністю її Петра Джури. Дивувалася з Рубана, який заходився сполучити несполучне. Все кортіло шепнути Рубану: "Антоне, не вірте Джурі, тому Каїнові вавилонському, який зрадить вас на рівному місці, якщо з теї зради дотечеться йому бодай на срібник вигоди". Але ж поклала собі мовчати, аби не вгасити

того приємного світла, яке впало до її таємниць з появою Рубана. Імпонувало Рузі й те, що Рубан дружить з Климом Синицею, то боялась відштовхнути Рубана від хати в надії, що той колись приведе сюди й Синицю.

З появою Мальви на тих вечірках з'явилося щось суто Мальвине, від чого вже почав одвигати Вавилон. Замість горілки, морозяного сала та часнику (про те клопочеться мій батько, обкрадаючи не такі вже великі статки Валахів), Мальва принесла сюди Соснінові "чаї" з далекої Костроми, для того було начищено самовар з Рузиного приданого, який роздмухували біля вікна і потім ставили на столі. Самовар з дому купців Шамшуріних мав тепер прислужитися класовій боротьбі між двома Вавилонами — тим, який збирається тут, і тим, який никає по хуторах. Але там не було кларнета мого батька. Після застолля, за яким Мальва ніяк не могла привчити революціонерів до чаю (ті більше схилялись до традиційних вавилонських напоїв, що перед ними, за визнанням самого Рубана, меркли вироби глинських "винокурень"), батько діставав дерев'яний кларнет з дерев'яного футлярика, побитого шашелем, і грав і грав для них вальси та краков'яки, імпровізував без нот. І тут знову пробуджувалось Мальвине: будучи на останніх місяцях, вона не зважала на те, підхоплювала Рубана, чи Лук'яна, чи й самого Джуру й ходила так легко, азартно, що Зося одного разу не витерпіла, приревнувала її до свого Антося й посеред танку забрала його від Мальви. Але тут сталася дивовижа, несподівана для всіх, а найбільше для цапа Фабіяна. Знічену Мальву підхопив дядечко Фабіян, який досі не виказував ані найменшого хисту до танців, і видав такого шляхетного краков'яка, що цап був у захваті від свого хазяїна, а кларнетист викликався зіграти для них окреме соло. Коли Мальва під час танку запитала його, чому він досі крився з цим своїм хистом, філософ згадав про те, що досі жодна жінка не хотіла з ним танцювати, маючи його за великого дивака, в тім числі й Мальва, і відповів їй словами Тагора, які ще свого часу вчитав серед афоризмів Сосніна в комуні:

Одно — всегда одно, и больше ничего.

Лишь двое создают начало одного.

— Ви маєте на увазі самотність вашого цапа?

— Себе, Мальво...

Мальва засміялась. Вона єдина з вавилонянок не ворогувала з цапом навіть у цьому своєму стані. Більше того, присутність цапа на цих вечірках надавала їм щось біблейське й непересічне, хоч іноді йшлося на них про речі жорстокі й категоричні.

Рубан знав, що старий Вавилон не здасться без бою, що буде боротись, буде стояти на смерть, якщо не знайти якогось компромісу для замирення. Навіть у цій хаті Рубан уловлює всі ознаки затамованої ворожнечі: Фабіян охоче усупільнить свого цапа, але чи захоче усупільнити свого "фордзона" Джура, якщо питання про це стане руба? І коли Даринка тягнеться до тракторця, щоб збагнути цю хитру машину, Джура делікатно б'є її по руках: "Не лізь, не жіноче то діло!" Боїться Даринки, щоб вона, бува, не опанувала тайнами машини. Джура ревниво оберігав тракторця і від інших, лише цапові він дозволяв приглядатися й принохуватись до машини безборонно, мав навіть задоволення від того, бо ж був певен, гаспид, що той не совладає нею, якби навіть вивчав ціле життя. Рубану ж праглося посадовити на трактор Даринку хоч зараз, тоді й сам надійніше почувався б на світі. Нічого, втішав себе Рубан, однак, Джуро, ми цю грізну штуку одберемо від тебе хоч рано, а хоч пізно, бо надія на тебе мала.

Що догідливішим та облеснішим був Джура, то сторожкішим почував себе Рубан, хоч і виду не подавав. Потім, уже йдучи з Зосею додому, він усе озирався. Якось Зося запитала: "Що ти все озираєшся, Антосю? Наслухався Савки про Боніфація? Савка ж богомільний!" — "Ні, Зосю, боюсь, щоб Джура не вистрілив у спину..." — "Тоді навіщо ходити туди?" Рубан не став пояснювати Зосі, чому він ходить до Джури, чому змушений криводушній перед самим собою. Не хоче віддати Джуру ворогам, хоч

навряд чи зможе зробити його своїм вірним другом через отой клятий тракторець з Америки.

— Речі, Зосю, мають властивість формувати ідеї людей, — і Зосі нічого не залишилось, як посміятися з тих премудрощів Антося.

Мальву доводив додому мій батько, вів її через лід, то боявся і за неї, і за кларнет, а найбільше, мабуть, за те, щоб про ті переходини через став не довідались Валахи. Знаю лише, що, доки Мальва не стала дружиною Андріяна, — подобалась батькові, потім він теж розпалював ненависть до неї, а нині то могла бути просто класова солідарність.

Лук'ян з Даринкою ночувати з тих вечірок ходили до баби Отченашки, ховалися від Данька. Отченашка на вітряках, хата її порожня, Даринка ж ту хату знала іще з пастушки, там стояло її залізне ліжко, одну ніжку в якому зламав іще хтось до них, і тепер мають сміху від того, коли зламана ніжка спадає з цеглини. Фабіяни йшли додому, а Джура ночував біля трактора. Навіть якщо і заходив на Рузину половину, то ненадовго, вже звук чути крізь сон запах машини.

Одної ночі, коли всі отак розбіглись і він сам повернувся з Рузиної половини до "майстерні" (так Джура називав своє помешкання), прийшли до нього, постукались у вікно. Їхні сани стояли на подвір'ї до самого світанку, а ті, в хаті, погрожували Джурі, пригадали йому Рузиних батьків, дорікали за трактор, на якому незабавки і його самого (Джуру тобто) вивезуть з Вавилона, як свого часу вивезли на тачці пана Тисевича. (Саме вони, ті, що прийшли до нього.) Джура мовчав, Рузя не прочула жодного слова його. Приїздив власник молотарки з Козова — високий, у довгополому кожусі, сивій шапці, Рузя впізнала його, хоч бачила досі лише влітку двічі чи тричі — Джура "спрягався" з ним минулі жнива. Вийшов він не один — з Павлюком та Гусаком Матвієм, на санях прокинувся парубійко в заячій шапці, чи не син власника молотарки. Джура провів їх з подвір'я, тоді повернувся до хати, пройшов на Рузину половину у виступцях, у білих штанах і в козушку наопашки.

— Ти чула, Рузю?

— Чула...

— Нікому ні слова. Чула?

— Лягай спати, Джуро. Мені однак не повірять. Я ж божевільна! З вашої ж ласки. — І засміялася в подушках, на яких спочивали чорні змії розібраної на ніч коси. Джуро ніколи не заходив до неї о цій порі...

На Данька ще сичать гусаки, ще собаки пориваються на нього, коли виткнеться зненацька, але то не яка біда, все інше вже звикає: худоба, коні, вівці, та навіть півень-галаган облишив нападатись, як було попервах, а коли вас визнає такий забіяка, то вважайте, що ви тут уже майже господар.

Поїхав оглядати вітряка, а там Отченашка саме змїтала обмітки. Також признала в Данькові хазяїна. Показала на клуночок:

— То, синку, так було, хай і лишається: обмітки для сторожа. Понад вітри, понад платню, понад усе...

Вітряк добротний, із двома поверхами (дерев'яна надбудова на камені), влітку тут прохолода, а взимку хоч собак ганяй, стара бігає заночовувати вдома, не так боїться того холоду, як Пелехатого...

Коли Данько оглянув середину вітряка і вийшов помилуватися на крила, заворожений ними — всього чотири, а яка ж сила! — сказала йому:

— Тепер, Даньку, ці крила понесуть тебе хто й зна куди...

— А куди, бабо?

— Може, й до Сибіру... — геть незле засміялася Отченашка.

— Можуть, можуть... А поки що, бабо, забирайте свої обмітки, ключа ж од вітряка — мені. Сам буду наглядати за ним із хутора, нічим платити вам. Ось так...

— А дзуськи! — склала йому Отченашка дулю з волохатого рукава, чого ніколи не посміла б зробити Бубелі. — Мене тут наставив Бубела, він і прийме мене. До самої смерті наставив. А як ні, то прахом піде ваш хутір і ви разом з ним, одне моє тихе словечко Македонському... Я вам не Пелехатий, я вам не тихий Тихін! Я вам склопочу таке з неба, що ви всі підете прахом... — обвела півсвіту рукою.

— Ключа! — простяг він руку в її бік, все ще розглядаючи горішні крила.

Ключ пірнув перед ним у сніг.

Данько відкопав ключа, той хапав за пальці. Тоді повернувся у вітряк, виставив її клучочка з обмітками й, замкнувши вітряк, сказав:

— Я вам, Отченашко, не Бубела, а Данько Соколюк. Що він там витворяв — я не знаю. Я вашого Тихона не чіпав. Те хай на вашій душі. А платити вам ціле життя за вітри — к бісу! Вони що — ваші?!

— Мої! Мої! — заlementувала Отченашка. — Мої вітри! Бо ж нічого іншого я не маю. Вся отак як стою...

— Я їх у вас не одбираю, — мовив Данько, всівшись на крилатки. — Беріть їх, ловіть. Мені що до ваших вітрів? — і поїхав.

— Людоньки!!! — заголосила Отченашка і побігла снігами вниз до Вавилона, над яким уже сутеніло.

Данько пожалкував, що стара не дала йому помилуватися вітряком, постояти, помріяти в ньому нагорі, де не замерзають віконця, бо ж нема всередині і крихти тепла, окрім хіба того, яке зміг відчутти, вловити його, анафемське, самою лише душею.

Застав у подвір'ї чийсь сани з кіньми. Коні булані не то з Дахнівки, не то з Овечого, примітив їх колись у Глинську. Так і є: з Овечого. Приїхав на них тамтешній багатиня Йосип Батюг. До Бубели приїхав. Парфена приймала його у світлиці, частувала чаєм з малиною, як великого гостя. Данька не покликала до чаю. Він випріг коня з крилаток, напоїв в обмерзлому жолобі, тоді поправ на ніч худобу. Як уже спровадила Батюга, Парфена вийшла доїти корів, він їй присвічував ліхтарем "летюча миша".

Потім іще приїздили якісь люди — з Прицького, з Журбова — все до Бубели, не знали, що вже його не застануть. Один нагодився вночі, Данько чув зі своєї душнички (невелика кімната, де поселила його Парфена), як господиня виходила до того гостя на ґанок, як шепотілася з ним.

— І ви самі, Парфено? — поцікавився гість.

— Ні. Наймита маю... — мовила стиха, щоб не збудити його в душничці.

Дарма. Данько підвівся зі свого вузького ліжечка, одягся, вийшов до них на ґанок.

— Хто тут такий?

Високий чоловік у бурці допитливо зиркнув на Парфену, тоді зміряв Данька, бородатого, вичумленого зі сну. Коні притомлені, не виспані, на санях сидів парубійко у башлику, в шапці, куняв. Парфена загорнулась щільніше в кожушок:

— Се чоловік до Кіндрата Остаповича. Не вірять, Даньку, що ми поховали його.

— А чому не вірять? — запитав Данько, підозріливо зиркнувши на високого в бурці.

— Гадають, що він ховається. Не знаєте ви Кіндрата Остаповича. Ось чому...

— Сам Македонський був на його похороні. Також не вірив, — посміхнувся в бороду Данько. — Підіть на цвинтар. Там видно. Поруч з Боніфацієм. Помирилися там...

— Хлопчина чужий, — показав високий на сани. — Взяв його на одну ніч, самому торопко в дорозі. То, мо', пройдемо до хати? Як? — звернувся гість до Данька, відчувши з усього тону розмови, що той на хуторі дещо більше, ніж наймит.

Для хлопця відчинили стайню. Данько сказав йому, що той може погрітися на сіннику. Парфена застерегла, щоб парубійко не спалив стайню. Самі забралися до світлиці. Говорили при вкрученій лампі, за порожнім столом.

— Я Макар Дорош із Прицького. Брат того самого Дороша, який пішов у гетьманці та, знать, наклав головою. Мені вірити можна. Маю вітряка і маю іще дещо. Тьфу-тьфу! Бубела призначив день, і ми всі тепер тримаємось цього дня. Передайте своїм, що це Йордань... Передайте, що ми нічого не міняємо, що все має лишатися так, як умовились раніше. Дзвони у церквах і залпи на Йордань... Це сигнал. Дай бог тиші та морозцю. На ставах усе кінчаємо і йдемо на Глинськ...

— Македонський не знає про цей день? — запитав Данько.

— Якби знав, то я б не доїхав сюди. Даруйте, Парфено, на слові, але це навіть добре, що не стало Бубели, хай Бог простить. Це їх приспало... За хутором не стежать? — то вже до Данька.

— Здається, ні. А втім... Ні, по-моєму. Відколи я тут...

— Майгула сюди не приїздить?

— Не було.

— О, то чорт. Випустили ми його на свою голову... Пощади нікому! Йдеться про те, хто кого...

Дорош устав, обличчя в нього іконописно гарне. Парфені просто не вірилося, що він здатний убивати. Данько провів Дороша за тополі, потім довгенько не повертався, либонь, щось вирішував для себе.

Щоб не спало з нього великості того Бубелиного духу, яким він щойно пройнявся, Парфена перебрала Данька до світлиці, в килими та білі подушки, побажала йому доброї ночі, погасила лампу. І ось висять над ним рушніці та оленячі роги пнуться в темряву, шкіряться голови вовків з протилежної, ледь освітленої місяцем стіни, та найбільше вражають розіп'яті крила на білих стінах. Парфена вигрівається на печі, справляє там недоторкане сорокадення...

Діждалася свят і хата Соколюків.

Перш ніж записати молодих, Рубан виголосив гарну промову. Даринка тримала Лук'яна за руку, на самім кінці промови розплакалася, чим зіпсувала весь ритуал. У свідках стояли Левко Хоробрий і Савка Чибіс, якому перед цим Рубан категорично заборонив сміятись за таких обставин... Савка і сам не дозволив би собі цього, він радів за Даринку, ніби за себе, їхні долі витали десь ніби поруч.

На вечірку запросили Данька з Парфеною. Але їм ні на кого було залишати хутір, то Данько приїхав сам. Аж ніяк не сподівався застати тут Мальву Кожушну. Гадав, що вона в комуні. Обличчя у неї попоганіло, голос іще більше пом'якшав, зақволів, а сміх лагідний, тихий, нічого у ній з отого нестримного, що западало в душу колись. Звичайна собі Мальва...

— Як тобі там було? — спитав.

— Біло там. І тривожно...

— Лук'ян казав, що ми виорали твою десятину?

— Могли б і не орати. Однаково навесні прийдуть трактори і все перероблять на своє. Щоб мій кінь, Даньку, не плигав до твого вівса.

— Чиї такі трактори?

— Господи! Чиї ж іще? Наші, Даньку. Ну, хоч би й харківські...

— А ви зовсім переметнули на хутір? — запитав Рубан.

— Як то зовсім? Тут моя половина добра...

— Не половина, а третина, — уточнив Рубан.

— Авжеж, — сказав Данько, — третина. Я й забув...

Парфена боїться сама, то він невдовзі і поїхав, відчувши себе на тій вечірці зайвим і зчужілим. Зупинився біля вітряка, глянув на хутір посеред білого спокою. Якби хто знав, що зараз творилося в його душі... Ще вдень тугий поземок рвався на спідні крила, а це втихло, заціпеніло все довкола, лише підкреслюючи сум'яття душі. Може, повернутися,

напитися за братове щастя, не встрявати у те все, що перебрав на себе разом із хутором?.. Аж тут у вітряку Раденьких забухикала Отченашка. Власниця вітрів... Не мати нічого, окрім самих вітрів, зрівнятися з Отченашкою?.. Ні, братове! То все не про Данька Соколюка. І майнув на хутір...

Парфена чекала на нього, вислала назустріч собак, ті кинулись у сани, лащились, вітали його...

Розділ восьмий

Бунт мав початися на Йордань біля велетенського хреста, напередодні вирубаного з льодовиська й щедро политого червоним буряковим квасом, настоящим у кадубцях схильними до містики вавилонськими бабусями. Ті явно переборщили, і кривавий велет палав при місяці, наче на безголов'я, а що вже вдень, то він зможе засліпити навіть невіруючих. Хрест лежав під охороною цілого воїнства хрестиків, теж висічених із льоду, він справді скидався на щось біблійне, і вавилонські собаки були принаджені сюди його кров'ю, пролитою за рід людський. Фабіянів цап, істота безмірно допитлива, теж завітав глянути на диво, полизав кваску і пішов геть, бо собачні більшало щохвилини, і він боявся залишитись один супроти цілого Вавилону, до того ж ті потвори, з якими цап мав давні рахунки, нахабнішали, затівали бійки і всілякі любовні сцени, одне слово, глумилися, знущалися над хрестом-велетом, а надто над маленькими безневинними хрестиками.

Ніч на Йордань видалась скрипуча, лунка і прозора, як лід-первісток на ставку, — цап мало не розчахнувся на ньому, неборака був непідкований. Полегшено зітхнув, коли вибрався з льоду, й поскрипів на гору, вслухаючись у граціозну музику своєї власної ходи. Завтра він не заспить, прийде на Йордань у числі перших разом зі стрільцями, які оповістять Вавилонові, що Йордань почалася. Він любив це свято не так за сам ритуал освячення води, як за бенкети та ігрища, котрі з давніх-давен влаштовувалися на кожні Водохреща там же таки, на льодовиську, просто неба.

Схоже було на те, що цього вечора Вавилон ще нічого не знав про бунт. У хатах пекли й варили, дітей і дорослих перебрано в чисті сорочки, — тут здавна любили і шанували це свято, переказують із давнини, що навіть татари, захопивши Вавилон, не перечили православним влаштовувати Йордань, бо й самі охочі були політати на вавилонських дзиґах з молодими вавилонянками. Не йняли б віри тим переказам, коли ж покручі народжуються ще й досі, кожен завойовник лишав у Вавилоні свою потаємну жилку, вона ховалася, як пирій у ріллі, й озивалась у нащадках через цілі століття. Ще й тепер, коли збираються до хреста майже всі обличчя, не завітрені суховіями, не заличковані сонцем і степом, то добре видно, звідкіля хто прийшов до Вавилону — хто від монгола бистроокого, хто від бундючної Речі Посполитої, хто від турка чи грека, а хто був українець, отой правічний русин без жодної домішки, з венедів, скіфів чи антів, от хоча б як Фабіян, геніальний будівничий йорданських хрестів, чистокровок, надбання суто національне в усіх відношеннях, що, однак, не шкодить йому вважати себе мало не нащадком литовського князя Ягайла лише на тій єдиній підставі, що за цього завойовника Вавилон досяг свого найбільшого розквіту й на той час, будучи містом, мав нібито повне магдебурзьке право нарівні з Києвом. Начебто чимало "невірних" було скарано колись йорданським хрестом на смерть і утоплено в ополонках. Пізніше відступили од цього жорстокого, може, ще язичеського, ритуалу, усе те кануло в Лету разом із магдебурзьким правом. У нинішньому Вавилоні лиш інколи спалахує в жилах стара ворожнеча, коли одних називають монголами, інших ляхами, а ще інших синами великого Аллаха, бусурманами. Надто на Йордань, як усе відступає перед живою водою, котру набирають додому як ліки від усіх хвороб, вавилоняни замирюються навіть із найзапеклішими своїми ворогами, найдальші родичі стають ближчими бодай на одне коліно. Так мало б бути і на ці Водохреща, коли ж ні, як видно, Вавилон знову іде до розбрату великого і смертельного, а може, й до повної своєї загибелі, відтак не першої, але, будемо сподіватися, й не останньої за свою багатовічну історію. Вже його палили татари, але потім і самі кудись щезли; вже його садовили на палі жовніри гетьмана Конецпольського; турки долітали сюди на конях з білого Акермана й вимагали безцінний відкуп — жінок вавилонських, рівних яким не було на

всьому Побужжі, — то були суміші з багатьох народів, рідкісні, майже неймовірні десь-інде, бо Вавилон стояв у самім епіцентрі людських вихорів, або, як говорено про нього в древньому літописі, стояв сей город на кордоні між півднем і північчю, між заходом і сходом, тому товпилися у Вавилоні многії народи і многії завойовники, товпилися і нищили, але свій народ відроджував його знову й знову.

Та найбільше лихо завжди чигає на тебе десь поруч. Мудрий цап чи не перший серед вавилонян уздрів його, коли вибрався вчора на свою гору, і весь Вавилон відкрився йому як на долоні. Біля вітряків, що ледь-ледь шелестіли крилами, юрмився натовп, чого ніколи не бувало раніше в такі лихі й скрипучі ночі. Все живе, окрім хіба що самого цапа (його хазяїн гостював невідомо де), потяглося до тепла і затишку хатнього, один він блукав по Вавилону в пошуках хоч якої-небудь вечері, але всі спроби пожитися чимось смачненьким не мали успіху. Тому зараз, учувши шелест крил, цап, не роздумуючи й хвили, подався до вітряків, де він завше був бажаним гостем, за винятком тих поодиноких випадків, коли у вітряках серед помолок виявлялися затяжілі жінки, — ті проганяли його геть під нищівний сміх чоловіків. У всіх інших випадках цапа зустрічали охоче, називали його Фабіяном і говорили з ним, як належало б говорити з самим філософом: "А, пане Фабіяне, як ся маєте на білому світі?" Цап посміхався на ті теревені, удаючи, що пречудово розуміє їх, хитав борідкою і під схвальний смішок присутніх влаштовувався біля чийогось мішечка з вівсом, а ще краще з ячменем, підсушеним на печі.

Цап легко обігнув Татарські вали й опинився на східному схилі, завше відкритому для вітрів. Тут цап понишпорив в одних, других, третіх, десятих санях, обнюхав однокінні санчата самого Бубели, на яких їздив тепер Данько Соколюк, але всі вони виявилися без млива. Заінеєні коні сумно похрумкували обрік в опалках, у такий спосіб рятуючись від морозу. Цап без жодної перестороги ступив до ближнього вітряка. Він виник у дверях, як привид, урочистий і безмежно довірливий. Він оглянув присутніх і десь у душі порадив, що опинився в такому шанованому товаристві. Був тут Павлюк із синами, високими, рукатими, мов самі

вітряки, ті можуть усе розтрощити своїми молотами, аби лишень на те благословення батькове; був тут Матвій Гусак із двома доньками, що вифрантилися у найкоштовніше — в білі розшиті кожушки та шовкові хустки — до Павлюкових бурлак; були тут обидва Раденькі, власники вітряка, поважні й розсудливі, як вітри в йорданську ніч; було тут чимало іншого люду, якого цап не встиг розгледіти при тьмяному ліхтарі. Проте вже наступної миті цап відчув, що він тут особа не вельми бажана, йому не мовлено, як завжди: "А, пане Фабіяне!" — а зустрінуто, мало сказати, неприязно чи холодно, а й вороже. Старший Раденький, котрий сидів вище за всіх біля єдиного віконечка, сказав тим, що стояли ближче до дверей:

— Женіть його, він уже давно продався більшовикам!

І хоч малося на увазі не цапа, а його хазяїна, безліч ненависних поглядів упало на голодну і безневинну тварину, яка прийшла сюди з найкращими сподіваннями.

"За віщо?" — подумав оторопілий цап, як відомо, дуже схильний до роздумів, і за ту свою необачність був люто покараний Даньком Соколюком.

Данько прибув до вітряка з Парфеною. У неї не було підстав остерігатися зустрічі з цапом, але, уздрівши рогатого, вона скрикнула й затулила очі долонями, а Данько зірвався з місця, підбіг до цапа і бабахнув його кулаком межи очі. Це було так несподівано для Фабіяна, який здавна вважав Данька своїм покровителем, що він од здивування лиш витріщився і впав непритомний, після чого його схопили за ноги і безжально шпурнули з вітряка. Хтозна, скільки часу цап пролежав під вітряком, та коли ожив, а ожив лише тому, що змерз неймовірно, то побачив над собою йорданське небо з вимерзлими зорями, примкнуті вітряки і плесо на снігу, вибите саньми та кіньми, і ще тишу відчув він дивну й загадкову, од якої одразу ж ущух шум у голові. Він збагнув, що його кинули тут напризволяще, зіп'явся на ноги й поскрипів додому.

Левко Хоробрий, либонь, мав добрячу вечерю, бо досипав посеред хати на Боніфацієвому жупані, озутий, не роздягнений, шапка лежала збоку, а в тій шапці грілася миша, чи не єдина мишка в цьому голодному царстві. Коли цап заночовував дома, вона полюбляла грітися біля нього. Фабіян постояв деякий час коло хазяїна, гадаючи, що той прокинеться від самого його духу, але то були даремні надії. Тоді цап вдався до заходів рішучіших. Він штурхонував філософа рогами, спершу легенько, делікатно, а далі й безцеремонно. Це допомогло. Левко Хоробрий зірвався з долівки, перелякав мишу, яка втекла з шапки і шмигнула під холодну лежанку, вирячився на цапа:

— Де ти ходиш, ледащо? Я через тебе загубив окуляри.

Фабіян зітхнув знічев'я, посміхнувся в борідку, все це йому було дуже знайоме. Коли хазяїн губив свої окуляри, які, проте, потім завше знаходились, то винуватив у тому цапа, наче він не мав якихось більших обов'язків, як стерегти йому ті кляті окуляри.

Потім філософ знову ліг горілиць і швидко заснув, знав, що якийсь час обійдеться й без них, користуючись чудовими очима Фабіяна-цапа, котрий у таких випадках перебирав на себе обов'язки поводити.

Так воно й було. Як тільки розвиднілося, настав час рушати на Йордань, Левко Хоробрий умився, причепурився сьак-так, наглянцював чоботи, розбудив цапа і, взявшись за рога, який уже не раз слугував йому, з деякою набожністю вирушив до хреста, куди вже почав стікатися люд вавилонський.

Найперші прибули до хреста стрільці, чоловік двадцять — двадцять п'ять. Гуртувалися вони навколо Петра Джури, якого обрали собі за старшого. Рушниць було небагато — у самого Джури, в Раденьких, у Данька Соколюка (гарна Бубелина тулка), у Созона Лободи, у Матвія Гусака, а то все обрізи, самопали, пугачі. Павлюки притягли сюди гармату не гармату, а щось дуже схоже на неї, велетенське й

неоковирне, лежало воно на візку від плуга, жерло було забите порохом і клоччям, а щоб візок після пострілу не пішов дзиґою по ставу, малося його гарненько припнути. Власне, тим менші Павлюки й зайняті були, поки старий Павлюк оглядав рушниці, приміряючи кожну до свого плеча.

Чекали народу, а ще чекали на батюшку. З тих пір, як у Вавилоні спалено церкву й помер отець Сошка, батюшок привозять з інших парафій. Цього разу домовлено глиньського батюшку, за ним послали одного із Скоромних, либонь, старшого, у нього прудкіші коні. От і чекали на отця Селівантія, котрий мав освятити воду, взяти за те червінця та на свіжих конях податися до рідного храму, бо й там Йордань.

Люд плив до ставу кількома рукавами. Несли з собою печене й варене, несли горілку в суліях, аби тут спорожнити їх і наповнити святою водою, яку триматимуть до наступної Йордані.

Філософ любив це свято за щедрість селянську, а цап за пальбу та за ігрища, які починалися одразу ж після свячення води. Під цей шумок він чудово полуднував кутею та іншими делікатесами, які потім снилися йому багато днів, коли він жив напроголодь. Опинившись біля хреста, Фабіян одпустив цапа, і той зразу ж подався до стрільців, які зустріли його вельми підозріливо. Диво неймовірне, адже більшість із них не дали як цієї ночі бачили цапа вбитого під вітряком. А Соколюк аж отетерів од такої зустрічі, ще б пак, цап упізнав його й дивився на Данька з явно підвищеною цікавістю. Данько сплюнув, одійшов убік, напевне, хотів загубитися в натовпі, але цап рушив слідком за ним під регіт стрільців. Тоді Данько зупинився, зняв рушницю й замірився на цапа прикладом:

— Чого ти?

Цап опустив очі долу, поник, йому не хотілося вмирати вдруге, причому сьогодні, в такий благодатний день, він облишив Соколюка й подався до молодичь, щоб упиватися пахощами куті в полив'яних макітерках. Поміж молодичь виявилось чимало затяжілих, вони відразу

нагадали про себе, і цап мусив податися до іншого гурту — до богомільних вавилонських бабусь, які вже давно намагалися повернути цапа в свою віру, бо при його появі завше хрестились і шепотіли молитву: "Господи, укроти диявола, пошли душі нашій мир і спокій..." Саме тут цап і залишився до початку Йордані, в міру побожний та урочистий.

Старший Павлюк запалив ґнота в саморобній гарматі. Страшний вибух сколихнув небо над Йорданню. Вавилонські бабусі впали навколішки й перехрестилися. До хреста підійшли стрільці, стали тісною шеренгою й по команді Петра Джури пальнули в небо раз, і вдруге, і втретє. Тієї ж хвилини їм озвалися у Прицькому, Козові, Дахнівці, а тим селам озвалися іще села, мабуть, дійшло до самого Глинська, розкотилася луна на все верхнє Побужжя. Бабусі плакали на радощах, а молодіці кричали нашим і тамтешнім стрільцям:

— Слався! Слався!..

Дим стояв над Йорданню кілька хвилин, а коли він піднявся й відкрив натовп, то люди побачили, що до хреста когось ведуть зв'язаного, у самій сорочці, в галіфе, чорний чуб колихався на голові від твердої ходи.

— Рубан, Рубан!.. — прокотилося по натовпу.

Його вели Скоромні, обидва з рушницями наготові, отже, за батюшкою послано когось іншого, а може, й нікого не послано. За кілька кроків від конвою бігла Зося з маленьким Боніфацієм на руках, сповитим у хустину, сама в чобітках на босоніж, у курташку, розхристана, з косою до самих колін. Коли Скоромні прийшли, Зося саме топила піч, вони схопили Рубана в ліжку, забрали наган з-під подушки, зв'язали бранця й повели на став, хоч сказали, що ведуть його в сільраду, бо такий наказ одержано з Глинська, а вони лише виконують волю громади.

Тепер Рубан бачив, що його ошукано, що ніякого наказу про арешт не могло бути, а ще коли почалася пальба в навколишніх селах після вавилонського залпу, то збагнув: діється щось супроти влади.

— Що це — бунт? — запитав, коли його підвели до хреста і поставили обличчям до стрільців.

Стрільці переглянулися, ніхто не зважувався відповісти йому прямо, і він наказав Скоромним, які завше слугували громаді, хоча й не завше знали, в ім'я чого:

— Розв'яжіть мене, я не втечу.

Петро Джура кивнув головою, і вони з радістю звільнили Рубана від мотузки, яку старший Скоромний, Ничипір, тримав у руці й не знав, що з нею робити.

Рубан забрав з чола чорного чуба, склав посинілі руки на грудях:

— Я питаю: що це — бунт чи якісь дурні витівки?..

У відповідь Петро Джура подав знак знову палити в небо, і після кількох залпів відгукнулося тим самим у ближніх селах. Лише в Семиводах, де комуна Кліма Синиці, не озивалися на позивні Вавилон, певне, саме це й засмутило Джуру. Але його майже силоміць випхнули на поміст, на якому мав правити батюшка свою службу. Джура, розгублений і непевний, шукав першого слова, а коли знайшов його, то вуста злиплися, і він промовив майже пошепки:

— Дорога громадо! Люди добрі!

— Що він там говорить? — діставали вуха з-під хусток бабусі.

— Голосніше! — почулося в натовпі.

— Я ж і кажу, що мали ми землю і волю, а тепер її хочуть одібрати від нас такі, як мій друг Рубан...

— Не дамо! — загорланив Созон Лобода.

— Ви чуєте, як нам озиваються з усіх усюд?.. — вихопився Павлюк.

— Мій друг... — знову за своє Джура.

— Плювать мені на таких друзів, як ти, Джуро! — випалив Рубан і сам пішов до крижаного помосту.

Джура знову загубився на слові, а поки силкувався щось відповісти Рубану, а стрільці плювалися спересердя собі під ноги, бачачи, якого недоріку вони вибрали на оратора, Фабіян зіпхнув його і сам опинився на помості.

— Окуляри, окуляри! — почулося з натовпу, який почав ділитися на гурти: більший гурт був проти заводіїв бунту, менший, переважно жінки та діти заможних вавилонян, — за них.

Добра господиня, знаючи природжену сліпоту Левка Хороброго, принесла йому на Йордань окуляри, які він загубив учора в неї в хаті; сьогодні вона топила піч, знайшла їх у соломі, і тепер золоті окуляри передавали з рук на руки, аж поки ті потрапили до хазяїна. Без них він був нічим на помості, а з ними одразу відчув себе філософом, володарем цієї розбурханої юрби, яка притихла й остаточно була скорена, коли ще й цап вискочив на поміст, на диво по-молодечому, і став поруч зі своїм хазяїном.

Два Фабіяни, з яких один був на грані безсмертя, варті були уваги, коли б у діло не втрутився Кочубей. Панько вигулькнув з юрби, забрався

на поміст і проказав тоненьким писклявим голоском, яким вищать кабанці, коли він валашає їх:

— Цього блазня я не хочу слухати і вам не раджу. Його підкупив Рубан, а я чую грім свободи, за яку билися наші батьки і ми, старші...

— Хай живе Панько Кабанник! — закричали в гурті заможних вавилонян.

— Ура! — прокотилося ставом.

— Давай програму!..

— А яка програма? — розвів руками Панько, коли натовп ущух. — Або кожен собою, як було досі, або комуна, колгосп, — показав на Рубана. — У Глинську вже стоїть порожняк, яким мають вивезти вас із Вавилона.

— Бреши він, — сказав Рубан. — Я вчора з Глинська.

— Джуро, а зачитай лишень список! Кого там намітили, — підступив до помосту старий Павлюк із рушницею.

Джура неохоче дістав список із кишені кожуха, набрав повітря і прочитав;

— Список на Соловки! Петро Джура — себто я. — Показав на Рубана: — Так він продав свого друга. За те, що я один раз уже врятував його від смерті. Левко Хоробрий, тобто Фабіян, разом із цапом.

Вибухнув регіт. Навіть Рубан усміхнувся з такого віроломства, а Фабіян поклав цапові руку на рога, готовісінький до висилки, бо гадав, що філософи мусять вистраждати все за свій народ.

— Матвій Гусак з усією родиною. Скоромний Тихін, Скоромний Ничипір. Обидва з родинами. За віщо — не знаю. Явтух Голий з дружиною та вісьмома дітками.

— Ждуть дев'ятого, — хтось злукавив із натовпу.

— Федот Раденький. Хома Раденький. За вітряки.

— Щоб не були такі раденькі, — знову озвався дотепник.

— Северин Буга. За бджіл.

— Були в кума бджоли! — не вгавав дотепник.

— Данько Соколюк.

— За прийми.

— Парфена Бубела.

— За приймака, — знову з натовпу.

— Ні, за старого Бубелу, царство йому небесне, — проказав Джура. Й начитував далі: — Панько Кочубей.

— Ой, лелечко, а хто ж буде чистити кабанців?

— Не знаю, — відповів Джура, похукавши у змерзлу руку. Начитав: — Чаплич.

— За приналежність до дворян.

— Є Чаплич?

Обізвався Чапличів син Демко:

— Тато з печі не злазять уже котрий рік.

— Тоді тебе замість тата, — розбалакався Джура. — Созон Лобода з Теклею. Ви тут, Созоне?

— Я тут, грім би їх побив, де вони взялися на нашу голову.

— Павлюк Левон, Павлюк Онисим, Павлюк Махтей, Павлюк Роман з усім корінням.

— За міхи, за молоти, за лемеші.

Джура замовк, список скінчився, то він одразу розгубився, наче його загнано на лід, не знав, що йому робити і що казати далі.

— Хто там іще? — запитав Рубан, звільнений похнюпленими Скоромними.

— Більше нема нікого, — відповів Джура, ніби почувачи вину від того, що список скінчився.

— Не журіться, буде ще й другий список. Ці — тільки початок. Доберуться до всіх! — закричав Матвій Гусак, який і складав той список, зачитаний Джурою.

— На хрест його, на хрест! — вигукнув старший Раденький.

Зойкнула Зося з Боніфацієм на руках. Чиїсь дужі руки схопили Рубана й потягли на хрест. Коли його поставили обличчям до стрільців, а спиною до народу, Зося кинулась у ноги Матвію Гусаку, котрий залишився байдужим до цього і зняв рушницю, потім добігла до Джури, який

подивився на неї холодними очима, наче вперше бачив, а далі благала весь люд:

— Людоньки, чи ж мало з вас Боніфація? — голосила вона, чекаючи, що вавилоняни зглянуться на її горе й зупинять розправу. Стогін співчуття почувся у натовпі, який знову ділився на гуртки, метався, роївся на льоду.

Зітхнув Фабіян на помості, мабуть, не так за Рубаном, як за тим, що голова сільради так жорстоко його зрадив.

Рубан дивився на стрільців із ненавистю, дивувався з того, що вони так спокійно заряджали свої рушниці, майже всі, в тому числі і Джура, хоч достатньо було й одного пострілу.

"Бісової віри, не стрілятимуть же вони в народ?" — мимоволі подумав він, чуючи, як важко хтось дихає за його спиною. Озирнувся: то був Лук'ян Соколюк, він стояв із Даринкою, винувато привітався з Рубаном. І навіть тоді, коли Джура, поволі вступаючи в роль ватажка, гукнув: "Гей там, відійдіть у сторону!" — і натовп кинувся врозтіч, Лук'ян із Даринкою залишилися стояти, і Рубан тепер ще виразніше чув їх тривожне дихання. Для нього то була винагорода, якої він майже не сподівався, а для Джури це був не просто непослух. Щось тривожне кольнуло Джуру, але він не дав собі відступити.

— Соколюк! — гримнув він на Лук'яна, даючи зрозуміти, що той має забратися з Даринкою геть, залишити Рубана на хресті; навіть Зосю вже спроваджено до бабусь, які, либонь, її заспокоїли, бо щось не стало чути плачу.

Проте Лук'ян не підкорився і далі стояв на помості.

— Приготуватись! — наказав Джура, гадаючи, що нарешті це вплине на меншого Соколюка.

Але той підступив до Рубана ще ближче, сказав:

— Я помагав Рубану складати списка, то мушу бути з ним. Але там, у тому списку, не було ні Фабіяна, ні Джури, ні Чаплича, ні сусіди нашого Явтуха, ні тебе, Даньку. Не було вас. Тож я ладен померти з ним, бо я ставлю його вище за кожного з вас як людину, як друга, як товариша. Стріляйте мене разом з ним. Чого затихли? Стріляйте, мерзенні ваші душі!.. — й став на хрест.

— Що будемо робити? — завагався Джура.

— Лук'яне, що ти загубив на тому хресті? — запитав брат стиха.

— Те, що ти знайшов серед них, — показав Лук'ян у бік стрільців.

Данько зробив розпачливий рух уперед, ладен був зіпхнути брата з хреста, закричати на всю Йордань: "Я старший! Я старший! Слухайся мене, нечестивцю, як мати заповіли тобі!" Але зустрів пронизливий Парфенин погляд, піймав її посміх недобрий і зупинився, відступив назад, сказав, ледь приховуючи горе:

— Нехай. Коли чоловікові набридло жити, то чого ж, навіщо зупиняти. Нехай гине, дурень! — Ще сподівався, що Лук'ян вчує натяк брата, що йдеться не до жартів, і підкориться наказу.

Ні, не відступив. І де лише взявся отой дух у Бозі?

Жінки підхопили Даринку й потягли силоміць од хреста. Вона була певна, що Данько не стане стріляти в брата. Він і справді розгубився, озирнувся на стрільців із німим запитанням: то як?..

— Чого скис? — зневажливо просичав Явтух Голий, подумавши, що краще б цей опинився там.

— Та ні... — зам'явся Данько.

— Чого ж ти тоді?.. Командуй! Бачиш, що Джура зів'яв?

— Зав'яжіть їм очі, — попрохав, аби не бачити братових очей.

Кілька білих хусток подали з куркульського гурту. Їх було більше, ніж треба, зайві Джура кинув Гусаковим дівкам. Тоді, повагавшись, вийшов на хрест, зав'язав очі Рубану, потім Лук'янові, а коли вже хотів зійти, побачив Фабіяна — той також зійшов на хрест, залишивши на помості самотнього цапа. Зняв окуляри.

— Зав'яжи, Джуро, і мені. Краще я тут загину, аніж терпіти такий сором, вічний для Вавилона сором, що ви його вчините.

Коли Джура зав'язував очі Фабіянові, трагічну тишу ставу похитнув чийсь безжурний сміх. До цього спричинився цап, що залишив поміст і підійшов до хреста, якого йому страшенно кортіло спробувати язиком. Все ж він не зробив цього, лише став поруч із Фабіяном, але припустився при цьому одної жахливої безтактності: він став задом до стрільців, і гадки не маючи, як зневажив цим їхній бойовий дух. Уся серйозність ситуації зникла одразу, одні реготали із цапиної витівки, інші ж — віддаючи належне його хоробрості. Джура знову опинився перед дилемою: зав'язувати цапові очі чи не робити цього, — він рішуче не годився на ватажка. Навіть у порівнянні з цапом вигляд мав жалюгідний.

Зачувши поруч цапа, Фабіян запитав:

— Його за віщо? Геть звідсіля!

Цап навіть не поворухнувся. Тоді Фабіян звернувся до стрільців:

— Не подумайте поховати мене разом із цапом на скотомогильнику. Я православний, і поховайте мене між православними. А вам, куркулям і

куркульським прихвосням, скажу перед смертю: люди ви погані, зловиві й нечесні. От хоча б Джура. Він теж разом із нами складав списки на висилку. Був Рубан, був я, був Лук'ян і був Джура. П'ятий був Савка Чибіс. (Про Мальву Кожушну філософ промовчав.) Де Савка — я не знаю, а Джури, якби він чоловік чесний, належало б стати поруч із нами на хрест. Де ти, Джуро? Нехай би й тобі зав'язали очі.

— На хрест Джуру! На хрест! — загукали з натовпу. — Нічого йому ходити в героях.

Заколотникам він уже був не потрібен.

— Ставай, Джуро! — наказав Гусак. Павлюк хитнув головою на знак згоди.

Джура мовчав, чекаючи, що інші стрільці заступляться за нього.

Стрільці ж лише переглянулись. Данько Соколюк висловився на люди:

— Нехай Рубан скаже — було так чи ні?

— Було, — тихо підтвердив Рубан. — Він навіть Рузю свою хотів записати, запроданець...

Данько після цих слів рішуче ступив до Джури, відняв у нього дробовика, показав на хрест:

— Виходь, душа з тебе геть!

— Людоньки! — заблагав Джура. — Людоньки!!! Порятуйте!!!

Але, не знайшовши почуття ні в тому, ні в тому гурті, кількома стрибками оббіг хреста і кинувся тікати. Дробовики пальнули йому в спину. Джура ще трохи пробіг, загубив шапку і звалився на лід. Рузя підбігла до нього, перевернула горілиць, заридала. Він ще дивився на неї очима, повними страху, і спитав майже пошепки:

— Це ти, Рузю? Що вони зробили зі мною!..

Цап не витримав, теж чкурнув од хреста, і його врятувало тільки те, що в цю мить стрільці саме перезаряджали рушниці.

Троє на хресті стояли непорушно.

Але стрільці мовчали. Ждали Мальву Кожушну, яку вели сюди Безкоровайні. Вони були без зброї. Мальва ступала обережно, боялась упасти, За нею старечим підтюпцем дріботіла мати.

— Швидше там, швидше! — заволав Матвій Гусак.

— На хрест її! На хрест комунівську вихованку!..

— Люди добрі! Що ж ви, не бачите, яка вона! — заголосила Пріся, шукаючи очима Явтушка, щоб той заступився за Мальву.

Лук'ян зірвав з очей пов'язку:

— А Мальву за віщо?

— За Вавилон... — проказав Голий, хрещеник старої Кожушної.

— Дідько б вас побрав. Доки я можу чекати? — сердився Фабіян. — Стріляйте! Але якщо ви хоч пальцем торкнете Мальву, — прокляну вас з

того світу навіки. Чуєте ви, бусурмани? Римське право не дозволяло собі цього звірства.

— Зав'яжіть їй очі і ставте на хрест, — спокійно сказав старий Павлюк. — То Рим, а це Вавилон.

Лободиха зав'язала Мальві очі її ж хустиною, допомогла піднятися на хрест. Бабусі взяли на себе стару Кожушну.

— Даньку, ти колись клявся, що любив її, — заячала мати.

— Заговкніть, мамо! — сказала Мальва з хреста. — Яка любов у такого зажері?! — Кинула йому: — Виродок проклятий! Стріляй...

— Приготуйсь!..

— Не буде цього! — раптом вистрибнули на хрест Безкоровайні. Вони ще там, у хаті Кожушних, радили Мальві не йти сюди, хоч їх і послано саме по неї. Тепер, побачивши, до чого спричинилось, разом поставали перед стрільцями, посіявши сум'яття в їх рядах. — Не дамо вбивати! Не хочемо крові на руках!

Разом, ніби по команді, викрокували з стрілецького гурту Скоромні, батько і два сини, що привели сюди Рубана, стали стіною між стрільцями і тими, що на хресті. Скоромний-батько сказав стрільцям:

— Зброю на лід! Ми мирно з'ясуємо наші справи, — і перший поклав на лід Рубанового нагана. Сини те саме зробили з рушницями, якими були озброєні цієї ночі у вітряках. Так і не знали до пуття, чиї вони, ті рушниці, й до цієї хвилини навіть хизувалися ними. Але у них все підкорено одному ритму, одному духові. Сини чекали, що накаже їм батько. Вони стояли грізні й невблаганні, готові битися з цілим Вавилоном самі, даремно ж бо козаки Скоромні, з яких вони ведуть свій рід, складали колись "грізну сотню" в Івана Богуна. У Брацлаві й досі

є ціла вулиця Скоромних, сюди ж забився один лише рід, що був колись за вавилонську сторожу. Однак битися зі стрільцями Скоромний вагався, ще мав надію, що все обійдеться так, мирно. Старий Павлюк, перебравши вожацтво, сказав їм:

— Скоромні. Дорога кожна хвилина... Або ми, або вони. Інші вже пішли на Глинськ. А ми тут панькаємось з вами. З ким ви, врешті-решт?!

Скоромний показав на лід:

— Покладіть зброю, тоді я скажу своє слово...

— Не треба крові! Не треба! — закричали жінки.

Десь позаду метався Явтушок: "З ким? За кого? Хто переможе?" І то вічно таке. Вічне метання від слабкішого до сильнішого. Все йому вертілося на думці: "З ким Скоромні, з тим і перемога". Коли Скоромні привели Рубана, Явтушок відразу ж примкнув до стрільців, а зараз, коли Скоромні завагались, завагався й він. Вони так гарно стоять, що якби не страх в животі, то й собі став би до них. Либонь, за все життя іще не мав такого вагання — хтось ніби велетенським колієм розколов його особу навпіл з голови до ніг, коли стрільці перезарядили й замкнули рушниці після отого страхітливо-тихого "приготуйсь!". "Невже палитимуть по Скоромних?" — з жахом подумав Явтушок. І лише тепер він в душі порадив, що в його холодному одороблі, яке вдосвіта вийняв з ковбашки, не було жодного патрона, хоч досі він дуже побивався з того й почував себе неповноцінним на Йордані, бачачи, як добре озброєні інші.

Скоромний щось недобре помітив в очах Павлюка, зиркнув на синів, мабуть, сказав тим своїм бистрим поглядом: "Будемо битись". Павлюк наче зачув ту його перемовку з синами, просичав осатаніло: "Зрадник", — і вистрілив у Скоромного. Той ще встиг кинути синам: "Хлопці!" — й голіруч пішов на стрільців. Данько добив його з інкрустованої тулки, з якої Бубела колись валив вовків. Сини збили з ніг Павлюка, не дали

Данькові перезарядити рушницю, поваливши і його на лід. Облишивши гармату, кинулися в навкулачний бій Павлюкові сини, розчищаючи собі дорогу до батька. Явтушок забігав зі своїм одороблом, не знаючи, кого бити, а кого щадити. Рубан і Лук'ян позривали пов'язки з очей та, не роздумуючи і миті, кинулись у самий вир бійки. За ними пішли на стрільців і Безкоровайні, заходилися місити чобітьми Павлюка, з яким мали, напевне, якісь старі рахунки. "Дітки!" — заблагав Павлюк, і три сини, облишивши Скоромних, кинулись разом виручати батька. Явтушок зопалу огрів по тімені Панька Кочубея, і той пластом упав на лід, виронивши з рук дволезого ножа. Явтушок сплутав Кабанника з кимось іншим і тепер намагався подати йому руку допомоги. Але ж Кочубеїха бачила те все, добігла сюди з макітеркою з жіночого гурту й посадовила макітерку Явтушкові на голову. "Ух!" — скрикнув Явтушок, облитий холодною кутею, й ошаліло заметався з макітеркою на голові. Раденькі тим часом піймали Рубана й, викрутивши йому руки, повели на хрест.

— Рушницю мені! — знову нагадав про себе Павлюк, підтримуваний синами. Созон Лобода орудував прикладом, тим способом звалив на лід обох Безкоровайних, тепер намагався подати Павлюкові свою берданку, перевагу якої відчували всі у цім бою (приклад у неї безвідмовний), але припізнився. В діло встряли жінки, у стрільців полетіли миски, сулії з горілкою, макітерки з кутею і навіть горнята з гарячою печенею, яка обпікала тих заповзятців, мов гаряча смола. Один такий горщечок влучив у Павлюка, і з його вожацтвом на якусь мить, здається, було покінчено, з чого негайно скористався Фабіян на хресті. Закидані "дарами" Йордані й почасти розметані Скоромними та Безкоровайними, стрільці втратили всі ознаки організації й справляли жалюгідне враження, до того ж Рубан вирвався від Раденьких перед самим хрестом і тепер борюкався з ними на льоду, валячи з ніг то одного, то другого.

— Жінки, холера б вас узяла! Рятуйте чоловіків! За мною!

Хруснуло разом кілька хрестиків із йорданської "сторожі", найхоробріші підхопили їх обіруч і посунули на стрільців. Вела Даринка з високо занесеним хрестом, то озвалося у ній батькове: так Журавка

колись водив у бій пастухів. Данько душив Лук'яна, то вона полетіла туди й обрушила свого хреста Данькові на голову. Зося, поклавши Боніфація на лід, орлицею налетіла на Раденьких, що здолали Рубана і тепер били його носами, топтали по живому. Прися даремно силкувалася доп'ясти до рук Явтушка, який втікав від неї, не бажав піддатися жінці, бо й досі не знав, хто ж все-таки візьме гору на Йордані, й над усе боявся програти на тому. Схоплений за полу, він усе ж вирвався від неї, кинув нетямущій жінці: "Дурна! Ще нічого не видно!"

Бачачи, що їхніх б'ють, кинулася в саму колотнечу горда Парфена, а з нею — Гусакові дівки в білих кожушках, обидві Раденькі, Кочубеїха, що встигла винести з поля бою славного Кочубея, Созонова Текля з хутора, одне слово, всі, що прагли перемоги над Вавилоном. Даремно старий Павлюк намагався знову опанувати становище, відновити своє вожацтво над обезумілим натовпом. Все змішалось, збурилось, підводилось і знову падало на лід. Одних місили чобітьми, інших, хто ще чинив опір, хапали разом і валили на лід, а рушниці трошили, розбивали на друзки. Розметавши стрільців, жінки звелися між собою, волочили одні одних за коси, верещали, благали, проклинали. Аж раптом божевільний сміх упав на те все десь згори, наче сам Бог розреготався на небі з вавилонського стовпотворіння...

Валка озброєних людей на санях спускалася з Вавилонської гори на греблю. Попереду летів на коні Савка Чибіс, тримаючись вобіруч за гриву. Прочувши про заколот та про арешт Рубана, Савка роздобув коня і майнув на ньому в кому. То був дереш Панька Кочубея, Савка взяв його самочинно, коли хазяїн уже подався на "свято", але стрільці не могли знати того й, упізнавши коня, закричали в один голос:

— Зрада! Зрада! Смерть Кочубею! Смерть Кабаннику!

Панько знав, що тут не помилують, і побіг навстріч комунарам...

— Ай Савка! Ай молодець! — Панько і сам тепер ладен був опинитися на коні поруч з Савкою. Бачачи, як розлітаються багатії зі своїми прибічниками від самої його появи на ставу, Савка знову зареготав, і це було зовсім недоречно, бо ж кінь не підкований, то від сміху Савчиного гепнувся на лід разом з вершником. Для героя дня це було майже немислимо, до того ж, придавлений конем, він бачив, як розтікаються вороги — і піші, і санні, але жодного не міг перейняти.

Перший побіг Явтушок, зачепився за маленький хрестик із "сторожі", розпластався на льоду, а його залізне одоробло, яким він так вільно марнувався у стрільцях, поїхало без нього на самий край ставу, в сухі комиші. А он потупотіли Павлюки з гарматою на полозках, вони тримали у верболозі сани, на яких збирались іти на Глинськ, то тепер прив'язали до них гармату і чкурнули на хутір. Данько з Парфеною щодуху бігли до своїх санчат, також прихованих у верболозі. Ого, там саней та саней, а то все шикувалось на Глинськ. Лише Скоромні не мали саней і побігли з убитим батьком на раменах, збившись з ладу й шукаючи ноги. "Скоромні! Стійте!" — заволав Рубан, але тим лише додав хлопцям снаги. Вони побігли таким кроком, наче батько на раменах їм нічого не важив... Страшний, у пошматованій сорочці, з розвихреним чубом, ще весь перебуваючи у шаленстві бою, Рубан був зачудований ними, певен, що вони понесли прах найхоробрішого з вавилонян. Останніми розліталися діти, наче зграйки сполохнутих горобців. Над спорожнілим бойовиськом, по якому гуляв поземок, ворущачи шапками та кожушаними рукавицями, голосила Мальва Кожушна — то ридало в ній іще не народжене дитя... Поземок гнав кудись високу шапку Кіндрата Бубели, яку загубив Данько. Вибравшись з-під коня, Савка піймав її й приніс Рубану:

— Ось вона...

Той дивився божевільними очима на Савку і нічого на розумів... Він немовби і досі стояв на хресті, аж доки хтось із комунарів не здогадався накинути йому на плечі кожушка, в якому він якось ураз пройшов до тямку й кинувся обнімати Савку, якого Вавилон так довго мав за божевільного...

Рузя підбрала шапку, взяла вбитого Джуру за комір кожушка, підняла йому голову, щоб обличчя не билось об лід, і поволокла додому. Клим Синиця привітався з нею, але вона чи не впізнала його, чи не признала, потягла свого Джуру, якого боялася все життя. За нею йшли в чорному містичні вавилонські бабусі, щоб обмити небіжчика і прибрати для поховання. Біля греблі бабусі взяли Джуру на руки і понесли до хати. Поклали його на лаві, біля трактора, який, здавалося, теж захолов навіки разом із хазяїном.

Біля хреста комунари знайшли Джурину рушницю. Вона була не заряджена, виявляється, не тільки Явтушок вийшов на бунт без жодного патрона.

Незабаром став обезлюднів, лише цап бенкетував на Йордані. Власне, Фабіян знав і раніше, що шлях до добробуту лежить через великі страждання, які він, за винятком утечі, зніс героїчно. На те малодушшя його підбурив Джура своєю втечею, той поплатився життям, а цап лише розсмішив юрбу і, можливо, цим урятував життя тим, кого зрадив на хресті. Тепер бенкетував із чистим сумлінням, їв кутю просто з макітерок, у поспіху забутих людьми, перекидав сулії, позатикувані качанами. Кілька разів підходив до червоного хреста і пробував його язиком на смак. Коли піднялося сонечко, хрест почав опливати й круто запах буряковим квасом.

А в самім Вавилоні то на тому, то на тому кутку вибухав крик і лемент причетних до бунту. За якусь годину-дві їх було зібрано біля сільради. Сюди ж зійшовся майже весь Вавилон. Із Глинська прилетів Македонський на кількох санях з людьми.

У полишених напризволяще дворах ревля непоєна худоба, кричали голодні свині, вили собаки за хазяями. Недавні дідичі вавилонські, тепер майже нічого не варті, збилися в купку на Гусакових санях, мовчазні та безпорадні.

Парфену застали на хуторі саму, Данько втік кудись верхи на коні, отожд одну й припровадили до сільради. Вона сиділа на своїх однокінних санчатах. Якби ще Данько був тут, біля неї, то вважала б себе просто щасливою вже хоча б з того, що залишає хутір назавжди.

Явтушок скорчився, плакав, обступлений дітками, на казенних санях, бо своїх ще не встиг надбати, а на Гусакові сани сісти не захотів.

Рубан оголосив постанову Вавилонської сільської Ради про арешт бунтівників і став начитувати список, кожен поіменований у ньому мав відповісти: "Я — Хома Раденький", "Я — Матвій Гусак", "Я — Проць Гулий", "Я — Панько Кочубей" і так далі.

Коли Рубан вчитав із списку Явтуха Голого, то за нього відповіла Пріся.

— Явтушок тут, аякже, — сказала вона, бажаючи бодай цим підкреслити його велику порядність і послухняність перед властями.

До всього спричинився обріз, якого Явтушок тримав у ковбашці проти Соколюків. То — зброя. Явтушок благав Прісю не забувати його, чекати до самої смерті. Пріся клялася чоловікові у великій любові й відданості, жалкувала, що не пошила йому нових штанів, добротних, теплих, суконних, як у тих дідичів, і мусить виряджати в штанях нікудишніх, полотняних. Так і не вмовила Явтушка взяти з собою празникову вишивану сорочку і чорну касторову камізельку, до пояса він теж був у дранті, у тому, в чому пішов на Йордань, бо гадав, що там доведеться битися з комнезамами навкулачки, й не міг для того брати одіж-пошанівку. Вже тут, на санях, попрохав Прісю, аби вона зняла з шиї разок намиста червоного, вона зняла і вкинула його в торбину з хлібом, з кількома гранками сала і з рушником, новеньким, ще не вибіленим і жорстким, як бляха.

Левко Хоробрий попрощався з Явтушком за слов'янським звичаєм — цілючись тричі. Явтушок жалкував, що філософ не їде з ним, все-таки було б веселіше, якщо справлять кудись далеко, і знову заплакав.

— У тебе своїх діток нема, то приглядай за моїми дітками, — попросив наостанку. — Твій цап полюбляв літечком обідати з нами під грушею.

Левко Хоробрий хотів виручити Явтушка, повернути його діткам, і ще жаль було, що кожної неділі не стоятиме на воротях така дивовижа, як Явтушок: у вишиваній сорочці, в камізельці касторовій, а там, нижче пояса, — в латаних-перелатаних штанях. Він кілька разів бігав то до Рубана, то до Клима Синиці:

— Я про Явтушка. Нічого куркульського в ньому нема, він середнячок натуральний, давайте відпустимо його з миром.

— Я не проти, — казав Рубан, — та чи Македонський погодиться...

Той зрозумів, про кого йдеться:

— Нехай їде, а в Глинську побачимо.

— А може, нехай утече? А ні — я за нього? Діток у мене нема, дружини також чортма.

Не дозволили, всі бачили Явтушка з обрізом біля хреста.

Їх вивезли опівдні. В тутешнім краї о цій порі саме починають гуртуватися заметілі. Вітри збираються в Кумовій балці або ще деінде, там лежать нишком усю ніч, а лишень сонце прогляне в Кумову балку, вони випурхнуть звідтіля, налітають на вітряки, а потім бешкетують над Вавилоном до пізньої ночі. Перша рушила Парфена, сиділа на своїх санчатах горда й гарна, а вже за нею вибиралися на глинську дорогу

інші. На греблі зупинилися — велетенський йорданський хрест лежав на ставу самотній, іскрився багрово, було в ньому щось трагічне, майже фатальне. Всі затихли перед тим вічним хрестом, навіть у конвої не квапили їх, дали можливість уволу надивитися на останній йорданський хрест, біля якого могли б мати чудове й веселе свято, літання на дзиґах, високі випари душ у морозному мороці.

Хрест на ставу, напевне, лежатиме ще довго, до шквальних весняних відлиг, і лише інколи, переважно в ранкові години, до хреста ще навідуватиметься цап Фабіян, гнаний голодом. Старому все ввижатиметься, що станеться диво, і люди знову вийдуть на Йордань із печеним та вареним. Але дива не буде, а червоний буряковий квас вимерзне дощенту, і хрест прибере розмито-холодного синього кольору, аж поки його не підхопить повінь і приб'є до греблі разом із кригою.

Від хреста до самої греблі виднілась червона цівка — то Рузя волочила за комір свого Джуру. Зараз вона вийшла вся в чорному, гарна, майже юна, самі нерви, самий страх, а може, то була байдужість до страху, — зійшла на греблю, впізнала Джуриних убивць на санях: одного, другого, третього, всіх оббігла, а тоді спитала:

— Це вас за мого Джуру? Ха-ха-ха!

Раділа вона, проте важко було збагнути, раділа з того, що їх везуть із Вавилону, а чи з того, що вони вбили Джуру, і тепер вона більше не буде страхатись ні його самого, ні його безумного трактора, якого він запускав майже щоночі, перед сном, і велетенська хата їхня тремтіла, мов у пропасниці.

Рузя була неабияк вражена, побачивши Кліма Синицю, який сидів на окремих санях із конвою.

— Це ти, Кліме? А тебе за віщо?

У конвої засміялися, то вона тепер поготів повірила, що й його арештовано. І тут спалахнула в ній осоружна думка: податися з ним. У сум'ятті бентежному метнулася до хати.

Свічі горіли в головах Джури, вавилонські бабусі шепотіли молитви над ним, приклавши йому очі мідяками, щоб не дивилися так безумно на свою смерть та ще на божевільний Рузин рішенець. Перебігла в свою половину, одягла похапцем кожушка дубленого, нап'яла хустку, дістала зі скрині своє святкове вбрання, сорочку шовкову, все те зв'язала у вузлик і, не сказавши бабусям ні слова, вибігла з хати. Встигла на сани.

— Замість кого? — запитав її конвоїр.

— Сама за себе, — нехитро мовила Рузя, маючи намір перебратися потім на сани, в яких їхав Синиця.

— Будеш замість Данька Соколюка. Втік, бестія... — сказав вусатий.

— Мені однаково, — заусміхалась Рузя. — Джури нема. Тепер я вільна птаха...

Цап біг за ними геть за Вавилон, аж поки йому не вдарила заметіль у вічі. Коли повертався, зайшов погрітися до Джури. Той лежав на лаві, мав безневинно складені руки, а Левко Хоробрий саме знімав із нього мірку для домовини. Бабусі зашепотіли щось не то проти одного, не то проти обох Фабіянів — цапа і чоловіка, чи то пак, чоловіка і цапа, що не одне й те саме.

Ще того ж дня з Глинська повернулася Рузя, її одіслали, щоб поховала Джуру, обдуреного і спровокованого куркулями. Повернулися й брати Скоромні з синами, вони зізналися там, що були намовлені та озброєні проти Рубана, але ж не припускали, що дійде до розправи над ним. "Тепер саме вони, Скоромні, — сказав Рубан на слідстві, — будуватимуть новий Вавилон, якщо звільняться від своїх класових

помилок. А так люди вони справні, заповзяті, у майбутньому на таких можна покластися". Рубан у запалі міг наговорити про них і зайве, самих-бо Скоромних вразила його незлопам'ятливість, і тепер не можуть простити собі, як вели його на хрест йорданський. Ничипір потім іще довго ховатиме свої очі від голови, від Антона Рубана. Скоромні такі, що вже як один раз повірять людині до кінця, то вже не зрадять її ціле життя.

На ярмарковім майдані бурхотіли багаття, для підтримання яких трошили непманські рундучки. Вавилонське вогнище вирізнялося з-поміж інших. Його розвела Парфена з жінками, грівся ж біля нього та смажив сало на шпичці і Явтушок. У спалахах він скидався на маленьку волохату істоту, що прагла тепла й горнулася до вогню ближче за інших. Прочув від когось уже тут, біля багать, що землі, на які збираються зіслати куркулів за бунт і за все, ніким не зміряні та не займані, бери собі хоч сто, а хоч двісті десятин, став на них гарного зруба (лісу там тьма!), викликай родину і хазяйнуй, скільки здолаєш, ніхто до тебе жодного діла там не матиме. І то, мабуть, не жарти якісь, Явтушок прочув те не лише від своїх, яким великої віри не йняв, а й від сторонніх людей, анітрішки не зацікавлених бачити якогось там Явтуха Голого великим магнатом на тих землях. Он Панько Кочубей навіть прихопив із собою колійське начиння: "Хто ж буде колоти там твоїх кабанів, Явтуше, як не я!" А бездітний Созон Лобода з Теклею (вона, як і ще дехто з жінок, зголосилася поїхати добровільно з чоловіком) взяли з собою лозову колиску, ще сподіваються надбати там діток. Явтушок схопився за те, поводився на слідстві зухвало, сказав, що пристав до багатців свідомо і добровільно, що ніхто його до того не спонукав, що він, мовляв, прагне доходити до всього своїм власним розумом. Тому суд не послухався Рубана, не зглянувся на батька стількох діток, хоч уже самий вигляд Явтушків не міг не викликати співчуття. Суд, на якому головував сам Чуприна з Чупринок, вирішив і його зіслати з вавилонським охвістям заодно, як підкуркульника й заколотника. Під час суду думки Теслині мимоволі оберталися довкола трагічної постаті Явтуха Голого. Ще ж якась мить, і вже міг би визріти в ньому новий Бубела — злобний витвір старого

Вавилоня. Лишень постав він власного вітряка на горі, дай такому відчути крила — і вже не здіймеш його з тої гори голіруч...

Батажка куркульського — Дороша, який у Прицькому на Йордані убив голову сільради котовця Майгулу, було засуджено до розстрілу. Він сказав, що заводієм бунту насправді був Бубела, іще коли жив, а він при ньому ходив лише у підпасичах. Мовляв, ще невідомо, як би склалося, коли б не замерз Кіндрат Бубела. Після повалення влади на місцях мали намір захопити Глинськ і проголосити Глинську республіку.

"Куркульську республіку", — уточнив Тесля.

Македонський посміхнувся при тому. За порадою Теслі він свого часу звільнив Бубелу, аби видніше було, хто гуртується навколо нього, та щоб краще бачити наміри куркулів. Але раптова смерть Бубели дещо приспала Македонського. З мертвим Бубелою виявилось важче боротися, ніж із живим.

Чуприна з Чупринок оголосив, що вирок суду остаточний і не підлягає оскарженню у вищих інстанціях.

Наступної ночі засуджених відправили з Глинська, а далі їхньою долею вже ніхто не цікавився ні тут, ні у Вавилоні. Лише згодом Харитон Гапочка, який полюбляв розглядати світ через глинську пошту, звернув увагу на листи здалеку до родичів та односельчан. Обходився з тими листами, як завжди, але й разу не натрапив на лист від Явтуха Голого. Жодної тобі вісточки ні дружині, ні діткам. Однак з одного жалібного листа поштмейстер дещо довідався і про нього...

Рубан виступав на суді, таврував Джуру як зрадника і заблуканця, але тут, у Вавилоні, прийшов на його похорон, сказав гнівну промову проти тих, хто зробив його таким, у чиї тенета потрапив Джура, занапастивши не лише одне своє життя. В цей день ховали і батька Скоромних. З його смертю Вавилон втратив щось вельми і вельми давнє,

притаманне лише цьому родюі. Рубан простив синам його арешт, іще під час бунту побачив, що ті були спровоковані куркулями. Душею відчув, що Скоромні будуть йому надійною опорою надалі.

Джурина "майстерня" з трактором так і залишилась своєрідним клубом, до якого приходили всі, окрім Мальви. Вона важко перенесла Йордань, хворіла, не виходила з хати. Коли прогодинювалось і сюди можна було пробитись з комуни, Мальву провідував Клим Іванович. Кілька разів привозив до хворої Марсіянина з Глинська: звичайне нервове потрясіння. Вавилонські ж бабусі, які мали на все свій погляд, пророкували їй сухоти, що їх могла захопити іще від Андріяна. Рузя боялася Джури, боялася великої хати, а ще тракторця, все їй роїлося, що він може завестися сам посеред ночі й накоїти бозна-якого лиха. А тут ще хтось мав необережність збовкнути, чи не Савка, що одної ночі, проходячи повз хату, він начебто чув, як хтось заводив "фордзона". "То Джура..." — геть засмутилася Рузя. Перебралася до Кожушних, доглядала там Мальву, але на вечірки до "майстерні" приходила, натоплювала грубу, прибирала і загалом почувалася тут господинею, доки в хаті товпилися люди. Коли клуб перебереться звідси, її хата погасне надовго, як погасло колись Рузине щастя, яке нині всім праглося відродити. Якось Фабіян сказав про щастя, чи не для неї, що наділені ним аж занадто щедро не імуь надії. Рузя ж лише починала нею жити...

Розділ дев'ятий

Ще не вщухли над Вавилоном йорданський лемент і стрілянина, вони немовби замерзли, заціпеніли в повітрі й тепер оживали від найменшого вітерця; ще не встигли щезнути, розвіятися зловісні прокляття, що їх наслали Вавилону на цілі віки куркулі-виселенці. Вивергнуті зловиво, люто, ті прокляття носились у повітрі, як чума, ще могли будь-кого уразити на смерть, а вже Вавилон починав гуртуватися до нового й незвіданого.

Рубан, котрого обрали головою колгоспу, літав на коні з хутора на хутір, аби охочі до легкої наживи вавилоняни не розібрали куркульського

добра, що перейшло у власність громади. Металися обидва Фабіяни, взявши на себе багатіївських собак, які не визнавали нових хазяїв, не підпускали нікого в спорожнілі обійстя, аж поки філософ не звоював тих сторожів із допомогою цапа, котрий швидко знаходив спільну мову з цією поганню. Щоправда, кількох псів, які ніяк не хотіли визнати над собою нових господарів, таки довелося пристрілити із сільрадівського дробовика. Це зробив Савка Чибіс власноручно і без будь-якого вагання, бо ж свого часу настраждався від них чимало.

Звоювавши цю останню твердиню старого світу, активісти взялися за діло гаряче. На Бубелин хутір звели корів, коней, волів. Худоба за один день випила всю криницю (річ зовсім не передбачена), а возити воду було ні в чому, бо не виявилось жодної бочки на колесах. На Павлюків хутір зігнали овечок, які ще довго не могли збагнути, що сталося, панікували за своїми хазяями. А все свійське вавилонське птаство, в тому числі й кілька індиків, цих тендітних велетнів, у яких кохався Рубан, вважаючи їх птицею суто вавилонською, було зібрано до хлівців та повіток Матвія Гусака.

Уперше за всю історію Вавилону на вітряках мололи без мірчука, і хоч вітри дмухали як на теє слабенькі, та люди одразу відчували перевагу нового ладу, а ще скільки отих переваг попереду — про те знати міг лише Рубан. І чи не найбільшим клопотом для голови був Джурин трактор, у якого поки що ніхто не вмів удихнути життя, і Рубан щиро жалкував, що Петро Джура зрадив і так недоречно, безглуздо загинув на Йордані.

На глиньську станцію прибули тракторці на відкритих платформах. Засніжені, тихі, якісь ніби насторожені. І тут ще раз згадали про Джуру. Їх нікому було зняти з платформи. Не було трактористів, людей лише послано на курси в Шаргород. Од Вавилону туди поїхала Даринка Соколюк. Лук'ян проводжав її до станції на поїзд, сплакнув, чудний, наче вона їде на цілі роки, а то були всього лиш тримісячні курси. Тривожився, мабуть, із того, що вона одна з жінок, а то все чоловіки та хлопці. Божевільна вигадка Антона Рубана — конче послати жінку. А втім, була і

причина: з вавилонян вона одна зацікавилася Джуриним трактором у Рузиній хаті. А раптом у Даринки талант, хист до машин!..

А десь довкола тих перших радощів та невдач блукав Данько, наче вовк, прогнаний зі зграї. Щоночі Лук'ян, котрого Вавилон поставив на голову сільради, брав сільрадівського дробовика, з якого вбито непокірних собак, і ходив у засідки на брата. Данько відчув небезпеку, не появлявся, хоч Лук'ян не мав жодного наміру його вбивати, а хотів лише піймати і силою повернути до колгоспу, якому Данько у злості своїй міг заподіяти шкоду. А тут ще звідкілясь просочилася чутка, нібито втекли з дороги Павлюкові сини — Махтей, Роман та Онисим — і переховуються на сусідніх селах, погрожують зі свого підпілля помститися Вавилону за розорення.

— Дурні, — сказав Рубан, почувши про них. — Самі ж були у рідного батька за наймитів. Прийшли б та відкрили кузню, та вшинували вози до літа, то, може б, ми їх і прийняли в колгосп. Сам добився б на те згоди Глинська.

Рубан послав Фабіяна шукати їх, той обнишпорив навколишні села, але повернувся без ковалів, лише привів молодого цигана Йону, якого посадовили на Павлюковому хуторі, там він був і сторожем біля овець, і ковалем, а насправді ні тим, ні тим. Йона виявився ледащичкою неймовірним, сам признався, що за лінощі його прогнали з табору, але чудово співав циганські пісні під гітару, і весь актив сходився вечорами на хутір послухати їх. Філософ радів своїй знахідці, аж поки однієї ночі Йона не спалив Павлюкову хату дощенту і сам задихнувся на печі. Щоб не крутити віхтів, а ночувати в теплі, Йона набивав піч соломкою, запалював її і спав собі на теплій черені. В комині весь час пахкало, аж поки там не спалахнула сажка. Вціліла лише гітара, яку Лук'ян забрав у сільраду після пожежі. Вона висіла на цвяшку, де Боніфацій вішав колись свою кадетку. Та ось прийшли повинитися Павлюкові сини, всі троє, Рубан прийняв їх, добився їм прощення, і вони невдовзі відродили кузню.

Перша з вавилонянок відвідала їх Пріся. Вранці прийшла, привітала мовчкуватих велетнів із поверненням, подумала, якої-то кузні запрагнуть її сини, коли виростуть. Обережно запитала про Явтушка.

— Поїхав, — сказав Онисим, перевертаючи кліщами чересло в жару. — Це ж тут, у Вавилоні, душа нарозпашку. ("Словечка які появились в них!" — подумала Пріся.) А там кожне живе в своїм рукаві, криється, ховається. Один за одним пильнують, кроку не дають ступити. Ми он із хлопцями на ходу в сніг. Батечко спали, то ми не попрощалися з ними. А тут уже Йона порозкошував. От, тітко, яке буває на світі. А ви чекаєте свого Явтушка!

— То чоловік запеклий, — озвався Махтей із молотом. — Доки не побачить на власні очі тієї землі — не ждїть його. Він за нашим батечком на край світу піде.

— А батечко ж наші дурні, як пень... — докинув Роман.

— Як ти смієш таке говорити про батька? — налетів на Романа Махтей.

— Люди говорять, а не я кажу, — наліг Роман на міхи.

— Людям вони ниньки ніхто, а тобі батько, — втрутився в суперечку Онисим.

Витягнув чересло, обстукав отим невеличким молоточком, який править усім у цій кузні, й пішло гупати, та співати, та метати іскри на Прісю. А Пріся стоїть і не горить, і повно всіляких думок роїться в її голові, де Явтушок засїв, як саме прокляття, як біль, котрому нічим зарадити...

Рубан віддавався новому колгоспу весь, не знав ні дня, ні ночі, навіть додому не появлявся по кілька дїб, заночовував як не на тому, то на тому хуторі. Зося боялася ночувати сама, то інколи впрохувала у нічліжці

Фабіяна з цапом. Фабіян спав на лаві, яку сам і змайстрував колись на замовлення Боніфація, а тепер картав себе, що зробив її занадто вузьку, економив на дошках. Цапові ж для сання відвели місце в холодних сінях, у коші з-під борошна. За таку несправедливість він мстив Зосі — спивав із діжечки сирівець на борщ. Потім скаржилася Рубану на цапа, від чого Рубан гарно сміявся, а поволі й сам унадився до діжечки із сирівцем. Здавалося, смачнішого напою і не куштував досі, надто коли перехвилюєшся та перетремтиш на морозі в тих хуторах, де опівночі перегукуються Скоромні у рейки, нагадуючи Вавилону, що колгосп живе, і ніяка вража сила вже його нездатна збороти.

А на першому пробному виїзді в поле поруч із Рубаном стояв — хто б ви думали? Левко Хоробрий, дядько Фабіян. Звичайно ж, зі своїм цапом стояв. Рубан — чоловік запальний, то Тесля порадив йому обрати собі в заступники людину спокійну, врівноважену й конче добру, навіть сердечну. Отож Рубан і обрав собі Левка Хороброго. Щоправда, філософ не вельми знався на землі, зате люд вавилонський знав він із коріння. Але тут парадокс. Цап применшував високе становище Левка Хороброго, через того рогатого чорта заступник голови дещо втрачав на людях і сам частенько опинявся під градом шпильочок та клинів дотепників, які нагадують про себе і в найтрагічніші хвилини. Згадайте Йордань! Але ж не міг відштовхувати од себе такого вірного побратима. Так вони і ходили разом, тим паче, що цап ніколи не тикав свого носа у справи хазяїна. Тим часом роги цапові він почав називати прерогативами, і коли іноді — дуже рідко — виникала потреба вдаватися до них після вечірок, то запитував: "А де мої прерогативи?" Що не кажіть, а високі обов'язки мають властивість возвеличувати людину. Дистанція між ними більшала, і бували дні, чи то пак ночі, коли цап починав забувати обличчя філософа...

Весна зламала хрест йорданський і прибила його до греблі, першим вишиванням промайнула по вербах та нагадала людям про гойдалку. Її відкриття — найперше весняне свято, про яке мріялось у хатніх закутках цілу зиму.

З настанням тепла Савка Чибіс почепив гойдалку, почепив звечора, щоб вона подрімала ніч, звикла до в'язків, а в'язки до неї. А завтра вже літатиме на ній увесь Вавилон. Шкодував тільки, що на святі гойдалки не буде Мальви. Без неї те свято ніби й не те.

Перед цим нагодилася до Вавилону так звана буксирна бригада по заготівлі хліба. Іще восени куркульня заховала хліб, щоб не віддати його державі, та й колгоспи, якби ті виникли, — залишити без насіння. Буксирники приїхали з велетенськими сталевими щупами, які легко могли проникати на два-три метри у глиб вавилонського ґрунту, проштрикували утоптані подвір'я наскрізь, прохромлювали старовинні селянські скрині, заховані під землею, а кінчики тих щупів були змайстровані так мудро, мали такі западини, що досить їм було натрапити на хліб у найхитрішій схованці, і вони неодмінно виймали на поверхню кілька ціленьких зерен. Бригада чимало прихованого хліба виявила в Прицькому, в Овечому, навіть у Чупринках, а це перебралася зі своїми щупами до Вавилону.

У бригаді було кілька жінок, їх остерігалися найбільше, бо жінок не можна було ні підкупити, ні вблагати, вони захищалися тим, що їхні діти в містах без хліба. Вони прибули з Краматорська, а очолювала бригаду Іванна Іванівна, дружина самого Теслі. Се була висока, худорлява і сувора на вигляд жінка, від якої не було жодної пощади багатіям, зате ніхто з бідніших селян не міг поскаржитися на її дії. Вона не зважала на доказувачів, не заводила з ними ніякого панібратства. Відбивалась од них досить одверто: "Самі знаємо, де шукати і в кого шукати". Помітила, що декотрі нашіптувачі ладні були залишити своїх сусідів без шматка хліба. А то теж Вавилон...

Квартирувала Іванна Іванівна у Кожушних, задружила з Мальвою. Мальва хотіла народжувати дитя тут, удома, але Іванна Іванівна наполягала на тому, щоб відвезти її до районної лікарні. Бригадирка знала про Теслине квартирантство, про Варочку Шатрову, про все відразу ж написав їй із Глинська якийсь уболівальник за Теслю, за його революційну непотьмарність (міг те зробити і сам Харитон Гапочка,

глинський поштмейстер), але Іванна Іванівна не надала тому такої ваги, як дехто надавав тут, у Глинську. Вона не кинула заводу, діток і не помчала до Глинська. Як це виглядало б для всіх і для самого Теслі? Як недовір'я, як страх втратити чоловіка? Та коли формували буксирні бригади, Іванна Іванівна попросилася саме до цього району. Зовсім переїде до Глинська після того, як дітки закінчать школу. Вже недовго.

Щосуботи буксирники збиралися на гойдалку, браталися на ній із вавилонянами. Завітав якимось на гойдалку і Тесля (завернув сюди з Прицького, де також створювався колгосп), став на кленову дошку з дружиною, літали вони спочатку невисоко, хоч як підбурювали їх буксирники, плавали собі, та ось в Іванні Іванівні прокинулася душа нестримна, бунтівлива, підхопила вона свого мужа і сміючись помчала геть аж над в'язки. Тесля, коли зависав над прірвою, то заплющував очі — така безодня відкривалася під ним кожного разу. А краматорці захоплювалися бригадиркою, лементували, підігрівали її.

Цап Фабіян влаштовувався неподалік од гойдалки, найчастіше під кущами шипшини, що оживала бруньками, й, поклавши бороду на потерті коліна, спостерігав за гойдалкою, на якій літали краматорці з вавилонянами. Жахався від думки, що всі ці люди, які зараз ширяють під саме небо, колись можуть повбиватися, і тоді для кожного Левко Хоробрий виготує по гарній труні. Безсмертними ж він вважав лише себе і свого хазяїна, може, тому, що вони обидва досі не ставали на гойдалку. Чоловік боявся вишини, а цап не міг добрати собі пари до польоту.

Та якимось цап Фабіян дочекався, поки всі порозходилися від гойдалки, і, вибравшись із торішніх бур'янів, підійшов до неї з наміром також політати. Він не мав способу забратися на гойдалку, та коли б це і вдалося йому, то все одно не міг би зрушити з місця, бо нікому було підштовхнути. Тоді цап, не полишений фантазії, уявив самого себе на тій гойдалці й стукнув її рогами. Гойдалка побігла вгору, а потім знову повернулася. Це йому сподобалося, він повторив свою витівку вдруге, втретє. Далі захотілося сягнути людської височини. Коли гойдалка втихла, він одійшов від неї подалі, розігнався і на повному бігу вдарив

рогами в ребро дошки. Гойдалка полетіла ввись, а цап стояв на землі, заворожений висотою, якої досяг, але не здогадався втекти, і дошка з усього лету вдарила його по кручених паничах. Цап упав непритомний.

Над ним усю ніч похитувалася людська гойдалка. Він помирав, напевне, вважаючи свою смерть прекрасною, адже досяг висоти, майже неймовірної для нього. Вранці цапа знайшли під гойдалкою холодного. Ніхто не знав, як він загинув. Дехто вважав, що його смерть — то пересторога для філософа. І лише Левко Хоробрий склав собі більш-менш повне уявлення про цапову смерть. Але про все, що знають філософи, потім довідуються всі. Левко Хоробрий не міг не розповісти про останню витівку свого цапа. Згодом появилась легенда, що цап приходить щоночі на гойдалку і літає там шалено. Хтось нібито навіть бачив його, і це було видовисько незвичайне: цап на гойдалці.

Філософ був заінтригований і однієї ночі сам прийшов сюди. Він заховався неподалік і став чекати. І чи то привиділось йому, чи так було насправді, але десь опівночі скригнула гойдалка між старими в'язами.

"Цап!" — вирішив Левко і, вибравшись із схованки, підійшов ближче — навіть в окулярах він недобачав уночі.

На гойдалці літало двоє з буксирної бригади. Потай од Вавилона, вони вигойдували тут свою любов, немовби хотіли вирватися з ночі до зірок, до синього неба, на якому малювалися крилато й красиво. Фабіян упізнав їх, обоє з Краматорська — юнак і дівчина.

— Це ви, Фабіяне? — запитали його з висі.

— Я.

— Ставайте між нами.

— А не зірвемось?

— Ні.

— Ану ж спробую.

Став між ними, боязко, не дуже охоче, і вони помчали його в якісь інші, ще не знані світи. Потім він приходив сюди щоночі, і коли не заставав нікого, то гойдався сам. У селі поширилася чутка, що він приходить сюди і літає зі своїм цапом.

— Це правда, Фабіяне?

— А чому ж, правда... — посміхався.

Одної ночі Левко Хоробрий привів на гойдалку невідому жінку, з якою не міг, а мо', й не хотів з'явитися на люди. Вони гойдалися довго й красиво, до третіх півнів. Без цапа він знову ставав Левком Хоробрим. Тож жив тепер не вселенськими масштабами, а турботами про колгосп. Він сам вивіз цапа за Вавилон, а поховавши, сказав: "Мир прахові твоєму". Шапку зняв.

"Отак і гинуть люди, — думала собі Пріся. — Одні розбиваються на гойдалках, а інші помирають на білих подушках-вишиваночках, тоді як Явтушок гадав, що білі подушки існують лиш для того, аби від них світлішало в хаті, і боявся забруднити їх своїм лицем. Жодної вісточки від Явтушка, як у воду впав. Ліпше я тут прорубала б для нього ополонку на Йордані та знала б, що його вже нема", — побивалася Пріся, вартуючи сон своїх хлопчиків...

У Мальви почались перейми, можливо, й передчасні. Але стара мала необережність дати знати про те Савці, сільрадівському виконавцеві, і ось до хати Кожушних сходились найзнаменитіші вавилонські повитухи, які на своєму віку прийняли не одне славне життя. Приходять вони зі своїм зіллям для першої купелі й зі своїм нехитрим начинням, прокаленим мало не на священному вогні. Переступаючи поріг, вони вітались,

хрестились і всідалися рядочком на лаві, благочестиві, мудрі й на диво спокійні як для такої пригоди. Останньою прийшла Христина, висока, худорлява, у білому очіпку, вже недобачала, то намацала посохом порога — колись вона приймала на світ і саму Мальву, у цій самій хаті та, либонь, чи не в цьому ж таки ліжку з високими різьбленими бильцями, яких нині вже і не роблять у Вавилоні.

— Ну, що тут? Хто гряде до нашого Вавилона?

— Син гряде... — сказала перша на лаві бабця з лагідним смиренним обличчям, прародителька Скоромних, мали її за віщунку немовлят чоловічої статі.

Христина скинула погляд на лаву:

— Чи то вас так багато, а чи то множиться мені в очах?

— Савка загадав. Усім підряд...

— І мені ж він... — сказала Христина. — Скажіть, песиголовець. Дурний-дурний, а не забув, що я і його забирала на світ. Ідіть, каже, та щоб все там було гаразд. Відповідаєте за нащадка перед сільрадою.

Савка не знав, чого кожна з них варта, от і заслав їх усіх, а тут вже вони самі мали віддати перевагу котрійсь одній. Але де тут до спільної мови, коли повивального гонору кожної вистачало б і на сімох. Чомусь кожній праглося додати до своєї слави саме на цих пологах, та помирила їх стара Кожушна, показавши на Христину.

— Нехай вона... Христина.

Сліпа не то жартома, не то всерйоз заходилась зганяти їх посохом з лави:

— Акиш! Акиш!

Кудажкали, обурювались, одна обізвала Христину сліпою каргою, все ж витрусилися з хати за одним рипом, а натомість у подвір'я вломився віз, зупинився побіля самого порога. То повернулася з Глинська Іванна Іванівна, іще за дня подалась за Марсіянином, краматорка не вельми вірила у повитух, ба навіть у вавилонських, які, однак, спромагались досі заселяти ці горби без втручання спадкоємців Гіппократа. І була в тому іще одна перевага, котрої Іванна могла і не знати: пупи вавилонян не викидають глинським собакам, а закопують на рідних городах і тим прив'язують майбутніх громадян до Вавилону. А нині, як почнуть возити породіль до Глинська й пупи викидатимуть на смітник, то все розтечеться та розбіжиться, — міркували бабусі, застукані возом у подвір'ї. Не розходились, стояли побіля воріт, ще мали надію, що Кожушна не віддасть Мальву до Глинська.

Аж віддала. Вийшла Варя Шатрова з акушерською валізкою, тоді заходились виносити на віз подушки, потім вивели Мальву попід руки, підсадовили на воза. Христина мостилася їхати з ними, на той випадок, якби все стряслося в дорозі, та Варя відбилась від неї жартом, сказала, що повитуха в дорозі якраз і може спричинитись до того, бо ті, що прагнуть на світ, вже достоту хитрі, аби не скористатися з присутності повитухи на возі. Зігнали стару з воза, то її конкурентки біля воріт мали з того злостиву втіху: "А так, а так, куди їй, сліпій!"

Поїхали у ніч троє, а прибути до Глинська можуть і четверо... В акушерській практиці Варі Шатрової щось подібне траплялось. Тому, ледь вибрались за Вавилон, Варя згадала про сірники. Присікалась до Іванни:

— Вже хто-хто, а кучер сірники мав би мати. Мало що може стрястися в дорозі. Вовки нападуть абощо...

— У мене проти вовків ось, — посміхнулась Іванна, вийнявши з кишені нагана.

Це подіяло на акушерку, і вона спиталася пошепки у Мальви про кучериню:

— Хто вона у вас?

— З Краматорська. Хліб викачує. Дружина нашого Теслі.

Варя пройняла Мальву таким поглядом, що тій довелося підтвердити:

— Я правду кажу. — І перехрестилась дрібненько.

Сама ж Іванна здогадувалась, кого повезе, ще як Марсіянin, пославшись на складну операцію, запропонував замість себе старшу медсестру. Та, щоб полегшити цю дорогу для Варі й для себе, назвалася їздовою з Вавилонa.

— Ото чоловіка не знайшлося до коней? — обурювалась Варя, коли їхали сюди (а коні вже тоді не вельми слухались кучерині).

— Чоловіки є. Та все чужі, то я вирішила пофурманити для неї сама. Погодьтеся, незручно якось їм бачити Мальву в такому стані. Та і Мальві було б не по собі...

— Може, й так, — відповіла на те Варя й чи заснула на задку, чи вважала за зайве заводити розмови з цією їздовою. А скільки ж могла б вибовкати зайвого і про себе, і про Теслю, і про Глинськ!

"Но!" — все погукувала на коней Іванна, відганяючи тим нестерпну для неї мовчанку, що запанувала була на возі до самого Вавилонa. І зараз те саме. "Но" та "но" — одне благання, відчайдушне та непідробне.

Ним повниться ніч, і Варина душа, і майбутнє іще ненародженого... Як на теє, мати його терпляча, не кричить, не стогне, лише склеплює повіки у муках. Варя бачить те і нишком заздрить кучерині, яка тих мук не бачить і не чує...

Коні вморились, пристали десь на півдорозі, зупинились посеред баюри у вибалку, сьорбали брудну воду, пожадливо визбируючи з неї зорі. Варя пересіла на передок, перебрала віжки від кучерині, гукала, благала, та все даремно. Обпившись, коні стояли мов укопані. Коли в них захолонуть ноги, подумала Варя, тоді й поготів не зрушаться з місця. Сказала їздовій: "Сходьмо, будемо підсобляти". Притьмом зиркнула на її ноги — як взута. Чоботи. На Варі також чоботи. "Чи не Теслині?" — подумала Іванна Іванівна.

Зі степу, прямо з ночі, викрався третій кінь, замалювався на баюрі. Коні помітили його раніше за людей, один озвався до нього з явно призивними нотками, але кінь не відповів, напевне, вершник привчив його мовчати.

— Хто такі? — запитав вершник. Мальва сіпнулася на подушках. То був Данько.

— Лікарня. Коні пристали, а діло сам бачиш яке...

Вершник підїхав до воза, впізнав на подушках Мальву, здається, і Варю впізнав, ось тільки третьої не міг признати.

— А то ж хто?

— Їздова... — відповіла за неї Варя.

— Щось не впізнаю... — Потім глянув на коней, і вся пересторога з нього облетіла, так наче її й не було: — Тю, мої коні! А віз чи не Явтухів? Авжеж, Явтухів! Он дишло дереться вгору, як сам господар дер колись

свого носа. Ха, ха, на чії руки перейшло вошиве панство! Три баби в калюжі. Що ж, доведеться підсобити вам...

Він не став сходити з коня, підпрягати його, та і третьої шлеї не було, а лише порівняв жеребця з охлялими, взяв підручного за обротъ, крикнув їм: "Го-го-го!" І коні, що перед цим зовсім були занепали духом, відчувши третього свіжого в одній "упряжі", враз ніби переродились, витаскали воза на сухе, побігли. Так і йшли трійкою, здавалось, що вершник навіть дещо їх стримував, аж доки не вибрались на кращу дорогу. На возі ніхто не проронив і слова, жінки були зачудовані тим, як ловко вершник зумів обманути коней, "підпрігши" до них свого жеребця.

Перед Глинськом він зупинився, і віз зупинився. Глянув на жінок з пільми:

— Ну, тепер з богом...

Мальва непомітно торкнула чобітком Іванну Іванівну в спину. Може, то був сигнал: стріляйте, стріляйте! А може, й благання: не смійте стріляти! Щоб не злякати іще ненародженого... Хіба збагнеш? Коненята віддихувались, форкали, мокрі, як миші, мо', врятували життя майбутній людині.

Кінь під Даньком свіжий, ніч велетенська і непроглядна, ось стояв — та вже й нема, тільки залопотіло за ним весняне баговиння. Слід ніби подав на Прицьке, та до ранку ще може опинитися казна-де — шукай вітра в полі...

А їх візок котився через сонний Глинськ, витрушував душу на перших кілометрах нової бруківки, яку Тесля, ледь завесніло, виходив будувати з усім активом. "О господи, яка трясучка!" — в душі проклинала Іванна будівників дороги, думаючи про Мальву на подушках. Ковані коні викрешували з каміння іскри. На подвір'ї лікарні Іванна Іванівна розцілувала Варю. А за віщо?.. — так з тим Мальва і пішла на спокуту за

рід людський. Марсіянин чекав їх у передпокої, нервував, кутив. Потім сказав Варі, що ніхто не повинен знати про цю її подорож до Вавилону з дружиною Теслі. Бо Глинськ є Глинськ — чого не второпав, те вигадає правді наперекір.

Мальва Кожушна мала важкі пологи у глинській лікарні. Дізнавшись про це, Клим Синиця добивався туди крізь цілий океан тванюки, що саме тужавіла, в'язла, висотувала з коней останні сили, хоч повертай з дороги. А на цегляних доріжках лікарнянського дворища, за яким доглядає тепер австрієць Шварц, нервувався Максим Тесля. Його послала сюди Іванна Іванівна, її бригада відбула до Краматорська, вона ж іще залишилася на який день погостювати у чоловіка. Іванна Іванівна й сама пішла б, і то неодмінно, якби там не було Варочки Шатрової. Казна-що міг би подумати Глинськ, коли б вона появилася на терені лікарні. Всі ці районні містечка дуже схильні до вигадок та перебільшень, якими охоче скрашують не таке вже й розмаїте життя.

Вечоріло у дворищі, обнесеному парканом, а Тесля все чекав появи комунара. У торішніх бур'янах дотлівав фургон, на якому, напевне, гасали по світу ще земські лікарі. Тесля кілька разів вибігав за ворота. Нема. Всього передумав Тесля на тих червоних доріжках, вимощених Шварцом для хворих, щоб не наносили болота в лікарню. Тесля познайомився з ним, він мусить знати таких дбайливих громадян Глинська, як цей. Життя у Шварца склалося не так уже й щасливо: полон, госпіталь, найми у непманів. А тут він і завгосп, і конюх, і сторож, і все. Шамрай — видатний лікар, має легку руку, але ж і в нього помирають. А Шварц мусить дбати, щоб усе літо був лід у моргу. Про лід, про світло і навіть про молоко для новонароджених.

— А ви пришоль до Варочки? — запитав Шварц Теслю.

— Ні, товаришу Шварц. Яка Варочка?! У мене дружина, двоє діток.

— У Краматорськ. Я зналь. Я зналь. Но красиво... Да, да.

— Не все красиве дозволено, товаришу Шварц.

— Ві говорить як секретар. Хорошо. Отчень хорошо... Я пошоль.
Робота...

А Тесля знову снує по його доріжках, аж поки вибігла Варя Шатрова, в халаті, в білому чепчику, занепокоєна, розгублена, і закричала до Шварца:

— Шварц, дідько б вас побрав! Ще одну лампу в операційну.
Наставили там чорті-що!

Шварц уже біг, вистукував колодянкою:

— Один момент, Варочка. Один момент...

Побіг відмикати свою підсобку, у нього там великий запас ламп, ліхтарів та всякої всячини.

Варочка лише зараз помітила Теслю, знітилася, адже ніколи не бачив її такою неповажною до старших, ніколи не чув, щоб вона підвищила голос на батька, старого Снігура.

— Вибачте, Максиме Саковичу. Не помітила, що ви тут... Шварц наче свій...

— Що там?..

— Ще нічого не можу сказати, Максиме Саковичу. — І побігла. А по хвилі і Шварц за нею з велетенською лампою. Ці, з колодянками, вміють якось широко ступати, допомагаючи відсутній нозі всім тулубом. А десь там його країна, гори в білих шапках, альпійські луки, родичі, а може, й діти його там. Поклав собі поцікавитись у Харитона Гапочки, чи отримує

Шварц листи звідтіля. Цікаво, що він одписує?.. І вчепиться ж отаке раптом до людини. Шварцові листи! Більше йому ні про що думати.

Коли стемніло, надійшла Іванна Іванівна. Ходили вдвох. З високого вікна операційної падала світла смуга на дворище. У ній металися бентежні тіні людей. Ці двоє не заважали їм, не сміли вступити до того забороненого світу, через який скрадалася цегляна доріжка.

— Чомусь так тривожно на душі, Іванно.

— За Мальву? — осміхнулася з темряви. — Я це пережила двічі. Ледве випхала її сюди з Вавилона... Уявляєш собі, що було б там... ні пройти туди, ні проїхати...

— Тут ми безсилі. Як буде, так буде. Тривога мені, Іванно, за батька, за Лебедин. Написав листа — нема відповіді. Все виклав йому, пояснив. Коли б старий не накоїв яких дурниць. Має там пару волів, та яких! На весь Лебедин. Завів матку з поросятами. Куркуль не куркуль, а щось біля цього. Я тут, можна сказати, на смерть стою, а тепер уяви собі, що старий Тесля все вирішить по-своєму...

— Син за батька не відповідає... — сказала Іванна готову фразу. — От батько за сина! То вже таке.

— Все у цьому світі переплетено і перемішано, певно, жодної людини немає в якомусь чистому пролетарському вигляді.

— Я, — зупинилась Іванна.

— Теж відповідаєш за мене... Перед Краматорськом, перед Глинськом, перед цілим світом. Я — за батька, а ти за мене. Бачиш, як воно...

Вибіг Шварц. Тріснуло скло ще на одній лампі.

— А тут тече Південний Буг і не може освітити навіть лікарні. От що боляче, Іванно. А восени Глинськ — суцільна пільма. Я таких ночей темних, либонь, ще ніде не бачив...

Зиркнули обоє на ту висвітлену смугу, зупинились. Тіні перестали метатися, мабуть, чекали, доки повернеться Шварц із підсобки. Він ніс тепер кілька скелець. Сказано, австрієць. Наш брат додумався б до того відразу.

Тим часом Клим Синиця так і не дістався до Глинська. Не міг здолати океан тванюки, повернув з півдороги. А стежина на обочині вже протряхла, і пішки, напевно, добився б. Саме тією стежиною на обочині і дибав подорожній, в якому Синиця вловив щось ніби знайоме. Не то в ході, не то в шапці, не то в манері якось недбало тримати на спині мішечок, майже порожній. Але ж вечір, розгледіти ближче так і не вдалося.

— От молодець! А я, дурень, вибрався возом...

Синиця не став запрошувати подорожнього на воза, у цих краях заведено так, що, коли не проситься, — не підвозять. Даремно з такої твані поривались в небо вавилонські вітряки, виятрени місяцем. Небо скидалося на стерновиська, на яких місцями вродило гарно, а місцями де-не-де.

Подорожній, якого зустрів Клим Синиця, був Явтух Голий. Він утік з дороги. На якійсь великій станції пішов по воду для всього вагона-теплушки, непомітно розтикавши перед тим по кишенях своє добро, а дещо поклавши у відерце, і більше не повернувся до вавилонян, які і там, у дорозі, мали його ні за що, дорікали за непослідовність, за легкодухість, за брудні онучі, якими пропахував теплушку щовечора, коли роззувався перед сном й одсипався, бо ж ніхто і повік не склепив за ті ночі, доки вибралися з привіяних снігами маленьких станцій і стали на велику колію. Явтушок же спав собі як убитий, і те викликало в його

трагічних супутників ще більшу злість. До того ж мав кілька гранок сала, пару буханців хліба, гарно їв, а вночі те давалося взнаки помимо його волі. Коли ж Явтушка будили, то сум огортав його і за Прісею, і за хлопчиками, і за самим Вавилоном, просто не вірилося, що там уже ніколи не буде Явтуха Голого, який початок свій брав із реєстрових козаків Голих. Він ще виважував оті сто чи двісті десятин, які може захопити там, на тій невідомій землі, куди їх везуть. Але що та земля без Прісі, без хлопчиків, без коненят і без того всього, що залишив удома складеним, змащеним, нарихтованим до весни уже так дбайливо, що і найбільший хазяїн не міг би зрівнятися з ним у цьому. З кожним кілометром дороги у Явтушкові накупало бажання втекти, що він і зробив, продумавши заздалегідь усе до найменших дрібниць. Слід віддати йому належне, він міг дещо завбачити, але ж пасував, коли йшлося про ціле життя.

Прибився додому вночі, постукався у причільне віконце, що від поля, — все те мав запокладеним заздалегідь. Жодна жива душа у Вавилоні не повинна знати про його повернення. Усі бачили його на Йордані серед стрільців, і не просто голіруч, а те не проститься ніколи, за те карають хоч рано, хоч пізно. Настряхав Прісю, залякши у віконці, побудив і старшеньких хлопчиків, що спали валетиками на ліжку. Так тихо зачинив за собою надвірні двері, що ті навіть не пискнули. Соколюкам і не снитиметься, що він уже тут, удома. Коли вже стояв посеред хати, Пріся лише тоді об'явила побудженим хлопчикам:

— Батько прийшов...

Явтушок поклав клуночок і, підійшовши до ліжка, намацав діток руками у напівтемряві, геть усіх, сказав:

— Це я, дітки. Ваш тато... — та й заплакав над ними.

Він був одягнений, у шапці, забрьоханий, на долівці виднівся клуночок, в якому, либонь, не було для них гостинців, бо тоді чого б йому плакати. Івасько чи хтось інший із старших збовкнув знічев'я:

— Чого ви, тату? Нам було гарно без вас... Дядько Фабіян приходив...

— Фабіян? — відступив од них Явтушок.

— Не зважай на те, — заспокоїла його Пріся. — Розкажуй краще, як дістався.

— Маю ноги, голову... — усміхнувся Явтушок. — Чого мені там? Що я там загубив?.. Коли мої дітки тут, — показав на них. — А міг, міг би мати там сто, двісті десятин землі, поставити собі зруба з лісу, обрости добром... Але ж я не такий, аби вас проміняти на оте все... От і чкурнув. Аж із-за Харкова. Що там діється, Прісю! Дядько і там заможний на чорноземлях, потрусили багатіїв, як грушу, в колгосп не захотіли, то їх у вагони з усім лихом, із корінням і галуззям... А як тут? Що тут?..

— Я вступила в колгосп...

— Вступила?!

— А що ж я, гірша за інших?

— Значить, я туди, я, можна сказати, на смерть одважився, а ти в колгосп? — надійшов на неї з темряви. — Ну, ну, я слухаю, Прісю, слухаю...

— Усупільнили коней, воза, весь реманент...

— Геть-чисто весь?

— А що ж він без поля? Навіщо він? Залізяччя, Явтуше.

— І плужка віддала?..

— І плужка, і млинка... Тільки борону залишила. Для городу. Всі залишають, то і я залишила.

— Отак?.. А чи знаєш ти, що я й досі за того плужка живу не розрахований із Монею Чечевичним? Га? — захлинався Явтушок злістю на Прісю.

— Від Моні Чечевичного сама згадка. Хіба його не тим самим поїздом, що й вас?

Це трохи заспокоїло Явтушка. Не терпів ходити в боржниках.

— От гаспидство! Ледь одвернувся, як уже тобі повний злидень... Що ви там цапаєтесь, добра б вам не було? — То на діток, що висміхувалися на ліжку чи не з батька. А Явтушок свою нитку: — Ну, ну, то як же ви тут живете?

— Був пробний виїзд. Сіяти почнемо...

— Хто почне сіяти? Хто? Рубан? Звідки він знає, як сіяти і що сіяти? Скажімо, овес. Той уже було б засіяти. Овес у грязь — будеш князь. А звідки те знати Рубану?

— Заступника взяв собі з наших... — посміхнулася Пріся.

— Кого? — зашерх із допитливості Явтушок.

— Левка Хороброго...

— Фабіяна?! — аж підскочив Явтушок, та якось підленько засміявся.
— Слава Йсу! Ось на кого перейшов Вавилон. Так вам і треба. Цей виведе вас у люди, трясця вашій матері... Такого плужка віддати Фабіянові! А ти хоч бачиш його?

— Фабіяна?

— Плужка нашого! — скипів Явтушок.

— А тож як. Був на пробному виїзді. Все ціленьке. І коні, і плужок, і млинок. Воза тільки не можу впізнати. Здалеку ніби й наш, а підійду — не наш...

— У нашому було по тринадцять шпиць у колесі... Чому ж я й обганяв усіх на чортовій дюжині.

— Ні, в тому стільки не буде, — подумавши, сказала Прися.

— Ясно. Нема воза. А якого ж воза! Все піде прахом... і сам Вавилон. Як там у Біблії сказано? Парфена нам читала в дорозі... — Зняв шапку: — "И сошел Господь посмотреть город и башню, которые строили сыны человеческие. И сказал Господь: вот один народ, и один у всех язык; и вот что начали они делать и не отстанут они от того, что задумали делать. Сойдем же и смешаем там языки их, так чтобы один не понимал речи другого. И рассеял их Господь оттуда по всей земле; и они перестали строить город. Посему дано ему имя: Вавилон, ибо там смешал Господь языки всей земли и оттуда рассеял их Господь по всей земле".

— А що далі, Явтуше? Чого ще навчила вас Парфена?

— Підемо звідси... Якщо хочете мати хазяїна, а дітям батька.

— Куди, Явтуше? Хотіла б я знати, куди підемо!

— За тридцять п'ять кілометрів...

— У Зелені Млини?

— Авжеж. До лемків. Я оце був там. По дорозі. Наче інша держава. Сплатили собі податок, і ніхто до них діла не має. До самої Москви достукалися. За конституцією живуть. Дядько Лаврін тримає олійню, драчку. Обігрів, зустріли, як рідного, каже, іди, забирай своїх та приходь. Бунту, каже, радянська влада вам ніколи не простить. Лемки, Прісю, це тобі не ми, то хитрий народ. Від австрійського цісаря колись утік, і від колгоспу втече. Без бунту, а по-доброму втече. По конституції. Лемки все знають. Ще ж Ленін казав, що це річ добровільна. Тільки в Зелені Млини. Іншого виходу нам нема... Мені нема іншого виходу... Приймак Валахів тут?

— А де ж йому? У колгосп вступив.

— Кларнета не усупільнив, як ти плужка?

— Грає для Валахів... Майже щовечора. Як настала весна.

— Там просять його туди. Старий кларнетист помер. То просять його. Ті клятї лемки і кроку не можуть ступити без музики. Пиво тиврівське п'ють, музики, гульки щосуботи... Куди нашому Вавилону до Зелених Млинів! Як Глинську до Шаргорода. Зовсім інший район.

Скинув кожушка..

— Спочину якийсь деньок — і гайда... Тридцять п'ять кілометрів — не яка далина. Я оце тисячу відтьопав. Геть аж із-за Харкова. Всю Україну обміряв. Чоботи пропали. Зате штани маю нові. Парфена подарувала. З Бубели. Взяла їх чи не для Данька. Завеликі, правда. Але річ. Англіцьке сукно... Спить уже там! — приgrimнув на діток.

Підійшов до Прісі, поцілував легенько з дороги у теплі коси. Любив її в дорозі, як ніколи. Дивна особливість дороги...

— А колиска, бачу, порожня?

— Скидуче зілля пила. Бабусі кажуть, що була б то дівчинка.

— Ай-я-яй! Яка втрата! — І раптом: — А як тут сусіди наші?.. Вже думали, певно, що я пропав? Хо-хо!..

Вона голубила Явтушка, як ніби вперше... Відчувала, що піде за ним хоч у безвість. Якби не дітки, то тоді ще, з Йордані, поїхала б із ним.

— А про Соколюків навіщо питати, хіба від них чекати добра, коли брат пішов проти брата. Лук'ян ще й дотепер ходить із рушницею на Данька. І Савку Чибіса з собою бере. Бояться, аби не спалив колгоспу чи ще чого не накоїв. Один ти, Явтуше, на цілому білому світі. Не який там удатний, і стражденний, і нещасний, але мій... Дітки поснули, Вавилон спить, то роздягайся, буду тебе купати з дороги. А штани гарні, аж шелестять, прокляті. Пани дбали про себе...

На ранок у Вавилоні вже знали, що появився Явтушок, але ніхто не чіпав його, ніхто не збирався викривати. Левко Хоробрий сказав, що Явтушок спочине день-другий, помилується на діток, а тоді прийде до колгоспу й разом з усіма стане до сівби. Те саме думав про нього і Лук'ян від сільради. Куди ж подітися Явтушку, коли Пріся вже з ними, з усім добром у кагалі? Вирішили не повідомляти в Глинськ про його повернення. Зглянулися на діток, та й на нього самого, якось незвично й дивно було, що він не вистоює у свята на воротах. Брали до уваги і Явтушкову велику любов до землі, до поля. Для нового колгоспу то був би не зайвий чоловік. Тільки кепсько знали вони його душу...

Розділ десятий

Наступної ночі Явтушок прийшов і розбудив нашого батька. Валахи ще не знали, що він повернувся, тому його візит був несподіванкою для хати. Валахів так багато, що вони не мали потреби замикатися на ніч і з весни до пізньої осені тримали і надвірні, і сінешні двері навстіж. Тому Явтушок появився на порозі, як привид, постояв там і на батьків оклик: "Хто це?" — відповів так, наче він свій у цій хаті:

— Це я, Чорногоре.

— Явтушок?

— Він самий. Хіба не впізнав? — Подумав: "Штани на мені інші, ось чому не впізнав". — Вибач, що так пізно. Не міг інакше...

Гість повернувся і вийшов, а батько, вступивши в чоботи й накинувши свитку, слідом за ним вибрався з хати. Батько дуже шанував Явтушка за щось таке, чого не знаходив ні в кому з вавилонян. Адже з усіх лише він міг завітати якогось вечора і попрохати: "Такий сум на душі, заграй мені що-небудь на кларнеті". Батько діставав кларнет із футлярика і грав для нього одного. Грав лемківські мелодії, імпровізував. Явтушок послухає, просльозиться і йде собі. А батько казав цим глушманам Валахам, що Явтушкова душа чує музику, як рідко чия. Не говорилося про те ні разу, але єднала їх ще ота причетність до Зелених Млинів: обидва на цілий Вавилон мали там родичів, обидва могли податися туди. Ось і тепер вони довго змовлялися на Андріяновш лавочці, батько багатозначно покашлював там, а Явтушок у чомусь гаряче переконував нашого лемка, на якому з деяких пір трималися Валахи. Коли б він піппов од них, Валахи відразу набрали б зовсім іншого відтінку. Замчище Замойських і розбитий паровик у бур'янах були достатнім свідченням їхніх безглузвих поривань у минулому. А є епохи, які вважають на минуле своїх громадян більше, ніж на їхнш сьогоднішній день.

Коли батько повернувся з тої змови, всі Валахи в хаті вже спали...

За інших часів батько любив заздалегідь готуватися до цих тридцяти п'яти кілометрів. Ще звечора змащував воза й високо викладав його луговим сіном, старанно перевіряв та лагодив п'ювшорки, натираючи до блиску мідні пряжки, яких було безліч на збрυї, і, мабуть, тому наші, може, й незугарні, коненята прибирали звияжного вигляду. Самих же коней теж начитував, щоб лисніли вранці, як ті мідні пряжки, а за муки, що вони терпіли, давав їм на ніч зайву мірку вівса. До батога на плетенім вишневім пужалні, котрих тепер уже й сліду немає, чіпляв червону китичку і ставав у кутку під образами, як символ селянської безкомпромісності. В ті передмандрові вечори урочистістю наповнювалася наша хата — всі, хто завтра мав опинитись у дорозі, на рябчаку, яким застеляли воза, по черзі вмивались у ночвах, зодягали свіжі сорочки, і, поки батько шепотів перед Миколою Чудотворцем молитву, котра оберігала нас од дядька Андріяна (коли той ще жив), від його дружини та всякої іншої напасті, нам, найменшим, увижалось далеке та вільне царство, в якому суворо і справедливо править дід Чорногор (батько нашого батька). Ми там уже побували кілька разів, і воно нам дуже сподобалося. Те царство все з хуторів, хати там величезні, довгі, з високими стріхами, у нас коні ходять у шлеях, а там у хомутах, корови там одномасті, червоні, кладовище обнесене непролазним бузком, посеред села, з білою кам'яною каплицею, і є там ще одне диво, ради якого варто їздити за тридцять п'ять кілометрів: попід самісіньку дідову хату з Європи в Азію ходять товарні та поштові поїзди, і кожен паровоз вважає чомусь за потрібне свиснути саме під хатою. Колись, сто чи й двісті років тому, на тих хуторах жили німці-колоністи, але вони не хотіли віддавати своїх синів до російської військової служби, і цар прогнав їх за межі імперії, та за якусь велику воєнну послугу, що й досі тримається в таємниці, покликав з гір на кинуті хутори древній лемківський рід, до якого належав і наш гордий прадід. Коли він опинився тут, то нібито сказав, що тільки тепер розуміє, чому за цю землю з давніх-давен точилися війни.

Той лемківський рід дуже міцно тримався своєї говірки, звичаїв і навіть своєї кухні, хоч поволі й вироджувався у тій своїй замкнутості, доходив до кровозмішання, і діда нашого вважали мало не першим

відступником од тих родовідних традицій. Та коли його син привіз свою наречену, нашу матір, і показав її гордим лемкам уперше, то вони дарували йому ті прогрішення проти роду — вони знайшли її схожою на їхніх найкращих жінок. Либонь, тоді й розтеклося їхнє парубоцтво по навколишніх селах, і почалося велике руйнування старого роду-племени йому ж на користь. Наші батьки, призвідці цієї пошесті, їздили туди двічі-тричі на рік — на зелені свята, на Спаса та ще на Йордань (на це найкрасивіше свято, як правило, нас, малюків, не брали через великі морози, зате тут, удома, ми витримували ті морози стійко і на повній свободі). Інколи вони брали Явтушка, який мав там дядька, отого самого Лавріна Голого, котрий добувся в Зелені Млини ще парубком.

Ті родинні мандрівки стали рідшими, а згодом і зовсім припинилися, коли двір наш спорожнів після смерті Андріяна, притих, як притихають двори після пожежі, і лише побитий паровик, якого Валахи захопили в економії вже калікою, нагадував нам, що тут лаштувались вершити діла великі й, може, не вельми чесні. Навколо паровика й досі не росла трава, колись випалена пролітою нафтою, але я не раз бачив батька перед тим паровиком замріяного й здогадувався про таємний перебіг його думок.

Перш ніж прийти в це подвір'я і залишитися тут назавше, батько служив у продзагоні, "викачував" хліб для голодних Поволжя та сіно для Першої Кінної, закохався в юну господиню цього сирітського гнізда, відійшов од революції, після землеустрою схопився за землю, привозив якогось механіка до розбитого паровика, частенько оглядав руїни старого замчища, порослі деревієм та кропивою, картав хитрих Замойських, які хотіли зіпхнути ці руїни нашому дідові в переддень революції. А тим часом батько і сам за перші гроші, виручені від землі, купив кірата, за який мало не попав у куркулі. Врятував батька Рубан, котрий збагнув, що той привод із хрестовиною не можна вважати машиною, оскільки він без двигуна і тому не є засобом для збагачення. За порадою того ж Рубана батько усупільнив кірата, і наш сліпий Каштан тепер крутив його на колгоспнім дворі, причому один, без погонича, досить тільки було його запрягти вранці, а випрягатись він умів сам, без будь-чийої допомоги. Таким чином, уперше за все його героїчне

життя сліпота стала Каштану у великій пригоді, бо всі зрячі коні не витримували тієї вічної мотанини по колу, голова у них ішла обертом, вони спотикались і падали в знеможі, а Каштан крутив кірата, мовби граючись, ще й катав дітлахів, які вмощувались на хрестовинці рядочком, як горобці.

Свого часу ця немудра машина не на жарт сколихнула селянські уми, коли з'явилася вперше в нашім дворі. На деякий час молодь забула про гойдалку і щонеділі сходилась покататися на кіраті. Це дуже імпонувало батькові, його авторитет одразу зріс в очах вавилонян. На radoщах батько діставав із чорного футлярика свою найкоштовнішу річ — старовинний кларнет, дерев'яний, із безліччю мідних клавішів, і під його музику просто-таки тут, на току, біля кірата, починалися танці, що тривали іноді до пізньої ночі. Коли ж мати дорікала батькові за ті гульки, то він говорив, що без них він зовсім розучився б грати на кларнеті, бо музика залишається лише тоді, коли приносить насолоду людям. Батько найбільше подобався мені саме в ці хвилини, з кларнетом, він весь перероджувався, крилатів, ставав натхненно-ніжним і скидався на великого чародія, та, може, найбільше захоплення в мені викликали його пальці — в житті жорсткі, мозолясті, неповороткі, вони сягали нечуваної граціозності на клавішах кларнета. Коли організувався колгосп, батько, побоюючись, що й кларнет доведеться усупільнити, заховав його десь на горищі й пустив плітку, ніби продав якомусь великому музикантові у Глинську. Принаймні я в це майже повірив, бо вже давно не чув чарівних звуків, а всі наші спроби знайти кларнет потай від батька виявились марними. Нишпорили й на горищі, та замість кларнета ми знайшли там запасні трибки до кірата.

Пізніше, як з'явилось "Запаморочення від успіхів" (стаття Сталіна), в селі жартували, що почалося воно з нашого кірата, принаймні з коней. Батько не любляв жартів на такі теми, і коли одної ночі кірата розбили, то батько плакав за ним, як за великим небіжчиком. Батько приніс додому лише одного трибка, чи не найбільшого, з колишнього нашого кірата, і ми потім спускали його з гори по ялиновій алеї. Важкий, він

очманіло котився вниз, аж поки не втрапляв в одну з ялин, та тремтіла від страшного удару й скидала нам торішні шишки.

Одної ночі до нас прибіг Явтушок, замалювався на дверях і сказав:

— Я їду в Зелені Млини. А ви? Не думаєте туди?

Десь у коморі без потреби висять п'ювшорки з померклою міддю, а нам згадалося недавнє, і знову якась нез'ясовно трепетна урочистість запанувала в хаті — невже в Зелених Млинах і досі ходять товарні та поштові поїзди, цього разу вже з Азії в Європу, і так само весело, як тоді, кричать паровози під самісінькою хатою (особливо ті поклики незвичайні вночі), і справляють весілля батькового народу з маминим, весілля бундючні, гучні, з переймами, викупами, шаленими бійками і мирами, до яких мій батько був не серед останніх, бо мав уже вавилонський досвід, до якого інші тільки-тільки тяглися у тій Лемківщині.

— Я залишаюся тут... — сказав йому батько. — Ось тільки старшого мого забереш до діда, на молоко з-під корови. Почав кашляти, мабуть, дістав сухот від Андріяна, а в мене корівки, сам знаєш, нема. А потім за ним приїду...

— Як знаєш...

Утеча Явтушка мала відбутися тихо, потаймиру і несподівано для тутешнього люду, тільки Фабіян був посвячений у неї, передусім як філософ, за це йому віддавали хату з усіма скарбами, яких не можна забрати з собою. Отак цей трунар і філософ несподівано став чи не найбагатшою людиною у Вавилоні. Він і справді скидався на магната, доки оглядав цей занепалий Явтухів маєток, але найдовше милувався грушею, що ось-ось мала спалахнути біло з печалі. Здається, філософ залишився задоволений оглядинами, хоча й сказав Явтушку на прощання:

— Якщо колись ще повернетесь сюди, то я знову переберусь на Татарські вали, в свою хату. Мені однаково, де жити...

Ще б пак. Великі філософи ніколи не зазіхають на чуже і позбавлені почуття заздрості. Але вони мають інший ґандж, якого не врахував Явтушок. Вони не вміють приховувати від людства своїх відкриттів, чим завдають тому неабияких збитків. Ще того ж вечора хмарою посунули до хати родичі, дальші та ближчі, і всі благали Явтушка не йти в чужу сторону, залишитися тут. Що іншого може бути за тридцять п'ять кілометрів? Те саме й там. Коли вже втік із дороги, то краще сидіти тут і чекати, ніж брести з дітками в якісь Зелені Млини...

Та вже змайстрований візок посеред хати був красномовним свідченням його непохитних намірів. Майстрував його в хаті, з різного мотлоху, одне коліща прихопив у Соколюків, і головне зараз, щоб візок міг пройти ті тридцять п'ять кілометрів...

Останній прийшов Лук'ян Соколюк не лише як сусід, а й як голова сільради. Кволий, вивіяний, в окулярах із тріснутим скельцем і з величезною драмою в душі — так і не піймав Данька і тепер може чекати від нього чого завгодно. А там хіба не те саме, хіба там інша держава, та й чи здатні дітки пускатися піхом супроти вітрів, що саме як найнялися.

— Розгубиш ти їх по дорозі, й колись будуть проклинати тебе, — сказав Явтуху.

Тріщина в скельці заважала йому, муляла око, він усе кліпав ним та обіцяв, що ось по сівбі поїде до самого Петровського і випрохає Явтушку помилування. Він сидів посеред лави, ще теплої від родичів, розкинувши руки на бильце, а Явтушок усе пробував приноровитися до візка, якого змайструвати змайстрував, та не подумав, як його вивезти з хати. Лук'ян, мабуть, здогадався про ту халепу, уважніше змірявши на око габарити візка та глянувши на двері, й посміхнувся беззлобно.

— Це далеко? — перепитав Лук'ян для годиться.

— Ні. Тридцять п'ять кілометрів.

— Далеченько, — сказав ніби для себе, як на свої теперішні ноги. — Гадаєш, там інша держава?

— Та сама, але там ходять поїзди, то вже якось легше. Подамся, куди захочу... Коли що...

Торішній мак стояв у глечики, так і його Пріся висипала в торбину...

— А все Йордань... — Лук'ян зіп'явся з лави. — Я знав, що це добром не скінчиться, але що я міг супроти Вавилону...

— Ти — що? Те саме, що й ми. Але ж Рубан міг якось заступитися? Не вбив же я його. Нехай живе, нехай буде свою комуну. А мене, бачиш, зігнав із рідного гнізда. Хату я довірив на Фабіяна, ото ж матимеш тепер сусіда акурат для тебе. Одна душа, одна власть. А я не такий. О ні, я не з таких!..

— Явтуше! Явтуше! Бити тебе нікому. Скільки діток, і вибігти з обрізом? На кого? Проти кого? Явтух Голий у стрільці побіг?..

— Нічого, куркульню вивезли, врятували, а ви тут колись подохнете з голоду. От згадаєте Явтушка... Там я тобі винен якусь копійку, то ти перечекай трохи, я передам звідтіля. Люблю позичати, але люблю й віддавати людям. Я такий...

Лук'ян підійшов до діжки з водою, зачерпнув мідною квартою і, перш ніж напитись, сказав:

— Ну, ну, побачимо...

Пив довго, десь-то його палило, смоктало всередині. Коли він вийшов, Пріся сказала про нього:

— Бідний Лук'яньо, зовсім зморився... От що робить посада з людиною. А які ж були Соколюки!..

Явтушок іще щось згадав, вибіг за Лук'яном і закричав у ніч:

— Гей, Соколюк!

Вони довго бубоніли про щось за ворітьми, а тут, посеред хати, стояв саморобний переселенський візок, голоблями догори, уже весь у дорозі, і явтушенята послули, так і не дочекавшись батька. Ніде мені так гарно не спалось, як тут...

Побудили нас до світанку. Не форкали спросоння коні, як колись бувало, не чути було хазяйського гвалту в подвір'ї, що завше зчинявся в таких випадках. Візок уже стояв надворі, його, мабуть, винесли з хати боком, і коли ми всі вийшли до нього, то Явтушок раптом згадав ще про якусь річ, якої в останню мить не виявив у візку серед інших пожитків. То був кларнет, якого дав батько, щоб великий тамтешній капельмейстер навчив мене грати по нотах. Сам батько не знав нот, а слух я мав поганенький, батько нічого не спромігся мене навчити без нот. Явтушок поклав кларнета у візок, сказав:

— Це тобі, щоб не байдикував там...

Явтушок впрігся у візок і, викотивши його за ворота, твердо рушив уперед, наче все життя готувався до цієї мандрівки. Я рідко бачив його таким рішучим, як зараз, у візку, на вузькій вулиці, яка і колись була початком тридцяти п'яти кілометрів.

Біля хреста з розп'яттям Явтушок зупинився. Звідси було видно всю Вавилонську гору, тут завше прощалися з рідним селом новобранці.

Варто було б котромусь із нас добігти до школи — це крок ступити, постукатись у віконце до Арсени Людвиківни, старенької доброї вчительки, і сказати їй, що ми їдемо з села, і нехай більше не чекає нас за партами, на яких залишено наші безсмертні імена на випадок, якщо ми нікуди не дійдемо, — але Явтушок вирішив це зробити сам, і ми довгенько чекали його біля розп'яття.

Вона прийшла з Явтушком, невеличка, пахуча, ще заспана, жартувала з нами, кепкувала з нашого візка. Учителька, мабуть, ще не знала, що я також їду з ними... Вона ж бо чула, який у мене тихий кашель. Ні, Арсена Людвиківна не перечить, не розраджує нас, але й не прощається ні з ким, і ми ще довгенько бачили її біля хреста, як добру богиню нашої непевної дороги...

В сільраді було темно, Савка Чибіс ще спав на лаві. Вранці він дізнається, що нас нема, загигикає, бо був майстер посміятися невлад. Але діло своє знав. Буксирники називали його залізною мітлою, він нюхом відгадував, де куркульня запахторила хліб. А сам жив упроголодь, ні фантиночки не взяв собі із куркульського добра.

Поки вибралися із села, розпустився світанок, трояндовий, тихий, із чорними крилами вітряків та з цілим океаном степу, що стояв без роси, без єдиної живої краплини на павутинці — то на вітер. Ось він здійметься й шугоне у Явтухові груди, і доведеться тоді всім нам борюкатися з ним, і найлегше буде он тому найменшому, що при самій землі тьопає за візком, а найважче — мені, бо я таки чи не заразився від дядька і тепер завше кашляю, коли доводиться йти проти вітру. Ще того вітру нема, лише вчувається його запах, ледь прогірклий, полиновий, із присмаком чебрецю, я вдихаю його на повні груди і не можу збагнути, чому зупинився Явтушок. Нам не видно за сухим бадиллям степу, а він уже вгледів людей під вітряками.

Скоро саме звідтіля шугонув вітер, почувся густий людський лемент, якийсь гам переможний, а далі ворухнув крилами вітряк, котрого саме повертали до вітру, повагався, затріщав і почав битись, як живий

велетень. Його сусід уже це проробив набагато швидше, без тріску, без скрипу старечого, а раптово і відчайдушно. Лемент ущух, лишень у возах заіржали коні, що привезли хліб для млива. Ми кинули візок напризволяще і, зачаровані, збуджені, пішли й собі до тих вітряків. Тут пахло хлібом, життям, щастям, усім отим найвищим і найзвичайнішим, що є в людини. Фабіян, у заячій шапці, побожно склав руки і дивився на крила, зачудований, загіпнотизований їх летом; Явтушок розпрощався з ним, заплакав, коли прохав за хату і за все.

Увесь ранок ми билися проти вітрів, через поля. Мені все ввижалося, що зараз вийде відомий усьому Вавилону злодій Назар, із плескуватим носом, і оббере нас до ниточки, вб'є Явтушка, який разом з іншими колись полював на нього, аби той не вкрав коня.

Біля Павлюкових хуторів і справді хтось вийшов із заростей, змахнув рукою — мовляв, стій! — і пішов нам навперейми. Досі я думав, що Явтушок теж при зброї, сам бачив її на Йордані.

Явтушок став, не випускаючи віжок, ми всі теж зупинились і згуртувалися навколо нього, готові прийняти смерть разом із ним.

То був Данько Соколюк.

Підійшовши до нас, Данько впізнав Явтушка, посміхнувся безневинно, незлобиво, засунув за пояс обріза і запитав:

— Далеко?

— В Зелені Млини... До лемків...

— Бував там. Колись там водилися гарні племінні жеребці. А тепер — не знаю.

— Все як було, — сказав Явтушок.

— Думаєш, там не знайдуть тебе?

— Як уже буде...

— Знайдуть. Скрізь знайдуть...

Засмаглий на вітрах, у розхристаному кожусі, зі шрамом, якого не було раніше, в новеньких хромових чоботях, він зійшов з дороги, і ми рушили за Явтушком далі.

В заростях заіржав його спутаний кінь — коли він плигав, нам було видно його голову і гриву, чорну-чорну.

— Вйо, коні! Ех, коні ви мої, коні!.. — сказав Явтушок, радий, що все добре обійшлося.

Ми стали пружніші, завзятіші, майже на руках понесли свій візок на Абіссінські горби (гей-гей, аж куди сягала вавилонська земля). Коли їх Данько Соколюк орав та засівав, тоді зривалися з них вихори, а тепер горби вибунтувались, знеслилі, і лише тихий поземок нервово шарудів на зашерхлій ріллі. Ми довго дерлися на ті горби, а вершник вибрався на них, як вітер, обігнав нас і, круто осадивши коня, став чекати на самій вершині. Кінь, та ще сама гора, надавали йому суворості й величі. Данько Соколюк, колишній хазяїн цих пекельних горбів, сказав:

— Ви так дерлися на гору, що я ледве наздогнав вас. Забув спитати — мої як там? Лук'яньо, Дарина... Живі?

Явтушок кивнув головою, мовляв, слава богу, всі живі, здорові, от тільки про нього, Данька, нічого не знають, де запропастився.

— Аж ти он де. Я так і думав, що ти десь тут.

Данько на коні посміхнувся, той візок, мабуть, здавався йому витвором dokonче новим і цікавим. Провів нас до рову.

— Забув запитати про Парфену...

— Не журись за неї, вона не пропаде. А ти, бачу, пам'ятаєш про неї...

— Любив її... — кинув Данько з коня наче й нехотя, але щиро, бо довгенько мовчав після тих слів.

Біля рову Данько відстав од нас, звернув у зарості, і далі ми пішли самі.

Перше село, яке ми поминули під час своєї мандрівки, було Семиводи. Добре пам'ятаю це село ще відтоді, як проїздив його з батьком. Хати на зелені свята тут були в клечанні, в них пахло зіллям, а на Спаса пахло першими грушами. В одній з таких хатинок жив батьків товариш Артем Буга, тихий, вимитий, у вишиваній сорочці, тримав пасіку, і його дружина Дуся завше, коли ми тут зупинялись, частувала нас медівниками, ніхто понад неї не вмів пекти чогось подібного. Хата їхня стояла на пагорбку, подвір'я було заметене, все у спориші, на причілку у вікна задивлялися мальви, і жодної зламаної чи зірваної — у них не було дітей. Під стріхою, на цвяшку, завше висів солом'яний бриль із порваною сіткою, в ньому Артем Буга виходив на пасіку, аби врізати для нас вощини з медом. І нині він там висів, майже зотлілий. Проте господарів удома не було. В городі на торішньому бур'яні цвірінькали горобці, на бересті в колесі-гнізді стояв черногуз і, мабуть, чекав на повернення своїх хазяїв, бо коли ми зупинилися тут, то він змахнув крилами і став вибивати гарячим дзьобом пісню сім'ї. Ми ж не стали очікувати господарів і всі надії покладали тепер на Нову Греблю, в якій батько з Явтушком мали ще ближчих знайомих, ніж ці, не раз зупинялися там, а одного разу навіть лишилися на ніч. Родина там була велика, працюювата, вся з дорослих, там заночувати сьогодні саме враз, а вже від них, від Бездушних (які несправедливі бувають прізвища!) залишиться

половина дороги. Далі Овече, Райгород — і країна, про існування якої світ не підозрює.

Там вечорами пахне чередою і грає духовий оркестр до самісінького ранку. Міді у тому оркестрі багато, але кларнета нема, коли батько гостював, то ставав таким хвальком, що мусила втручатися мати в його музичні здібності, і він потім замовкав надовго.

Саме була та година, коли Вавилонська гора куріла димами, коли Фабіян кінчав діла мирські і брався за книжки, щоб дізнатися про тайни світу, — згасали вітри над полями, зупинялися вітряки, вмовкали кузні, в хатах подавали куліш, затертий конопляним сім'ям, розчиняли хліб у діжках, запарювали червоні кваси до борщів, зачиняли ворота од людей злих, і пастухи вигонили в поле колгоспних коней, а хлопці та дівчата збиралися на гойдалку. Так уявлялося мені все на відстані, аж поки ми не дісталися наших Бездушних.

Сини у Бездушного мовчазні, понурі, а сам він зустрів Явтушка ніби й привітно, на всю ораву наскидав дерев'яних ложок на стіл, повечеряти дав. Мову завів за вечерею сторожку, неприємну для Явтушка.

— Куди ведеш малечу?

— В Зелені Млини, до дядька...

— А що Вавилон? Прогнав вас чи як?

— Самі пішли... — глипнув Явтушок на Прісю, щоб та не збовкнула чого.

— Як, от отак самі? Певно, є якась причина.

— Ні-ні, нема ніякої. Ото Чорногоріє, — показав на мене Явтушок, підрятовуючись на мені. — Бачите, який він. У нього дядько помер через сухоти. Знаєте ж, Андріян, той, що криниці копав...

— Та як не знати. У моїм дворі його криниця. А зараз криниць треба як ніколи. Зігнали товар. Бракує води, криниці ж то які. Шкода того майстра. А щось схоже в хлопчині є. В очах, — зиркнув Бездушний на мене.

— А сухотні всі схожі. Очима. Отож іде до діда. Корівку усупільнили, молока нема, отож і йде на молочко...

Я ненароком:

— Не було в нас корови...

— А тебе не питають! — замірився Явтушок ложкою на мого лоба.

— А то все твої?

— Мої, — посміхнувся Явтушок. — Ах і люди! Просто чудо в дорозі. Як один. Тільки встигай за ними.

Бездушний встав.

— Там Зелені Млини так і чекають на вас. Аякже! Повертай, чоловіче, у свій Вавилон, поки не забрався далеко, та живи собі, як усі. Не хитруй, не мудруй, однаково нічого не вимудруєш. Докотиться і до Зелених Млинів, хоч там народець хитрющий та непокірний. Я лемків знаю...

— Ні. Хай будуть Зелені Млини, — підвівся і Явтушок. — Підемо...

Там Лук'ян Соколюк веде людей од вітряків, весь у борошні іде Фабіян із вавилонськими хлопчиками, іде Рузя, геть не причинна, нормальна, навіки закохана у Клима Синицю, іде Савка Чибіс, що помудрішав на сто років, скриплять вози з борошном, а ми відбилися од лебединої зграї і маємо за те ніч, міражні овечі череди в Овечому нам переходять дорогу, і вищать, вищать коліщата у візку.

Райгород. Містечко, яке батько вважав своїм рідним, бо він тут вінчався. Трішечки менше за Глинськ, щось середнє між Вахнівкою і Махнівкою. Височенна споруда бовваніла над тим притихлим містечком. То був костьол із двома банями, костьол, у якому і мені довелося побувати. Батько вперто вважав себе католиком, від чого ми в нашій хаті анітрохи не втрачали. Бо коли в інших домах усі свята справляли лише по одному разу, то в нашому домі великі християнські події відзначалися двічі: Великдень, Трійця, Спаса, Покрова і так далі. На свої свята батько почував себе обранцем Господа Бога, запрягав коні, садовив усіх нас на воза, застеленого прядив'яним рябчаком, якого знімали з лежанки й довго вибивали з нього пилуку, і їхали до костьолу на відправу. Інколи ксьондз приїздив у наше село, обходив католиків, і тоді нам, дітям католика, діставалися цукерки в золоченій обгортці — такі православним і не снилися. Проте ксьондз здавався нам суворим, сухим і занадто хитрим, бо говорив мовою, якої ми, діти, второпати не могли, і навіть батько не все дотумкував з його мови і лише похитував головою, мабуть, удаючи, що він прекрасно розуміє того голомозого чоловіка. Щоразу, коли ми повертались із костьолу, мати розпікала батька своїми в'їдливими судженнями про його віру: "Не люблю отого вашого фальшивого панства. Ти-но роздягни їх та подивись, у яких сорочках приходять твої католики до храму..." Мамині празники наставали рівно через два тижні після батькових, але то вже були торжества, під час яких батько не міг не відчутти всіх переваг православної віри у Вавилоні. Щоправда, отець Сошка не приносив таких вишуканих цукерок, навпаки, завше що-небудь перепадало йому з вареного і печеного, але свята доброта на обличчі отця Сошки зразу відкидала геть сухорлявого ксьондза й робила мого батька дедалі хисткішим католиком.

В костьолі саме правили всеношну... Ми зупинились, Явтушок замилювався будовою, що біло сягнула в ніч, а як поїхали далі, то крізь скрип коліщати ще довго вчувалися нам звуки органа і ввижався вечірній хід навколо костьола з вогнями, хоругвами і піснями чужою мовою.

Останні кілометри — наче сон, уже підсвідомо йдемо та йдемо за Явтушком, ніби так буде вічно, — вищатиме перед нами переселенський візок і гнатиме нас хтозна-куди. Вже нам не треба ні теплого молока, ні свіжого хліба. І ніякі духові оркестри тут не грають, і батьків кларнет у візку ні до чого. Ніч, тиша і невідомість. Із ночі, з Європи в Азію важко йде поїзд. Прокричав паровоз під хатою мого діда. І ми — на той крик, з останніх сил: ось він, осокір із випаленою душею, вічне дерево в цій маленькій державі з довжелезними хатами, як фантастичні поїзди. Паровози для нас погасли, не димлять, і поїзди позупинялись безладно, хтозна-де...

Кожен має тут свою дорогу, ось дідова — ще ніколи наш возик не котився так шпарко. Приїхали, поставили візка, Явтушок постукався у вікно. За вікном появилася хтось у білому — вже почало сіріти, дід чи не впізнав Явтушка, кинувся до дверей і, відчинивши їх, остовпів. Чого ж він мовчить:

ми пройшли тридцять п'ять кілометрів, а він мовчить... Далі ми вже не можемо ступити ні кроку, а Явтухів дядько живе у другім кінці села. Менші попадали на спориш...

— Вас не зупиняли? — запитує Чорногор у білому.

— Ні, ніхто не зупиняв... — То Явтушок. — Онука вам привели.

— Бачу, бачу... — ступив у мій бік Чорногор.

— А ми вже якось будемо добиратися до дядька...

— Вчора тут стайню спалили. Колгоспну...

— І тут колгосп?.. — зачамрів Явтушок.

— Згоріли коні... Воли... Які воли!.. І мій один волик...

— То як нам ближче до дядька?..

— Спровадили їх сьогодні з Зелених Млинів. Дядька з дядиною та ще кількох паліїв. Забрали у нього олійню, то він, дурень, кинувся на таке... Запеклі ви люди. Голі. А втім, не такі вже й голі. Ваш дядечко посмоктав із нас олійки... Чого ж стоїте? Забирайте діток до хати. Візка можете залишити тут. Ну й візок! Ото Вавилон не міг вам дати справжнього воза?

— Міг... — мовила Прися, підводячи зі споришу меншеньких.

— Вози є... А коні плохенькі... Не дійшли б. На шлеях висять... Моїх там пара. Одного ви бачили, як ми приїздили сюди... Дереш... Підручний ходив...

— Ага, пригадую... А Каштан же як, живе?

— Крутить кірата, — сказав Івасько-старший.

— О, важко все починається... Що там цінніше — теж до хати з візка.

— Кларнет, — нагадав Явтушок.

— А хто гратиме? — запитав дід.

— Я.

— Ну-ну... — І пішов до шопи по соломі. Для нас...

— Ось що воно, Явтуше, відбитись від Вавилона... — кинула Пріся, тримаючи обіруч двох меншеньких. І понесла їх до чужої хати...

Через який день-другий прийшли по Явтушка. Хтось доказав з Вавилона, що він тут, у Зелених Млинах. Повезли його в Копайгород, а вже звідтіля переправлять у Глинськ, до Македонського. Саме той зацікавився ним, а ці, з Копайгорода, якихось претензій до нього ніби й не мають. Для них він — громадянин Голий Я. К.

— Це ви?

— Я... — сказав Явтушок. — Явтух Корнійович... і Голий...

Щоночі Прісю будять поїзди...

А жита квітують перед самим порогом. І проклинала, і любила тут свій Вавилон як ніколи. Зелені Млини не для неї... А Явтушок сказав, що як усе буде гаразд, то він повернеться сюди, може, й назавше...

Розділ одинадцятий

І знову отой майже іграшковий поїздок із "мотузянки", з якого глузувала Іванна Іванівна, коли Тесля виряджав її до Краматорська, де хіба такі поїзди й така станція! Туди приходять з усіх кінців велетні, заходять прямо на їхній завод і вантажать, що їм там потрібно, з велетенських гамірних цехів, одним із яких командує Іванна Іванівна. Обіцяла йому переїхати до Глинська не далі як цієї весни, з дітками, з усіма пожитками, але ще й сама не певна, чи відпустять її. Металургійний завод працює тепер виключно на урядові замовлення. Тесля був слюсарем на тому заводі, прийшов туди з Лебедина у вісімнадцятому, там і побралися вони з Іванною, потомственою краматоркою. Бився з гетьманцями у Краматорську, роззброював те воїнство, показав себе відважним бійцем і агітатором. Тоді ж і вступив до партії. Потім війна із непманом у самім Краматорську, ніби й мирна, але теж запекла війна.

Коли прибув до Глинська, то вже не застав Сосніна в комуні, яка була чи не єдиним оплотом нової влади в районі. І ось вони разом із Климом Синицею воювали, вимірювали новий світ довкола комуни, разом пройшли через важкий перевал, щоб зараз разом і прийти на цю невеличку глинську станцію та й собі скористатися "мотузянкою", життя на якій, проте, пожвавішало цієї весни.

У Теслі прикрість. Він переконав цілий район піти в колгосп, а сам виявився сином одноосібника. Ось як воно буває. Старий Сак там, у Лебедині, поставив своїх сірих воликів та свою нову хату на п'ять вікон над усі ідеї, над усі ознаки часу, над долю сина, над усе, чим славен був Теслин рід усі ці роки.

— Тяглися й ми з Іванною на ту хату, відривали від діток і від себе. Подавай йому п'ять вікон і не менше. В халупі ж звікував, багатій нещасний. Сплю ту хату над ним. Клянусь, сплю. Ти мене ще, Климе, не знаєш. Тут погукують на мене, я ж чоловік рішучий, коли треба. Подумати тільки: син одноосібника! А ще поки доберусь туди, то не хитро стати і сином цього самого... Ти уявляєш собі? Глинським воякам тільки дай...

Сак не послухався ані синових листів, ані лебединських комуністів, які скаржилися Максимові сюди, що одного волика батечко вже прирізали, а з другим збираються заповідати те саме. Пара воликів — воно й ніби ніщо, якби та зараза не перекинулася на цілий Лебедин, загрожуючи колгоспові залишитись без найкращого тягла, бо ж коні в Лебедині ніякі, тут здавна віддавали перевагу волам. Кілька десятків воликів уже впало ні за що, бо ж м'ясо із них жилаве, нікудишнє, пропаде у боднях. Лист був приватний, але ж є у Глинську Харитон Гапочка, на другий день про це вже знали всі. У райпарткомі відбулися досить неприємні для Теслі збори. Клим Синиця, головуючи на них, ледве вгамував Чуприну та Рубана, яких уже саме слово "одноосібник" бісило. Тесля визнав, що класова боротьба не знає компромісів, навіть коли йдеться про рідного батька. Отож і їде рятувати не так батька, як лебединських воликів... Певно, ще жодний син за всю історію не опинявся у такому скрутному

становищі. Де Глинськ, де Лебедин, а він мусить відповідати за тамтешніх воликів. Лише подумай, Климе Івановичу, яка напасть. Щоправда, волики там такі, що можуть витягти цілу країну з біди... Де Тесля не бував, ніде чогось подібного і не бачив.

Коли поставив валізу на пероні, то показав, одбігши далеченько від Клима:

— Отака довжина. Отакенні роги, — розкинув руки. — А сила!

На пероні поблимували напівсліпі ліхтарі, то воли лебединські з того, як їх малював Тесля, уявились Климу Синиці просто велетнями.

— А м'ясо із них, Климе, не таке вже й погане. Ти коли-небудь молоденького зубра куштував?

— Де ж би я його мав куштувати?

— Я також не мав такої нагоди. Але хто куштував, то кажуть, що наче молодий волик — делікатес. Диво. В цьому і вся складність моєї місії, — посміхнувся самими ямочками на щоках Тесля.

У Теслі валіза, шинель, яку привіз іще з Краматорська, місцями протерта до дірок, поклав її на валізку, зате парусинові чоботи новенькі, пошив їх собі для жаркого літа. Дивина! У Глинську шістдесят шевців, а ці літні чоботи найкраще шиє Шварц, австріяк. Він закинув своє ремесло давно, прочувши, скільки шевців у Глинську, й повертається до нього лише у виняткових випадках, як він сам каже — "по велька люді Глінська". Що тим австрійцям так важко дохопитися нашої мови? Зиркнувши на розбиті озувки Синиці, Тесля порадив і йому звернутися до товариша Шварца, той і йому змайструє чоботи з зеленої парусини. Дуже зручно.

— Я в іноземців не шию... — Хоч і парило його у тій яловичині страшенно, ноги пекло вогнем.

— Шварц попрохав нашого підданства...

— Тоді й пошиємо. А зараз я ось думаю про тебе, Максиме. Бачу, ти шинель узяв, усе взяв...

— Хтозна, як воно там складеться. Ану ж перед тобою вже стоїть син куркуля? Може ж статися таке? З усього видно, старий Сак розперезався там не на жарт. Синова спина є, невістка у Краматорську. Ще б пак! А того не тямить старий, як цій спині важко. Ні, мусить син відповідати за батька. Надто в такий момент. Скажу тобі, Климе, я зараз готовий на все. Жодні вороги не видавалися мені такими страшними, як мій батько з воликами. Бо то вже я. Я сам...

Вибіг черговий у жовтому кашкеті, впізнав обох, привітався й побіг викликати той поїздок чи не із Журбова. Цукрозавод вважає, що поїздок належить йому іще з часів Терещенка, який проклав "мотузянку" для вивезення буряків, то поїздок там затримують безбожно.

— Час і про нову дорогу подумати. Цією навіть молотарки не можна завезти. А тракторці теж побільшають, і все, Климе, побільшає. Причому скоро. За якийсь рік-другий усе потече сюди інше, більше, вагоміше. До цієї землі треба великих машин.

— А я, Максиме, мрію про оту найменшу машину, що буряки проривала б сама, маленьку таку та хитру, як людські руки...

— І це зроблять. От тільки цього ніхто не замінить, — поплескав долонею в груди. — Душі нашої... До речі, що в тебе з Мальвою? Чому вона знову у Вавилоні?

— Коли віз її з лікарні, коні самі повернули на Вавилон...

— Як же самі, коли на передку сидів кучер... Я бачив з віконця, як ви їхали. Виїздили із Глинська. Любо було дивитися збоку.

— Так то збоку... Попрохала кучера. Юхим і повернув. Я не став перечити.

— Буваєш там?

— Буваю.

— Правильно. Є речі, які треба просто перечекати. Я певен, що любов нам відмірює на терезах якийсь великий скнара. Треба дочекатись отих останніх терезів, що на ціле життя.

— То однаково, що перечікувати вічність...

— А раптом... Он у Рубана як? Неждано-негадано...

Глинськ вигасав. Південний Буг ще не видихався з повені, крався у степ зі скель. Десь далеко гули тракторці, які Тесля сам навчився спускати з вузьких площадок "мотузянки".

— А знаєш, чого я найбільше боявся, коли все почалося?

— Того, що і всі. Пострілу з-за рогу...

— Коли старе ламається, то напочатку з ним гине і якась частка нового. Це факт. Ну, вбили б Теслю. Велике діло. Прийшов би ти чи Рубан на його місце. Найбільше боявся я, Климе, ну як би тобі сказати, щоб із наших внутрішніх протиріч не скористалася світова контра. Зберись ота вся Антанта. Ти уявляєш собі, який був момент для нанесення удару в спину?

— А я, між іншим, теж про це думав. Частенько бесідував із товаришем Марксом віч-на-віч. Це й мене мучило більше за все, більше за сам Вавилон.

— Тепер уже нам нічого не страшно. Тепер уже ми на коні...

— От за що я люблю тебе, Тесле. А то все у тобі від Краматорська. Від Краматорська, брате-товаришу. Що живеш ти не одним Глинськом. Хоч би й це. Іншому плювать би на тих воликів. Є в Лебедині власть, нехай вирішує. Не один зараз зречеться своїх батьків. А ти... І я зробив би так. Ось тобі слово товариша. Тільки мій помер у глинищі. Не дожив до хати о п'яти вікнах... А Гапочка — наволоч усе-таки...

— Що наволоч, то да, але досвід Гапочки слід поважати. Жодна пошта не працює краще за нашу. А вижени Гапочку, і все піде шкереберть. Ти одержуватимеш мою пошту, а я твою, і так далі. А тут нічого ніколи не пропадає... Викуємо свої кадри, тоді замінимо Гапочок.

Знову вибіг черговий, пожвавішав, щасливий, наче він веде той поїздок:

— Зараз прибуде...

Підійшов поїздок. Зійшло кілька пасажирів, і серед них міліціонер із Явтушком. Міліціонер із Копайгорода, зелененький, нетямкий, то Явтушок одразу ж узявся показувати йому дорогу в містечко. Бесідували собі, певно, заприятелювали в дорозі. Явтушка виказував хіба що мішечок, якого тримав на спині спродовга, одною рукою. Другою показував, де тут і що у Глинську.

Тричі бемкнула рейка. Поїздок рушив і відразу ж і побіг. Що там йому розганятися. Клим Синиця зняв кашкета. Тесля стояв на дверях, то зняв і свого, білого. Кинув Синиці вже на бігу:

— А Харитона Гапочку з пошти недоцільно...

— Що, що?!

— Знімати поки що недоцільно!.. Гапочку!..

Комунар посміхнувся в душі: ото і весь Тесля... Втер кашкетом несподівану сльозу. Черговий із бемкалом також стояв біля рейки і не біг до своїх закапелків, аби повідомити сусіда, що поїздок відбув із Глинська за розписом... Іще Тесля заборонив затримувати сей поїздок бодай на хвилину і всіх закликав ставитися до нього цілком серйозно, доки ходитимуть через Глинськ справжні поїзди. Бо хто зневажає мале, той зневажатиме й велике...

Харитон Гапочка міг торжествувати, перехопивши лист з Лебедина, адресований на Глинський райком Клим Синиці. Перечитуючи його, поштмейстер устиг двічі чи й тричі розчесати гребінчиком пухнасті вуса, які так пасували колись до кашкета з кокардою (його Гапочка ховає у сейфі іще з тих часів, коли у Глинську перестала функціонувати царська пошта). У цих маленьких і потаємних чиновниках дух реставрації живе чи не найдовше. Харитон Гапочка не мав себе за ворога нового ладу, але ладен був триматися старого світу, щоб і самому не опинитися під його руїнами. Велетенські рулони плакатів, що надходили до Глинська на погибель старому світові куди справніше, аніж сіль, гас та сірники, жахали його, зате кожне слово розпачу чи зневіри, подибуване у приватних листах, живило злостиве запілля його душі. Отож і розчісував свої вуса в лупі, з якою ніколи не розлучався, щоб не прогледіти щось істотне в чужих листах, та яка водночас правила йому і за дзеркальце, що спотворювало Гапочку до невпізнання, але ж сам-бо Гапочка знав, що це він, а не хтось другий на його місці.

Добравшись до Лебедина, Тесля вже не застав там свого батька — старого видворили за межі республіки як злісного ворога колгоспного ладу. (Тут Гапочка так розсміявся, що мусив закрити долонею власного

рота.) Йому, тобто синові, не залишилось чогось іншого, як самому подати заяву в колгосп, усупільнити батькову хату, а також волика та індиків, яких старий розтикав по родичах, аби ті птахи не дістались колгоспові. Одначе Теслин приїзд в Лебедин виявився не лише необхідним, а й до певної міри своєчасним. Йому разом з іншими лебединськими комуністами вдалося врятувати від ножа сто сімдесят воликів, а сам він став за старшого воловника і доглядав тепер ту грізну силу, яка має витягти Лебедин у майбутнє. Сто з лишком воликів, притому найкращих, за почином батечка, було прирізано, складено у бодні, солі ж виявилось обмаль, то з настанням тепла м'ясо точать черви (тут Гапочка згадав про свої запаси солі, яких вистачило б на кілька бодень). Лише сто шкір волячих знято з бантин і здано державі — вийде добра тисяча підошов, а то вже також чимало. Тесля їздив у Харків, до Косіора, той кілька днів не приймав його, то Тесля переадресувався до Чубаря, голови Раднаркому, розповів йому, що і як; товариш Чубар дуже уважно поставився до Теслиного горя, а десь за тиждень, коли дорога підсохла, сам приїхав у Лебедин, зібрав сход і порадив лебединцям обрати Максима Теслю головою колгоспу замість приїжджого примаковця із Сум, чоловіка гарячого, але мало досвідченого в сільських ділах. От який поворот у житті Теслі.

Новий голова сіє. Воликів багато, а плугів катма, їх завше в Лебедині було обмаль, то доводиться закладати по дві-три пари до плуга і поганяти чимдуж. І закінчується лист: "Оremo глибоко, розорюємо межі назавше, так, напевне, римляни розорювали Карфаген. Не залишаємо й згадки про жодного і найменшого супостата, шкода, що батько не бачить цього велетенського суцільного поля, адже сам він, будучи іще бідаком, колись мріяв про це. Жаль мені батька, бо ж батько у кожного з нас один. Ну, а як там твоя весна?..

...Я тут, у Глинську, а комуна передав на Мальву. Вона взялась за діло гаряче, та тільки дні комуни, вважай, полічені. І там має бути колгосп, комуна розглядають тепер, як утопію мрійників, але ж я з цим ніяк погодитись не можу, особисто для мене комуна була предтечею майбутнього. Нашого майбутнього. Можливо, я не все розумію, життя

покаже. А тим часом дні й ночі мотаюсь по селах, обмаль насіння, обмаль зброї для тягла (підступні дії ворогів!), прислані іще при тобі тракторці зібрав до одної бригади, бригадиром поставив Даринку Соколюк (ту, що ти посилав на курси, бідова виявилась жінка), оце днями придушили "бабський бунт" у Прицькому (контра не дримає!). Харитона Гапочку доведеться віддати до суду за зникнення великої партії плакатів, які до Глинська надіслано, але не отримано. На плакатах було написано: "Пильність і ще раз пильність! Ворог діє тихою сапою". І малюнок. Уявляєш собі, яка втрата на даний історичний момент. Двох прийняли до партії: Лук'яна Соколюка, ти, либонь, пам'ятаєш його — друг Рубана. Свого брата, заколотника, він таки піймав у Вавилоні і привів до Македонського. А другого прийняли із Журбова, робітника цукрозаводу, того, що кожні свята вішав червоний прапор на заводській трубі, ризикуючи життям. Ти ж бо бачив цю трубу — висота страшенна!

Пересилаю тобі лист Іванни, прийшов на райком невдовзі, як ти поїхав від нас, не знаю, що там у ньому, а Гапочка напевне прочитав, бо конверт побував над парою... Привіт ще тобі од Варі. Якось зайшла сюди, в райком, розпитувала про тебе. Сказав я їй, що ти поїхав у Лебедин, а вона: "Той Лебедин, напевне, білий?" Кажу, що не знаю, не бував там. Але ось так ненароком ми вигадали для тебе Білий Лебедин. І тепер все мені видає, що ти не в тому реальному, а в якомусь Білому Лебедині. Варя чудова, я б охоче перебрався до неї, якби мій друг з Білого Лебедина не побував у її квартирантах до мене. І чи ж не я дорікав його за те? Хо-хо-хо!.. Повертаюсь із колгоспів пізно, стелю на просидженому дивані, лягаю спати без вечері, а вдосвіта вже на ногах, у дорозі. Либонь, нема необлаштованіших людей за нас, комуністів, і це, мабуть, триватиме ще довго, бо ніхто так не вміє ускладнювати своє життя, як ми. А колесо твоє крутиться під корчмою. Саму корчму я прикрив на час сівби, щоб не тремтіли руки у сівачів. Тепер і самому повечеряти ніде. І скупатись ніде. Вода у Бузі холодна-холодна. То правда, що ти навіть взимку мився у Бузі, мав там свою ополонку?"

А ще про Мальву писав, скупю, як про чужу...

Мальва живе в його кімнаті, їздить на його коні, править комуною. Горить молоко в матері, то Мальва в полі, не сходячи з коня, зціджує його, а сина доглядає стара Кожушна. Як потепліло, виносить його у ночвах на гойдалку й колише над прірвою. Немовля зовсім одвикло од хатньої колиски. Не інакше, як стара заповзялась виколихати з нього нового поета для комуни. Казано ж, старе — що мале. Та коли співають вавилонські півні, дитя впивається у той спів очицями. Радіє стара, прецінь з того, що Мальва її не безплідна, як подекували, нехай запізно, а знайшлося у неї дитя. Отож і виносить його почванитись перед плодючим Вавилоном.

Коли Синиця заночовує в райкомі, то бачить Варю, та ходить повз райком на роботу. Раненько йде, Глинськ тільки-но пробуджується. У білих туфлях і в білому костюмі з отого найтоншого домотканого полотна (тринадцятка) й вибіленого-вибіленого. Либонь, у Глинську є гарні кравчині, бо костюм пошитий зі смаком, до талії, надає постаті тієї доброї стриманої граціозності, де поруч простота і скромність. З деяких пір Глинськ не терпить непманського фанфаронства в одежі, ба навіть у жіночій. Спостерігаючи за нею, Клим Іванович тримається поодаль од вікна (воно ж бо відчинене), але Варя й при цих застереженнях ніби відчуває на собі його погляд й ані разу не пройде, щоб не глянути на вікно. Посміхнеться в душі — колись вона мала звичку посилати у те вікно ледь помітне вітання. Клим Іванович про це не знає, лише здогадується, що так могло бути, і щоразу ловить себе на тому, що йому бракує зараз бодай ось такого вітання цієї жінки. Хто вигадав, що йому не можна закохатися у Варю Шатрову через такі й такі перестороги? Він-бо сам і вигадав... Ніде не написано для нього цих пересторог.

І ось одного ранку, всупереч усім своїм поглядам на це, він дозволив собі кричущу, як він гадав, непристойність: виставив Кліма Синицю у вікні, півторарукого, обвітреного, жаркуватого й, мабуть, не такого вже й байдужого до цієї жінки. І ніякісінької уваги з її боку. Варя пройшла так, наче нікого не існувало поблизу, наче білі спалахи райкомівського бузку цієї ночі з'явилися не для неї, він ледве стримав Кліма Синицю, щоб той не прорік своє "здрастуйте!" навздогінці, коли вона вже пройшла.

Повторення чогось подібного могло б угамувати його назавше, тому він рішуче відмовився від отого стовбичення у вікні, а буквально наступного ранку вийшов з хвіртки Варі назустріч, зупинив її, привітався й викликався провести її до самої лікарні, хоч це йти ледве не через весь Глинськ.

— В райкомі зацвів білий бузок...

— Я помітила... Вчора зацвів. Цього року на тиждень раніше.

— Уже котрий ранок я бачу вас...

— І що? Хіба це так важливо для вас?

— Як вам сказати?.. Спочатку я не надавав цьому значення. Мало що може заснуватися в душі, коли вікно відчинене, а над Глинськом всю ніч кричать журавлі. Але мені стало необхідно бачити вас. Ні, я щось не те кажу, зовсім не те... Ті хвилини, коли ви проходите повз райком, залишаються зі мною на весь день. Ви тільки не гнівайтесь...

— І вам не страшно говорити таке Варі Шатровій? Колишній дружині...

— Варю, не треба про це, я все знаю. Від того справді важко звільнитись.

— Уже дванадцять років... — Варя зупинилась. Шия відкрита, груди також напіввідкриті, золотий медальйон на тихому ластовинні, а під ним камінь, тяж, біль...

І Клим Синиця каже:

— Я не знаю, як це сталося. З Климом Синицею... Та повірте, що він любить вас. Отак просто любить...

— Хто кого любить? — розсміялася Варя.

— Клим Синиця... Себто я. Той, хто раніше не вмів любити. Нікого. Ось яке, Варю, буває з людьми. З людиною... З Климом Синицею...

Йдуть. Не знає, що й казати йому. Так рано... На вулиці... Женуть череду, трублять корови, кричать вівці. Шварц замітає свої цегляні доріжки березовою мітлою на держаку, широко ступає на дерев'янці за віником. Марсіянин іще, напевне, спить. Посміхнулась, згадавши, що їй доведеться його будити. Й мимоволі згадала про Теслю. Вже й зірвалося б: "А як там Білий Лебедин?" Але погамувавши у собі те, голосно, аж чи не надто голосно, привіталася з австрійцем:

— Здрастуйте, Шварце!

— Доброе хутро... Да, да! Чистота! — показав на небо без жодної хмаринки.

— Завтра я їду до Великого Устюга. Везу сина на канікули. Там у нього бабуся. Ця сама Шатрова. Мати його. Вже старенька...

— Великий Устюг... Великий Устюг... Це десть на півночі?..

— Так, але літо там гарне. Тоді було...

— Гаразд, я чекатиму. — І потис їй руку.

Бузок відпалахкотів у райкомівському палісаднику, а її все нема та нема з Великого Устюга... Довгоносик напав на буряки, винищував цілі

плантації, то Клим Синиця геть звоювався з ним, а подекуди пересіяв буряки вдруге. Але суша, то чекає не дочекається сходів.

А з Білого Лебедина пишуть...

Висіявся нарешті. Яка це була трудна і разом з тим гарна пора. Я сам ходив у сівачах. Бурякові сівалки є, їх наставався іще сахарозаводчик Харитоненко, я бережу їх над усе, бо ж уяви собі, що не стало б цих сівалок, побили б їх, чи що, і ми відразу лишаємось без буряків, без цукру, без цукерочка для дітей. Це була б проти нас найстрашніша диверсія. Отож накажи усім головам ці сівалки почистити після сівби, змастити і поставити в такому місці, щоб ні спалити, ні побити їх було неможливо. У мене їх три, і я бережу їх, як велику цінність. А ось зернових катма, Чубар обіцяв, правда, але поки що сіяли з колобця. Колобець — це така мірка з легкого дерева, а бува і з кори, щось ніби відерце. Насипаєш туди насіння, вішаєш до бока, під правицю, і пішов. Так, певно, сіяли ще древляни і сіверці — тож звідтіля колобець і в Лебедині. У вас там сіють з мішечка, то не те, коли мішечок порожніє, діставати насіння незручно, доводиться уповільнювати крок, порушується весь ритм діла, потім появляються лисини, нерівно виходить, а ще як сівач паршивенький, то і зовсім біда. А колобець — річ просто грандіозна, відшліфована багатьма поколіннями сівачів, легка, зручна, а на випадок дощу накрив капелюхом, і насіння сухе. А нема капелюха — посидів собі, потім встав і гайда. І ось іде двадцять, тридцять чоловік, один за одним, один за одним, і один крок, один змах руки, один подих, і ти серед них — у тому танку сівачів, а попереду сам диригент, дід Хозар, який і робить ті колобці, і сіє з них. Що не змах руки, то сніп, але сипати треба вільно, розмашисто, на повний музичний такт, якби довелось сіяти під музику.

І хоч музики нема, але ти ніби чуєш її, принаймні дід Хозар каже, що він чує музику, бо глухий не засіє поля. От з чого, брат, починаємо, з часів Геродота.

Потім бігаю дивитись на сходи, бачу мої гони, колобець мені трапився завеликий, належав одному велетню, який обсівав з нього усі десять десятин, і досі плече пашить, але ж сходи які! Диво!

Починаю орати на пар, заклав уже до плугів сімдесят воликів, також красиве видовище. А чи доводилось тобі ходити у борозні босим? Я ось кілька днів провів з орачами, ходив за плугом босий, ожив, поздоровішав, помолодів, раджу тобі поїхати у Вавилон чи куди, роззутись і день-другий походити за плугом у борозні, саме за волячим плугом. Так оновить душу, як ніде. На другий день просто летіти хочеться... До Варі Шатрової. Як вона там? Чи бачиш її? Чи згадує про М. С? (Про нього тобто, Максима Саковича.)

Оце кілька днів тому прибуло два тракторці, кировці й один плуг до них. Я пустив їх на пар, один працює вдень, другий — вночі. На нічному працюю сам, катаю хлопчиків — то все мої майбутні трактористи. На другому працює жінка, Харитя, з сусіднього села, чоловік у неї ревнивий, чатує її від наших парубків. Вони безхатні, то я віддав їм половину батькової хати, а половину зайняв сам — тепер це щось ніби тракторна бригада. Чоловік працює у неї причіплювачем, скоро пересяде на мій трактор. Іванна виставила умову: кинути все — і до Краматорська. Чудна! Глинськ я ще міг би залишити. Але Білий Лебедин, як ви його там називаєте... Нізащо! Я буваю впертий, як мій батько. Іванна ж все ще дивиться на мене, як на маленького Теслю. А я за цю весну вигнався, як ніколи. Велич, як і малість людини, міняються від обставин. Привіт Харитону Гапочці, якщо і він читатиме цей лист. Гадаю, що за плакати його знімати не варто, адже ж привласнити їх він не міг... Навіщо?..

Якийсь місяць-другий ми живемо у цій напіврідкій і напівчужій країні, яка так гарно зветься — Зелені Млини, хоч млин тут лише один, паровий, чорний, прокопчений; поволі звикаємо до її по-чудернацькому красивої говірки, тонкощів якої за все життя так і не змогла навчитися наша баба Соломія, та й наш батько швидко відвик од них у Вавилоні; звикаємо до поїздів, що будять нас серед ночі не так своїми гудками, як отим гемонським обертанням коліс — на підйомі поїзди натягуються, мов

струни, бринять, паровози чахкають, задихаються, кожного разу мені хочеться встати з долівки, де ми всі спимо покотом на соломі, вибігти й підсобити їм. Коли їх слухаєш уночі, то ввижається, що вони перевозять велетенську Азію до Європи, а бунтівливу Європу до спорожнілої Азії. Вдень ми вибігаємо до них — вдень у них везуть обертанням коліс — на підйомі поїзди натягуються, мов люди, журкуваті, замислені — либонь, для наших країв везуть; вони мають заступити тих, що тліють на кінських поховиськах і будуть вважатися загиблими у великих історичних битвах; везуть корів, прикутих ланцюжками до імпровізованих ясел, різномастих, але священних і недоторканих, як у комуні Кліма Синиці; везуть овець насипом, білих і чорних, у тисняві неймовірній, яку здатні видолати лише вівці — одна окотилася в поїзді і тепер стояла над своїм ягнятком у цілковитому розпачі; а ще везуть каміння (навіщо?), везуть кедри, ще не облуплені, з корою, гаубиці, зелені, розчохлені; цілий поїзд новісіньких молотарок; солдатів із протигазами — знову щось тривожне затівається у світі. Пасажирські поїзди обліплені безбілетними селянами в тамбурах, на приступцях і навіть на дахах босяцьких — десь перебули, незабаром жнива, повертаються додому.

Пріся плаче щоночі — тихо, аби не образити Чорногоріє, які прийняли нас як могли, — все то люди добрі, щирі, душу віддали б, але не звикнути нам до їхньої країни, навіть до всього найчудовішого, що в ній є, а в нас такого, може, ніколи й не буде, зате ж усе оте вавилонське тут стало ще дорожчим для нас, без нього ми розтанули б тут, загубилися, вискніли.

Дід давно зачув нашу непогамовну печаль, тугу по рідній домівці, і як тільки заповолило жита і першим хлібом запахло в цій гостинній країні, він викотив із клуні нашого легендарного візка, що був обносився, розтрясся в дорозі, і пересипав його майже заново, ба знав тепер усі його найменші вади. Звичайно, можна було б випрохати тут і воза з кіньми на кілька днів, але дід був людина горда і далекоглядна. Сказав: недобре повертатися панам туди, звідки пішли злидарями. А щоб візок не так верещав, як тоді, коли йшли сюди, прилаштував до нього невеличку дерев'яну мазницю-відерце і навіть роздобув коломазь, яку лемки вміли варити самі.

Виходити мали затемна, щоб світанок зустріти за селом — поменше свідків, то вже Прісина гордість. Її вмовляли — є вільні хати в Млинах, залишайся, живи. Сам учитель Лука Модестович приходив із нею побесідувати. Вчитель був заодно капельмейстером, то хотів мати в оркестрі кларнетиста не будь-якого, а як він сказав, від Бога. Саме таким виявився Івасько, найстарший Явтушків син. У мене ж учитель не виявив бажаного слуху. "То все Валахи-глушмани винні!" — проклинав я їх, слухаючи, як Івасько грає на кларнеті. І все-таки Пріся не погодилася залишитись заради Іваська. А то чи не Явтушок дарував синові свій слух, свою любов до звуків священних і ніжних. На цілий Вавилон він один приходив до батька послухати кларнета. Либонь, мав у тих звуках не лише розраду, а і потребу. От Івасько і міг би тепер співати для батька, коли б той не одбився від родини...

Всю ніч прощально кричали нам поїзди, а на ранок із степового стану привезли на возі Чорногора. Дід вийшов на перше колгоспівське жито, а заповзятець був великий, то намагався не відстати від молодих, і десь надвечір впав на гонах. З ним привезли на возі і його косу, з'їдену, але з новенькими грабками, які припасував для цих жнив.

Візок наш знову довелося вкотити до клуні. Поховали діда біля цвинтарської кам'янички, вузьенькі вікна якої схожі були на бійниці. Зелені Млини ховали на тому місці своїх видатних людей. Виявляється, у цих лемків іще там, у Карпатах, кожне село мало свій невеличкий ніби пантеон. А Вавилон ховає усіх підряд, за віросповіданням, не зважаючи на все інше... В оркестрі Івасько грав на кларнеті, дивуючи лемків високим ладом того наймінорнішого інструмента, а Лука Модестович сказав над Чорногором гарну промову, як учитель і капельмейстер. Нема відданіших людей на світі за вчителів та капельмейстерів.

Тепер нас ніхто не вмовляв залишитися тут. Довідавшись, коли ми виходимо, вчитель прийшов попрощатися, вивів наш візок далеко за село, потім стояв на досвітній дорозі, худорлявий, мудрий, високий, наче хрест на роздоріжжі, а дорога перед нами була пряма, ніби лінійка, якою той добрий учитель бив колись мого батька по долоні за непокірність чи

непослухняність. Везли на візку батьків кларнет — учитель наполог, щоб ми забрали ту річ із собою, для Іваська, і тепер кларнет співатиме нам усю дорогу, всі тридцять п'ять кілометрів...

Дітей за візком наче побільшало. Чи то ми стали одразу доросліші, всі до єдиного босі, всі довгоштаньки, жваві, меткі, дружні, як циганчата. Пріся, гарна, горда, печальна очима своїми, до останнього дня мала надії, що Явтушок повернеться сюди, до діток. Де він, що з ним, живий чи теж помер десь на чужині? Мабуть, зіслали його...

Візок котився легко, сам біг, ми ледве встигали за ним, лопотіли своїми штаненятами. Пріся не взяла коломазі, у маленькому відерці-мазниці, яке дід спеціально змайстрував для нашого візка, їхало кошеня, меншим хотілося будь-що взяти його з собою. Воно всю дорогу спало, згорнувшись калачиком на денці, дурненьке, і гадки не мало, що везуть його у Вавилон...

Десь із півпуті візок почав вищати, котитися дедалі важче й важче. Єдине нас рятувало, що дорога додому здавалася вдвоє коротшою. Ледь одірвались од Райгорода, як уже Овече, ледь минули Овече, як уже Борівка, а там Нова Гребля, а там і комуна, а після неї Абіссінські горби — вавилонська земля.

З комуни зробили колгосп, жнива там у розпалі, стрекочуть жатки, їх крила пірнають в хліб, як весла. Білі лебеді мріяли на озері. А Вавилон так і буде без них. Пролетять над Вавилоном, роз'ятрять душі людські й мандрують по небу в далеч, кудись на північ та на північ, не інакше як на саме Біле море.

В кожному селі нас відмовляли йти далі, давали хату й до хати все: живіть! Тітка Пріся подобалася всім головам і всім бригадирам — не те щоб залицялися, ні, бачачи таку жваву когорту за возиком, а просто чули колись, а тепер могли бачити на власні очі, що вродливіших жінок за

вавилонських не знайти на всьому білому світі. Та й їзових скільки біля візка! Всюди бракує їзових...

Прися тихо заплакала, коли ми викотили наш візок на Абіссінські горби і побачили Вавилон у полуденному мареві, велетенський, рідний, із кладовищем, із вітряками, з палацами білими, хоч то були звичайні собі хатки, густо згромаджені попід Вавилонськими горами. Немає нічого величнішого і нічого прекраснішого поза наш Вавилон, коли до нього повертаєшся з іншої країни, де поїзди ходять з Європи в Азію повз самісіньку дідову хату, де ми залишили доброго батькового вчителя на досвітній дорозі, худорлявого, мудрого, високого, у довжелезній білій сорочці, підперезаній шовковим пояском з двома китичками. У Вавилоні ні в кого нема такого шляхетного плетеного паска, а може, нам просто не траплялося побачити на кому іншому; у Вавилоні нема поїздів, нема сепараторів, які за одну мить відділяють сметану від молока, нема снопов'язалок, легких, мов птахи, що самі косять і самі в'яжуть манільським шпагатом, нема колбуду, в якому щосуботи грає музика і лемки п'ють тиврівське бочкове пиво, від якого піняться вуса; у Вавилоні багато дечого нема, але ж є сам Вавилон, з яким не можуть зрівнятися жодні Зелені Млини, жодне Овече, і навіть сам Глинськ нічого не вартий без Вавилона, бо й Вавилона другого на світі нема, окрім хіба що того, що загинув колись у древній Месопотамії, як ми про теє довідалися ще до школи від Левка Хороброго. Людям іноді доводиться пройти і крізь міфи, щоб довоюватися до високого смислу життя.

Вавилон — то велетенські, як сито, хлібини, які випікають у нас; то велетенські пожежі, які спалахують мало не кожні жнива і примушують Вавилон будуватись і молодіти; то Йордань, рівної якій не влаштовують на всьому християнському світі; то веселі, більше розважливі, аніж кровопролитні війни з сусідніми "племенами" — "клебанями", "дохлими мухами", "сарапуками", "капеланами" за їхню пристрасть ховатися в норах і з безліччю інших племен та народів, кращі представники яких, переважно жіночої статі, потім чудово вживалися в самому Вавилоні і плодили дітей для майбутніх світових війн, жорстоких і кровопролитних; то два мудрих Фабіяни, один з яких, Левко Хоробрий, напевне, живе і

досі; то височенні чорні вихори, які прилітають із півдня гарячого і розбиваються об Вавилонські гори; то ми, тітка Пріся, наш візок із кошенням у відерці і батьків кларнет на візку.

Пріся напоумлює своїх дітей: не треба, аби знали, що їхнього батька, Явтушка, арештовано в Зелених Млинах. Казати маємо всім, що там його убив поїзд. Пріся додала при цьому для менших, що батько їхній був великий герой і не міг так собі просто померти. Хочуть, нехай вірять, нехай не вірять, але, щоб вороги не тішилися, треба казати їм неправду. "Чому ж ми йдемо до ворогів?" — "Бо то вороги свої, а не чужі". Виплакалась Пріся, перепочила, знову впряглась у візок, і ми залопотіли за нею, такі самі жваві, хоробрі, меткі, дружні та ще й мудрі по-своєму, бачачи, як Вавилон насувається на нас із полуденного марева.

Уже деінде стоять скошені поля, вже виладнувалися на полях полукіпки рівними рядами, шапкасті, стрункі, як царське військо на муштрі, вже видно голови жниць у житі і спини косарів, що йдуть рядком, і спішать підводи, вантажені снопами, а їх кличе не докликеться паровик на току — і знову спалахує ревищем молотарка, яка вигулькнула з-за гори, як предтеча прийдешнього, чогось незвичного, невідомого...

Та ось паровик набрав пари, затрубив весело, як бувало колись у комуні, — то на обід. Усі з поля потяглися сюди — косарі, жниці, діти їхні, над'їхав Лук'ян Соколюк на молоденькому коні, який ще негоден був до сідла, зупинилася молотарка, одкашлявся паровик, почався великий вавилонський обід, під ожередом, у затінку. Кашу варили тут, у вкопаних у землю котлах, а хліб привезла на возі Мальва Кожушна. Вона з Глинська повернулася до Вавилону, то їй доручили вітряки та хліб. Коли підійшла Пріся, Мальва привіталась з нею — як-не-як, рідня, пошукала очима Явтушка в натовпі і не знайшла. Вона ще не знала, що Явтушка "убив поїзд"... А то ще йшли та йшли до обіду — Валахи, купкою, за моїм батьком, Скоромні, в ногу, як один, Безкоровайні, примчав сюди і Рубан.

— З хлібом вас! — вклонялася Пріся на всі боки.

Йшов вітати її Левко Хоробрий, у брилі Явтушковому, певна річ, із косою, грабки на косі вгинасті, беручкі. Ніколи й не думала, що йому пасуватимуть коса і цей бриль жнивовий. Стояла перед ним знічена, поникла, а він усміхався їй із золотих окулярів. Сказав, що хата їхня на місці, і все там майно, і що жити він там не міг, з деяких пір його переслідував Явтушок. Так і живе собі на Татарських валах, один як перст...

Про нас забуто, наче ми і не пройшли тридцять п'ять кілометрів. Ми самі викотили візка на високу Вавилонську гору, оточену маревними замками літа, між якими курилась дорога у безвість. Ось-ось мала починатися в цих благословенних краях пора чорних вихорів, що долітали сюди з Таврії.

Греблею йшов цап Фабіян — воскрес чорт рогатий. Він зупинив нас, пошастав у візку, похитав борідкою і заспішив далі, пішов купатися в мареві полуденному. Він або не впізнав нас, або ж це був не він сам, а один із його синів, — чи ж досить мудрий, щоб носити це безсмертне ім'я?..

Коли ми вкотили візок на рідне подвір'я, то менші попадали на спориш, качалися, раділи, купалися в зеленій купелі, а Івасько дістав кларнет із візка і заграв на ньому те, чого встиг навчити його вчитель у Зелених Млинах. Слухайте, живі і воскреслі! То про вас, то для тебе, мій Вавилоне.

Ще того самого дня Явтушок прибився у Зелені Млини за родиною. Зійшов на станції Пилипи (обурювався назвою станції, а ще дурняв лемків за те, що не можуть добитися станції в самому селі) і надвечір був там. Ніби воскреслий, жвавий, балакучий, зачіпав пастушків, коли йшов, низенько вклонявся молодицям на жнивах, сподіваючись побачити серед них і Прісю, а до косарів знімав шапку і кричав, кричав на все поле: "Бог на поміч вам!" А тут засмутився: як же вони пішли без нього?.. Не так те, що пішли, як спало із нього того великого щастя, що заповнювало його вщерть до цієї хвилини. А тут ще Чорногориха по Чорногору сплакнула...

Повечеряв, подякував, сказав, що є там якийсь роз'яснення про середняка, а він-бо ходив вічно у середняках, тому-то нині такий герой, що ні наглядітись на нього, ні описати...

І кинувся він проти ночі. На всі тридцять п'ять кілометрів.

Земле! Ти народжуєш нас неначе для того, щоб ми звіряли тобі своє горде серце. Ми нікуди не можемо подітися від тебе, як од власної долі, і хоч куди б заносили нас урагани часу, але як тільки вони вщухають і починають ледь виднітися твої обрії, то ми знову прагнемо до тих місць, де вперше побачили тебе з колискової висі, наче перекинуту горілиць, потім з отих віконць маленьких у чотири шибки — прагнемо на ті споришеві подвір'я, де ми вперше ступили на тебе босоніж, звідали твоє тепло й зачули в жилах своїх твою незміряну силу. Тож лишень тобі дано повертати лебедині зграї з далеких світів — хто не чув, як стривожено вони ячать, шукаючи тебе в чорних туманах, хто не бачив, як їхні безстрашні ватажки розбиваються вночі об неznані скелі, аби інші жили й могли долетіти до тебе, той ніколи до кінця не збагне, що в людях живуть ті самі закони Землі обітованої. Для одних вони стають непереборними лише за тридцять п'ять мільйонів кілометрів від рідної землі, а для інших, що обертаються по менших орбітах, достатньо і тридцяти п'яти...